

સન્નિધિ

2022-2023

સંપાદક

ડો. સંગીતા ઘાટે

ડો. અજય રાવલ

પ્રો. ગાર્ગી ગોહેલ



શ્રી ઉમિયા કેવીસી એજ્યુકેશન ટ્રસ્ટ સંચાલિત
શ્રી મેઘમણિ પરિવાર એન્ડ શ્રી ભાઈલાલભાઈ એ. પટેલ (દેત્રોજવાળા)
ઉમિયા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ ફોર ગર્લ્સ
ભાગવત વિદ્યાપીઠની પાસે, સોલા, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૬૦
ફોન - ૦૭૯ ૨૭૬૬૫૦૧૧

SANNIDHI 2022-23, Published by Shree Meghmani Parivar and Shree Bhailalbai A. Patel (Detrojwala), Umiya Arts and Commerce College for Girls, Managed by Shree Umiya KVC Education Trust

© Publisher

ISBN 978-81-963561-0-1

પ્રત ૩૦૦
કિંમત રૂ. 200/-

પ્રકાશક
શ્રી ઉમિયા કેવીસી એજ્યુકેશન ટ્રસ્ટ સંચાલિત
શ્રી મેઘમણિ પરિવાર એન્ડ શ્રી ભાઈલાલભાઈ એ. પટેલ (દેત્રોજવાળા)
ઉમિયા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ ફોર ગર્લ્સ
ભાગવત વિદ્યાપીઠની પાસે, સોલા, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૬૦
ફોન - ૦૭૯ ૨૭૬૬૫૦૧૧
e-mail - principal.umiyacollege@gmail.com

ટાઇપ-સેટિંગ
પ્રિન્ટ ઓ' ટાઇપ
પ્લોટ નં. ૬૬૨/૨, સેક્ટર નં. ૧૩/એ, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૬

મુદ્રક
બ્રિગર મીડિયા પ્રા.લિ.
૮૬-૩/૫, અગ્રવાલ ઇન્ડ. એસ્ટેટ, મહેંદીકૂવા રોડ,
શાહપુર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૪

अनुक्रम

1. अजय रावल.....सत्यजित रायना समग्र कलाविश्वने गिंडणमां लेती संनिष्ठ सौंदर्यनिमित्ति..... 07
2. निर्मला जोषीभारतीय नवलकथा 'द्रौपदी' 16
3. श्रुति गज्जर.....तुलनात्मक अभ्यास : मादिनी यीज अने शर्मिष्ठा प्रीतम..... 20
4. डॉ. दिनेश कण्ठरिया २१मी सदीमां नारीवेदना : वसमी वास्तविकता..... 28
5. छिना सी. पटेल.....आदिवासी विरांगनाओ..... 32
6. प्रा. कुंजबिहारी मकवाझा भोबाईल आशीर्वाद के अभिशाप..... 46
7. योगेश सोलंकी.....अर्धचेतन मननी शक्तिओ (Subconscious Mind Power) 51
8. डॉ. ब्रिजेश प्रजापति.....सौराष्ट्र युनिवर्सिटीना राजकोट शહેरना शारीरिक शिक्षणना अने विज्ञानप्रवाहना विद्यार्थीओनो मानसिक स्वास्थ्यनो तुलनात्मक अभ्यास..... 57
9. सुमित्राबहन पटेल.....हिन्दी साहित्य के इतिहास लेखन की परंपरा..... 60
10. मीनाबा जाड़ेजा 'जायसी का पद्मावत' में पद्मावती के प्रेम, सौंदर्य और निर्भीकता का चित्रण 68
11. Dr. Rupal PatelDr. Babasaheb Ambedkar : A Visionary Man..... 72
12. Prof. Gargi GohelMagic Realism In Post Modern Literature 82
13. Dr. Ajitha S. NairInner Psyche And Affection In Tagore's Poetry 90

14. Dr. Sangeeta Ghate ...Gender Budgeting In India	94
15. Dr. Shilpa PatelEnvironment Of International Marketing	103
16. Dr. Manish Chudasma Performance Of Insurance Industry In INDIA: A Critical Analysis.....	110
17. Prof. Milin DanakResponsibility Accounting – A study relating to the organisation.....	113
18. Prof. Parashar Dave ..Auditing – Concept, Objectives, Limitations of a Unit.....	121
19. Prof. Nakul Solanki ..A Study On Demographic.....	132
20. Prof. Nirav R. Pandya An Overview Of Forensic Accounting In India	136
21. Prof. Divita PatelCreative Approaches To Teaching Through Technology In Classroom.....	145
22. Dr. Bipin M. Vaghela NEP Towards More Holistic And Multidisciplinary Education	150
23. Lt. Poonam ZalaPersonality / Character Development.....	156

સંપાદકીય

સન્નિધિ ૨૦૨૨-૨૩નું પ્રાગટ્ય આનંદદાયક છે. પ્રકાશન પ્રવૃત્તિનું સાતત્ય પડકારરૂપ છે, તોપણ સ્વાધ્યાયનિષ્ઠ અધ્યાપકોના પુરુષાર્થથી એ શક્ય બન્યું છે. આ પુસ્તકમાં માનવવિદ્યાઓ અને વાણિજ્યવિદ્યાના લેખો સવિશેષ છે. જુદા-જુદા પરિપ્રેક્ષ્યથી લખાયેલા લેખો અભ્યાસુઓને જરૂર ઉપયોગી બની રહેશે. પુસ્તકનિર્માણમાં સહયોગી સહુ કોઈનો આભાર.

અજય રાવલ

અમદાવાદ

અજય રાવલ

(‘દષ્ટિ ભીતરની : સત્યજિત રાયનું કલાવિશ્વ’, અમૃત ગંગર, પ્રથમ આવૃત્તિ 2022, પૃષ્ઠસંખ્યા 452, પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી ગાંધીનગર)

*

વીસમી સદીના બીજા દાયકામાં 1915 માર્ચની છઠ્ઠી તારીખે મોહનદાસ ગાંધી અને રવીન્દ્રનાથ મળે છે – પૂર્વ પશ્ચિમને મળે છે – બંગાળી ગુજરાતી ભેટે છે, ને જુગલબંધી જગખ્યાત બને, એ ઇતિહાસઅંકિત ઘટના પછી એકાદ સદી દરમિયાન ગુજરાતી ગુરુદેવને પોતાના કર્યા. 21મી સદીના ત્રીજા દાયકાના આરંભે પૂર્વમાં કલકત્તાવાસી ખ્યાત કલાકાર સત્યજિત રાયની જન્મશતાબ્દી આખું બંગાળ ઊજવે

સત્યજિત રાયના સમગ્ર કલાવિશ્વને ઊંડળમાં લેતી સંનિષ્ઠ સૌંદર્યનિમિતિ

છે. ને પશ્ચિમમાં એનો વિશેષ તો – ફિલ્મોનો તાગ લેવા એક ફિલ્મના જાણતલ પુસ્તક-પુષ્પરૂપે અંજલિ આપે પૂર્વ-પશ્ચિમ આમ મળે, બંગાળી ગુજરાતી ભેટે એવી એક ઘટના એટલે ‘દષ્ટિ ભીતરની : સત્યજિત રાયનું કલાવિશ્વ’ નામના અમૃત ગંગરલિખિત પુસ્તકનું પ્રાગટ્ય. સત્યજિત રાયના સમગ્ર કલાવિશ્વને ઊંડળમાં લેતી સંનિષ્ઠ સૌંદર્યનિમિતિ સિનેમાલેખનના ઇતિહાસમાં નોંધપાત્ર ઉમેરણ બની રહે તેમ છે, તો, સત્યજિત રાયની ફિલ્મોના પ્રેમીઓ માટે આનંદ ઓરછવ.

દષ્ટિ ભીતરની : સત્યજિત રાયનું કલાવિશ્વ

એની નીચે સત્યજિત રાય સ્વયં દષ્ટિ ભીતર કરીને ઊભા છે પોતાના કલાવિશ્વમાં ઊંડા ઊતરેલા છબીકાર આશિષ પોદ્દારની આ શ્વેતશ્યામ છબીમાં અંકિત મુદ્રા કઈ રીતે આકારિત કરી હશે અમૃત ગંગરે? એવું સુંદર મુખપૃષ્ઠ ઉત્સુકતા જગાડનાર નયનરમ્ય છે તો, ચોથા કવર પર મૂકેલો અમૃત ગંગરનો ટૂંકો પરિચય ફિલ્મલેખનક્ષેત્રે એમના દીર્ઘ પ્રદાન દર્શાવનાર પણ છે.

પુસ્તકમાં પ્રવેશતાં જ આવકાર ભાગ્યેશ જહા એમની ફિલ્મકૃતિઓને વિગતે છણાવટને રેખાંકિત કરી પુસ્તકને ‘સમગ્ર સત્યજિત’ કહી આવકારે છે, નિવેદનમાં જયેન્દ્રસિંહ એની જહેમત, સૂઝ, સમજને બતાવી એને ‘ગ્રંથ’ કહે. સત્યજિત રાયના સુપુત્ર સંદીપ રાય અમૃત ગંગરની સિનેમાકલાની પરખની ઊંડી દષ્ટિને દર્શાવી પુસ્તકને શુભેચ્છા આપે તો એમના ઊંડા અભ્યાસી બંગાળી વરિષ્ઠ વિદ્વાન શમિક બંદોપાધ્યાય સત્યજિત રાયના મહત્ત્વના પડાવ દર્શાવી ‘કલકત્તા’ વિષયક ફિલ્મોમાં

માનવીય ગુણોનું પતન થતાં થયેલો પીડાદાયક અનુભવને ઉજાગર કરે છે, તો 'ઘરે બાહિરે'ના રાષ્ટ્ર પર દંભી, કુંઠિત રાષ્ટ્રવાદના તોળાતા ભયની મામિક વાત કરે છે. આવા વિદ્વાનોની અહીં ઉપસ્થિતિ એ પુસ્તકની સમૃદ્ધિને દર્શાવનારી બને છે. પુસ્તકના આરંભે અમૃત ગંગરે મનોગત નામે પ્રવેશક લખ્યો, જેમાં ચાલીસેક વર્ષ અગાઉ આવા પુસ્તકની ઈચ્છા માવજી સાવલા સમક્ષ વ્યક્ત કરી. મણિલાલ ગાલા સાથે શરૂ કરેલી સ્કીન ફિલ્મ સોસાયટી ઉત્તરોત્તર વિકસતી જતી ફિલ્મકલાની સમજને જેઠલાલભાઈની સત્યજિત રાય વિશે ગુજરાતી ભાષામાં બધી ફિલ્મોને આવરી લેતું પુસ્તક હોવાની ઈચ્છાથી, પુસ્તકનિર્માણ સુધીની વાતો ભાવપૂર્વક કરી છે. તો, સાથે-સાથે એમાં સહજ રીતે સત્યજિત રાય સાથેના સંદર્ભ અને અંગત સંબંધની સેર સરસ રીતે વણાતી આવે અને એ સત્યજિત રાયના વિદ્વાન શમીક બંદોપાધ્યાય સત્યજિત રાયના પુત્ર સંદીપ રાય સુધી એ અર્થમાં ગુજરાતી બંગાળી ભેટે છે, જુગલબંધી રચાય છે.

આ પુસ્તક વિહંગ નજરે

સત્યજિત રાય એટલે ભારતીય સિનેમાની વૈશ્વિક ઓળખ. એમનું નામ બંગાળના સીમાડા ઓળંગી વિશ્વકક્ષાએ જાણીતું થયું એમની ફિલ્મો થકી. અહીંયાં સત્યજિત રાયની ફિલ્મી છબીને સંપૂર્ણપણે આલેખવા માટે પ્રયત્ન થયો છે. તો સત્યજિત રાય રેનેસાંસ મેન એવી એમની છબી પણ અહીંયાં અંકિત કરવાનો પ્રયત્ન છે. સત્યજિત રાયના આ બે વિશેષને ઉપસાવવા માટે સત્યજિત રાયના કલાવિશ્વને આકારિત કરવા માટે પુરુષાર્થ થયો છે, અને, ઉચિત રીતે દષ્ટિ ભીતરની કાવ્યાત્મક શીર્ષક બાંધીને. એ સૂચવે છે કે આ પ્રયત્ન ફક્ત માહિતી નથી કે નથી તો કટ પેસ્ટ કરી મૂકેલી એ જ જાણીતી વાતો... પરંતુ, ફિલ્મક્ષેત્રના ઊંડા અભ્યાસ વડે શક્ય બનતી ખૂબ જ વિશ્વસનીય વિગતો અહીંયાં મૂકવામાં આવી છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ફિલ્મલેખન આમ પણ ઓછું, એમાં આવું પ્રમાણભૂત તો ઘણું ઓછું.

સત્યજિત રાયના જીવન, એનો ઉછેર અને ઝીલેલો પ્રભાવ એમના સંગીત અને ચિત્રકલાકૌશલની પાછળ રહેલા વ્યક્તિઓ, શાંતિનિકેતન જેવી સંસ્થાઓ કે પછી વિશ્વના ઉત્તમ દિગ્દર્શકો સાથે થયેલા વાર્તાલાપો જેવાથી એમની રસરુચિ કેવી તો સમૃદ્ધ થઈ છે, એ અણસાર આપણને અહીં મળે છે. તો પુસ્તકનું આયોજન એવું છે આરંભમાં સત્યજિત રાયના અંગત જીવનની અને એના ઘડતરને ઉપકારક ભરપૂર વિગતો આપણને 1921-1942ના સમયની મળે છે. જેમાં બ્રહ્મસમાજ કુટુંબમાં સત્યજિત રાયનો ઉછેર એમના દાદા ઉપેન્દ્ર કિશોર રોય ચૌધરી, પિતા સુકુમાર રાય અને એમનો આ તેજસ્વી પુત્ર માણિક. પિતા જલ્દી ચાલ્યા ગયા ત્યારે સત્યજિત ત્રણ વર્ષના પણ નહીં. માતાનું એકમાત્ર સંતાન.

દાદા 'સંદેશ' સામયિક ચલાવતા, જે પછી સુકુમાર રાયે ચલાવ્યું અને 1961માં

સત્યજિત રાયે ફરી જીવિત કર્યું. શરૂઆતમાં મૂક ચિત્રો અને પછી બોલપટો જોવાની રુચિ અને પછી હોલિવુડની ફિલ્મો જોવાની અભિરુચિ સત્યજિતને શરૂઆતથી જ રહી એ વાત એમણે પોતાના પુસ્તકમાં કરી છે. આરંભે ચાર્લી ચેપ્લિન, બસ્ટર કીટન કે હેરોલ્ડ લોઈડ અને લોરેલ-હાર્ડી સાથે એમનું બાળપણ વીત્યું. કેળવાતી જતી સમજ પાકટ થતાં દિગ્દર્શન વિશે ભેદ પાડી શકે છે અને વાયલરથી ફોર્ડ, કેવી રીતે અલગ પડે છે એવી સમજણના અગત્યના તબક્કામાં સત્યજિત રાય તેમના કાલેજકાળમાં દરમિયાન પ્રવેશી ચૂક્યા હતા. 1948માં જાણીતા સમીક્ષક દિગ્દર્શક ચિદાનંદ દાસગુપ્તા ને અન્ય મિત્રો સાથે કલકત્તા ફિલ્મ સોસાયટીની સ્થાપના કરી સોવિયેટ, જાપાની અને યુરોપની અગત્યની ફિલ્મકૃતિઓ જોતાં એના વિશે લખવાનો ઉચ્ચતર તબક્કો શરૂ થયો. વાચકને સત્યજિત રાયના ઘડતર આગળ મૂકી આપતી વિગતો રસપ્રદ રીતે મુકાય છે.

સંગીત તો ગળથૂથીમાં જ મળ્યું હતું દાદા પાસેથી, પિતા સુકુમારને; અને ત્યાંથી સત્યજિત રાયને. તો ચિત્રકળા પણ એ જ રીતે મળી હતી.

સંગીત અને ચિત્રના આ ભાથાને લઈને સત્યજિત રાય વિશ્વભારતી યુનિવર્સિટીના શાંતિનિકેતનમાં જોડાયા માતા સુપ્રભાના આગ્રહને વશ. કલાચાર્ય નંદલાલ બસુ અને વિનોદવિહારી મુખર્જી અહીં ચિત્ર શીખવે. શાંતિનિકેતનનિવાસ સત્યજિત રાય માટે ભારતીય કલાપરંપરા અને સિદ્ધાંતો વિશે જાણવાનો સુવર્ણકાળ સાબિત થયો. સત્યજિત રાય નંદલાલ બસુની તાલીમને છેક સુધી યાદ કરતા રહ્યા. નંદલાલબાબુએ કરેલાં નિરીક્ષણો જેમ કે, “ગાયનું તમારું રેખાંકન ઘણું સુંદર છે પણ ગાય રેખા કરતાં ઘણી વિશેષ છે. તમને પ્રાણીના આકારની અનુભૂતિ થવી જોઈએ, તેની ચામડી હેઠળની માંસપેશીઓ ને હાડકાં, અને તેની અનુભૂતિ તમારી પેન્સિલ ચાલમાં, તેનાં આંદોલનમાં દેખાવી જોઈએ.” આવા વલણને નંદલાલબાબુ વિશેષ પ્રાધાન્ય આપતા આ બધાં પાસાંઓને સત્યજિત રાયે આત્મસાત્ કર્યાં અને પછીથી આવનારી ફિલ્મોમાં એની અસર આપણને જોવા મળે છે.

વિનોદવિહારી મુખર્જીનો સહવાસ ઉપકારક. જો ચિત્ર માટે આ બે શિક્ષકોની પ્રેરણા હતી તો સંગીત માટે એરોન્સન નામના જર્મની યહૂદી હતા જે સત્યજિતને બિથોવન સંભળાવતા પશ્ચિમના શાસ્ત્રીય સંગીત વિશે ચર્ચા કરતા.

બ્રહ્મસમાજી સત્યજિત રાયનું કુટુંબ, એનું વાતાવરણ એમનામાં માનવતાવાદ કદાચ લાવે છે. 1943થી 1950નો ગાળો સત્યજિત માટે કારકિર્દીની શરૂઆત અને ભારતમાં રાજકીય ઘટનાઓનો હતો. આ ગાળામાં સત્યજિત રાય એક કમર્શિયલ આર્ટિસ્ટ તરીકે સ્થિર થયા, પગભર થયા, તો આ સમય દરમિયાન ફ્રેન્ચ દિગ્દર્શક રેન્વારનો સંયોગ સત્યજિત રાય માટે ફિલ્મની શરૂઆત માટે ખૂબ જ મહત્વનો સાબિત થયો રેન્વાર એ વર્ષોમાં ‘ધ રિવર’ ફિલ્મના શૂટિંગ માટે કલકત્તા આવ્યા હતા.

એમની સાથે મુલાકાતોથી સત્યજિત રાય એમના મનમાં થતા સવાલ પૂછતા. કારમી ગરીબાઈ અને શ્રીમંતાઈ એમ બે છેડા જોયા. કોલસાની ખાણોમાં ખાણિયાઓને કામ કરતા જોઈને હયમચી ગયેલા. કહે, “જો તમે તમારી સિસ્ટમમાંથી હોલિવુડને ફગાવીને તમારી નિજી શૈલી વિકસાવો તો અહીં તમે મહાન ફિલ્મો બનાવી શકશો.” રેન્વારની આ ભવિષ્યવાણી જાણે સાચી પડતી હોય એમ, આરંભ થયો ‘પથેર પાંચાલી’ ફિલ્મનિર્માણનો અને પછી સર્જયો ઇતિહાસ સહુને પરિચિત છે. 36 વર્ષની સુદીર્ઘ કારકિર્દી અને એમાં 36 જેટલા ફિલ્મ, ફીચર ફિલ્મ. વિભૂતિભૂષણ બંદોપાધ્યાયની કૃતિઓ પરથી સર્જયેલ ‘પથેર પાંચાલી’, ‘અપરાજિતો’, ‘અપૂર સંસાર’, ‘આસની સંકેત’, ત્યાર બાદ તારાશંકર બંદોપાધ્યાયની કૃતિઓ પરથી સર્જયેલ ‘જલસાઘર’, ‘અભિજાન’, તો, રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના સાહિત્ય પરથી સર્જયેલ ‘ત્રીન કન્યા’, ‘ચારુલતા’ અને ‘ઘરે બાહિરે’, પ્રભાત કુમાર મુખોપાધ્યાયની કૃતિ પરથી સર્જયેલ ‘દેવી’, રાજશેખર બસુના સાહિત્ય પરથી સર્જયેલ ‘પારસ પત્થર’ અને ‘મહાપુરુષ’, પ્રેમેન્દ્ર મિત્રાની કૃતિ પરથી ‘કા પુરુષ’, શરદેન્દુ બેનર્જીની કૃતિ પરથી સર્જયેલ ‘ચીડિયાખાના’, સુનીલ ગંગોપાધ્યાયની નવલકથા પરથી ‘અરણ્યેર દિનરાત્રિ’, કે પછી સુનીલ ગંગોપાધ્યાય, નરેન્દ્રનાથ મિત્ર, મણિશંકર મુખોપાધ્યાય પરથી કલકત્તા ચતુષ્ખંડ (‘મહાનગર’, ‘પ્રતિદ્વંદ્વી’, ‘સીમાબદ્ધ’, ‘જન અરણ્ય’) જેવી ઉપરાંત સાહિત્યકાર દાદા ઉપેન્દ્ર કિશોર રોય ચૌધરીની ‘ગૂપી ગાયે બાઘા બાયે’ કે ખુદ સત્યજિત રાયની વાર્તા પટકથા પરથી બનેલી ‘કાંચનજંઘા’, ‘નાયક’, ‘શાખા પ્રશાખા’, ‘આગંતુક’, ‘સોનારકેલા’, ‘જય બાબા ફેલુનાથ’, ‘હીરક રાજાર દેશે’ જેવી બંગાળી ફિલ્મો ઉપરાંત સત્યજિત રાયે ઉર્દૂ અને હિન્દીના મહાન સાહિત્યકાર પ્રેમચંદજીના સાહિત્ય પરથી ‘શતરંજ કે ખિલાડી’ નામે હિન્દીમાં અને ‘સદ્ગતિ’ નામની એક ટેલિફિલ્મ સર્જી હતી. જગવિખ્યાત નાટકકાર હેન્નિક ઇબ્સનના ‘એનિમી ઓવ ધ પીપલ’ પરથી ‘ગણશત્રુ’ નામની ફિલ્મ બનાવી હતી. આ ઉપરાંત સત્યજિત રાયે પાંચ નોંધપાત્ર દસ્તાવેજી ફિલ્મોનું સર્જન કર્યું, જેમાં ‘રવીન્દ્રનાથ ટાગોર’, ‘સિક્કિમ, ‘ધ ઇનર આઈ’, ‘બાલા’ અને ‘સુકુમાર રાય’ તો બે ટૂંકી ફિલ્મ કૃતિઓ ‘ટૂ’, ‘પીકુ’ બનાવી. આમ, 36 ફિલ્મો વિશે અહીંયાં વિગતે વાત થઈ છે. સત્યજિતની સર્વતોમુખી પ્રતિભાને ઉપસાવવા માટે એમના કલાકાર, કેલિગ્રાફર, ટાઇપોગ્રાફર, ચિત્રકાર કે ડિઝાઇનર જેવા વ્યક્તિત્વનાં પાસાંને ઉપસાવવા માટે અહીંયાં એક આખું પ્રકરણ ફાળવવામાં આવ્યું છે. તો સપનાં બધાંનાં ક્યાં પૂરાં થાય – સત્યજિત રાયે કરેલાં કેટલાક મનસૂબા, કેટલીક ફિલ્મો બનાવવાની અધૂરી ઇચ્છા, અધૂરાં રહી ગયેલાં સપનાં નામે અહીંયાં આખું પ્રકરણ ફાળવવામાં આવ્યું છે. કુલ મળીને એક મોટા દિગ્દર્શકની સમગ્ર છબીને ઉપસાવવા આ પુસ્તકમાં પ્રયત્ન થયો છે અને એમાં સફળ પણ થયા છે એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી.

પુસ્તકના વિશેષ

આ પુસ્તકના કેટલાક વિશેષ આપ સામે.

અમૃત ગંગરે પ્રકરણ ત્રણથી 26માં સત્યજિત રાયની 36 વર્ષની ફિલ્મસર્જનની 'પથેર પાંચાલી' (1955), 'આગંતુક' (1991) સુધીની બધી જ 36 ફિલ્મો વિશે (જેમાં 28 ફીચર ફિલ્મ, 5 દસ્તાવેજ, 1 ટેલિવિઝન ફિલ્મ અને 2 ટૂંકી ફિલ્મ) રસાળ શૈલીએ લખ્યું છે. અમૃત ગંગર વર્ણન કરે છે, અર્થઘટન કરે છે, સમજૂતી આપે છે, કે મૂલ્યાંકન કરે છે. દરેક પ્રકરણમાં ઓછાવધતા અંશે આ જ પદ્ધતિ જોવા મળશે. દરેક ફિલ્મ વિશે તોલમોલ કરીને એનાં જુદાં જુદાં પાસાંને, રસકેન્દ્રોને ખોલતા દર્શાવતા, છબીઓ દ્વારા સ્કેચ કે રેખાચિત્રો દ્વારા, ઉપયોગી વિગતો દ્વારા અનેક સંદર્ભ આપીને રસબસ કરે છે. એના પુસ્તકમાંથી કેટલાંક ઉદાહરણો જોઈએ,

'પથેર પાંચાલી' (1955)

ફિલ્મ બે'ક દશ્યની વાત આ રીતે થાય છે : કાવડના બન્ને છોડે લચીને લટકતા મીઠાઈ ભરેલાં માટીનાં હાંડલા લઈને ચાલતો ચીનિબાસ, તેની પાછળ અપુ, અપુની પાછળ દુર્ગા, દુર્ગાની પાછળ કૂતરો. તેમનો કાફલો તળાવકિનારેથી પસાર થાય છે ત્યારે એ બધાંનાં પ્રતિબિંબો તળાવમાં પડે છે. અદ્ભુત દશ્ય સર્જાય. આગળ જતાં બેત્રણ બતક પણ ડોક હલાવતાં ચાલવા માંડે છે. રવિશંકરના સિતાર તેમ જ અન્ય વાદ્યોવાળું સંગીત આ દશ્યને ખૂબ કાવ્યાત્મક રીતે લયબદ્ધ બનાવે છે. ઇન ફેક્ટ સમસ્ત 'પથેર પાંચાલી' ફિલ્મકૃતિને સત્યજિત રાય અનોખી લયબદ્ધતામાં ઢાળી દે છે. (પાના નંબર 42)

એવું જ બીજું વરસાદમાં પલળતી દુર્ગાને તેના કાળા ઘાટ લાંબા વાળ આગળ ધરીને કરેલું નૃત્ય. કમનસીબે આનંદઘડી તેના મૃત્યુનું કારણ પણ બને છે. દુર્ગાના મૃત્યુ અપુ દુર્ગાની પીસીમાં ઇન્દર ઠાકુર સ્વર્ગે સિધાવી ગયેલા આ બન્ને મૃત્યુથી સત્યજિત રાય 'પથેર પાંચાલી'ને વિષાદમય કાવ્યકૃતિ બનાવી દે છે. તેના વાસ્તવિકતાના લીધે સંપૂર્ણ આગવા, ખૂબ સરળ અને અલ્પ, અત્યંત અસરકારક પાર્શ્વ સંગીતમાં મઢી દીધી હતી. ફિલ્મકૃતિને વિરિકલ બનાવવા માટે તેના પાર્શ્વસંગીતનો અમૂલ્ય ફાળો હતો. (પાના નંબર 41)

બીજી ફિલ્મ 'અપરાજિત'નું એક નિરીક્ષણ જુઓ :

'પથેર પાંચાલી'ની લયબદ્ધતામાં વધારે સાદગી અને નાટ્યાત્મકતા પ્રવેશવાનાં હતાં.

હરિહરના મૃત્યુની ઘડીઓના દશ્યને સિનેમાની રીતે ઉત્કટ બનાવતા હરિહરનું પ્રાણપંખેરું ઊડતાંની સાથે ઊડતાં કબૂતરોના ફડફડાટના ધ્વનિઓ એ ઘડીને પરદા પર ઉત્કટ અને અસરકારક બનાવે છે.

તો, માતા સર્વજયા અને પુત્ર અપુની માનસિક અવસ્થા વધારે મહત્વનો ભાગ. આ માટે સુવ્રત મિત્ર અને દિગ્દર્શક સત્યજિત રાય પરાવર્તિત થતા પ્રકાશ (બાઉન્ડ્સ લાઇટ)નો પ્રયોગ કર્યો હતો અપરાજિતોમાં એસ્થેટિક (ફક્ત ટેકનિકલ નહીં..) પાત્રોના માનસિક વાતાવરણનું અન્વેષણ કરવા માટે અસરકારક બને છે. (પાના નંબર 49)

સમસ્ત અપુત્રથી છબી કે ધ્વનિ દ્વારા ઈંગિત થતા અગમ્યતાના અણસારો કે સંકેતોને એક્સૂત્રમાં બાંધી રાખે છે. (પાના નંબર 61) આગવાં નિરીક્ષણ ધ્યાન ખેંચે છે.

અંગત સ્પર્શની વાત આવે છે ત્યારે વાત વધારે સાચુકલી થઈને ભાવકોને વિશ્વાસમાં લઈ લે છે. જેમ કે, ઓગણીસો એંશીના વર્ષના ઓક્ટોબર મહિનાની 22મી તારીખની સાંજે મારા ફ્રેન્ડ ફિલોસોફર અને ગાઈડ જેવા વીરચંદ ધરમશી સાથે શાલીમાર હોટલ પહોંચે છે સ્કીન યુનિટ ફિલ્મ સોસાયટી સાથે ધરમશી માનદૂમંત્રી હતા. એમેચ્યોર ફિલ્મ સોસાયટી પણ જોડાઈ હતી. ધરમશીએ ડોરબેલ વગાડી અને તરત સામે દેખાય છે છ ફૂટ ચાર ઈંચની ઊંચાઈ ધરાવતા શુભ્ર ઝબ્બામાં ને પાઈજામામાં સજ્જ સત્યજિત રાય અને સંભળાય છે એમને આવકારતો તેનો બેરીટોન અવાજ. વીરચંદભાઈને સત્યજિત વર્ષોથી ઓળખે. બેઠા. (પાના નંબર xxi) કે પછી, ‘ચારુલતા’નાં અભિનેત્રી માધવી મુખર્જી સાથે થયેલો વાર્તાલાપ (પાના નંબર 113) ભાવક સત્યજિતે સર્જેલા કલાવિશ્વવિહારમાં ફરતો થઈ જાય છે ને આવો કલા-અનુભવ માત્ર વાંચન પૂરતો સીમિત ન રહેતાં એ દશ્ય-શ્રાવ્ય અનુભવરૂપે વિસ્તરે. આવો સદૈ અનુભવ ભાવક કરી શકે એ બારકોડ લિંકની યોજનાથી સંભવિત થાય છે. ભાવક લિન્ક સ્કેન કરી એ દશ્ય, ગીત કે સંગીત સુધી તરત જઈ શકે છે. અહીં આવા 14 જેટલા બારકોડ લિંકની જુદા જુદા પ્રકરણમાં યોજના છે, ફિલ્મની વાત હોય ત્યારે તો આ સંદર્ભ ઉપયોગિતા અત્યંત ઉપકારક બને. ફિલ્મલેખનમાં આનું શ્રેય અમૃત ગંગરને આપવું પડે (અગાઉ તેમના જ પુસ્તક ‘ચલચિત્ર છલચિત્ર’માં (2020) બારકોડ લિંક સાથે પ્રકાશન થયું છે.)

અમૃત ગંગરે પ્રત્યેક પ્રકરણના મથાળે ફૂલભાત નીચે પ્રકરણ 9 પછી મોટા ટાઇપમાં ફિલ્મ શીર્ષક ‘ચારુલતા’, પછીની પંક્તિમાં સાહિત્યકૃતિ (લઘુનવલ), એનું સાહિત્યસ્વરૂપ, મૂળ કૃતિનામ ‘નષ્ટનીડ’, એનું પ્રકાશન વર્ષ 1901 દર્શાવી રવીન્દ્રનાથ ટાગોર એમ સર્જકનામ પછી એકાદ વાક્યમાં : ‘એક બેનમૂન મોત્સાર્ટિયન ફિલ્મકૃતિનું સર્જન ટાગોર ચેતનાનું સૂક્ષ્મ બાહુલ્ય’ એમ જે તે ફિલ્મના વિશેષને મૂકી આપ્યો છે. આવી કલાસૂઝભરી પ્રકરણયોજના, અનેક છબીઓ, રેખાંકનો, સ્કેચ વગેરેથી થયેલી સજાવટ પુસ્તકસૌંદર્યનિમિત્તિ બની રહે છે.

એનો વિન્યાસ કઈ રીતે થયો છે ?

સત્યજિત રાયની ફિલ્મોને કાલાનુક્રમમાં ગોઠવવામાં નથી આવી પરંતુ સાહિત્યકારની સાહિત્યકૃતિ, એના પરથી રૂપાંતરિત ફિલ્મ, દાખલા તરીકે, બંગાળી

સાહિત્યકાર વિભૂતિભૂષણ બંદોપાધ્યાયથી લઈને રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ને આધુનિક સુનીલ ગંગોપાધ્યાયની બાજુમાં ઉદ્-હિન્દીના પ્રેમચંદ્રજી તો નોર્વેના કહો સમુદ્ર પારના હેન્રિક ઇબ્સનની સાહિત્યકૃતિઓ પરથી બનેલી ફિલ્મો. એવો અલગ ક્રમ છે જે નવીન તો છે જ કલાનુક્રમને તોડનારો પણ છે. વિભૂતિભૂષણ બંદોપાધ્યાયની નીચે તેમના સાહિત્ય પરથી બનેલી ફિલ્મો ‘પથેર પાંચાલી’ (1955), ‘અપરાજિતો’ (1956), ‘અપૂર સંસાર’ (1959), ‘આસની સંકેત’ (1973) અનુક્રમે 3, 4, 5, 6 પ્રકરણરૂપે છે. ફરી બંગાળી ભાષાના સાહિત્યકાર પરથી બનેલી ફિલ્મ, દસ્તાવેજ અને ટૂંકી ફિલ્મકૃતિ પ્રકરણ 24 ‘રવીન્દ્રનાથ ટાગોર’, પ્રકરણ 25 ‘સિક્કિમ’, પ્રકરણ 26 ‘ટૂ’, ‘ધ ઇનર આઈ’, ‘બાલા’, ‘સુકુમાર રાય’ અહીં છે.

સત્યજિત રાય રેનેસાં મેન તરીકે જાણીતા છે. અહીં આ વાત અંતરંગ સંબંધથી લઈને પુસ્તકના પ્રકરણ સુધી જે રીતે પ્રગટ થાય છે એ ધ્યાનપાત્ર છે. આરંભે શમીક બંદોપાધ્યાય, અમૃત ગંગરના મનોભાવ ઉપરાંત પુસ્તકના પ્રકરણ 1 આરંભનાં વર્ષો 2 કમર્શિયલ આર્ટિસ્ટ અને જ્યાં રેન્વાર સાથે પરિચય ઉપરાંત સત્યજિત રાય સર્વગુણસંપન્ન વ્યક્તિત્વ શીર્ષક હેઠળ પ્રકરણ 27, પ્રકરણ 28માં મળે છે. તો પુસ્તકમાં ઠેર-ઠેર ઉલ્લેખ પણ કરવામાં આવ્યા છે. જેમ કે, સત્યજિત માટે ફિલ્મ બનાવવી એટલે તેની પટકથા લખવી, સ્કેચ દોરવા, કાસ્ટિંગ કરવું, સંગીત બાંધણી કરવી, હિંદી સિવાયની ફિલ્મકૃતિઓ માટે સંવાદો લખવા, કેમેરા ઓપરેટ કરવો અને દિગ્દર્શન કરવું, તેના સિવાય બંગાળી તેમ જ અંગ્રેજીમાં વાર્તાઓ લખવી, પુસ્તકોની તેમ જ મુખપૃષ્ઠની ડિઝાઇન કરવી, ચિત્રકળા અને સંગીતકળા અનેક બાબતોમાં નિષ્ણાત હતા. (પાના નંબર 336)

સત્યજિત રાયના આવા સર્વતોમુખી પ્રતિભાને પ્રગટ કરતા પ્રકરણ એક અને બેમાં સત્યજિત રાય જીવનદર્શન કમર્શિયલ આર્ટિસ્ટ તરીકેની કામગીરી અને કેલિગ્રાફર, ટાઇપોગ્રાફી, પુસ્તક અને પોસ્ટરના ડિઝાઇનર વગેરે અનેક બાબતો અહીંયાં વિગતે આલેખાયેલી છે.

પ્રકરણ 29 પરિશિષ્ટ યોજના

સત્યજિત રાયના કલાવિશ્વને પામવા અહીં પાંચ પરિશિષ્ટ આપવામાં આવ્યાં છે. પરિશિષ્ટ એક સત્યજિત રાય ફિલ્મ સર્જન કારકિર્દી 1955થી 1991 36 વર્ષ 36 ફિલ્મની ફિલ્મોગ્રાફી કલાનુક્રમે 1955થી 1991 એ વિગતો કોઈ પણ અભ્યાસી કે ફિલ્મરસિકો માટે ઉપયોગી છે. ઝીણું જોતાં જણાય કે 36 વર્ષમાં 36 ફિલ્મ એટલે વર્ષની એક ફિલ્મ ગણો પણ એમ નથી 1957, 79, 82, 83, 85, 86, 88ના વર્ષમાં એક પણ ફિલ્મ બનાવી નથી. વિપક્ષે 1958/61/62/64/71/80ના વર્ષમાં બે બે ફિલ્મ બનાવી. સત્યજિતના શક્તિસામર્થ્ય અને સાતત્ય દર્શાવતી આ બધી વિગતો વિસ્તૃત છે.

જેમ કે, 1955 ‘પથેર પાંચાલી’, નિર્માતા પશ્ચિમ બંગાળ સરકાર, પટકથા બિભૂતિભૂષણ બંદોપાધ્યાયની નવલકથા ‘પથેર પાંચાલી’ આધારિત, કંમેરા સુવ્રત મિત્ર, સંપાદન દુલાલ દત્તા, કલાનિર્દેશન બંસી ચંદ્રગુપ્ત, સંગીત રવિશંકર, ધ્વનિ ભૂપેન ઘોષ. અવધિ 115 મિનિટ.

અભિનય કનુ બેનર્જી (હરિહર), કરુણા બેનર્જી (સર્વજયા), સુબિર બેનર્જી (અપુ), ઉમા દાસગુપ્તા (નાની દુર્ગા), ચુનીબાલાદેવી (ઇન્દર ઘકુરન), નીલમણિ (પત્ની), તુલસી ચક્રવર્તી (શાળાના શિક્ષક, પ્રસન્ન), વિનય મુખર્જી (વૈદનાથ મજુમદાર), હરેન બેનર્જી (મીઠાઈ વેચનાર ફેરિયો, ચીનીવાસ), હરિમોહન નાગ (દાકતર) વગેરે. (પાના નંબર 375, 376)

પરિશિષ્ટ બે જુદી જુદી 25 એવી પારિભાષિક શબ્દાર્થ (ગ્લોસરી) ફિલ્મી ઉદાહરણ દ્વારા તો એનો સંદર્ભ વિગતોથી થતી ટિપ્પણી અહીં છે. જેમ કે, ન્યૂ વેવ, નિઓરિઆલિઝમ. (પાના નંબર 393)

પરિશિષ્ટ ત્રણ ગ્રંથ સંદર્ભસૂચિ ઉપયોગમાં લીધેલાં અને વિશિષ્ટ વાંચન માટે 19 પુસ્તકોની આ સૂચિ અંગ્રેજી ગુજરાતી મરાઠી ભાષા પુસ્તકો અકારાદિ ક્રમે મુકાયા છે. તો પરિશિષ્ટ 4માં વ્યક્તિનામની સૂચિ છે અને પરિશિષ્ટ 5માં ફિલ્મસૂચિ પૃષ્ઠક્રમાંક સાથે થયેલી છે. અહીંયાં નોંધપાત્ર વાત એ છે કે આ પુસ્તકમાં 95 જેટલી અગત્યની ફિલ્મોની સૂચિ અપાયેલી છે જે ન માત્ર સત્યજિત રાયની પરંતુ ભારતીય અને વિશ્વ સિનેમાની છે.

સંપૂર્તિ – ઉમેરો – લિંક

પુસ્તકમાં સંપૂર્તિ, ઉમેરો, લિંક અને કોસ રેફરન્સ એટલે કે પ્રતિ નિર્દેશોથી ફિલ્મ ઉપરાંત ફિલ્મનિર્માણ સાથે સંકળાયેલી અનેક વિગતો ગુજરાતીમાં મારી જાણ મુજબ પહેલી વાર મુકાયેલ છે, જેમ કે, ‘રવીન્દ્રનાથ’ નામની દસ્તાવેજી ફિલ્મમાં આવતી આ વિગતો જુઓ, પદ્મા નદીનાં દશ્યો જોતા યુવાન રવીન્દ્રનાથનું હૈયું પુલકિત થયું હતું. આવી દશ્ય-શ્રાવ્ય વિગતોથી સત્યજિત રાય કવિના હૃદયમાં સિનેમાની લયાત્મકતા સાથે પ્રાણ પૂરે છે. માંડ એક કલાકની અવધિમાં સ્વાનુભવો અને દેશ-વિદેશના પ્રસંગોથી સમૃદ્ધ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના જીવનને કોઈ અગત્યની વિગત ચૂક્યા વિના આગવી રીતે પ્રસ્તુત કરવાનું કામ કઠિન હતું પણ એ તેમણે પૂરું પાડ્યું. અહીં ફિલ્મમાં આવરાયેલાં ગીતોની ગુજરાતી ભાષામાં ટેકસ્ટ અહીં સૌ પ્રથમ વાર અપાઈ રહી છે. સત્યજિત રાય વિશ્વના કોઈ પણ અંગ્રેજી પુસ્તકમાં આવા પાર્ટ નથી આવ્યા. (પાના નંબર 308) વિનોદવિહારી મુખર્જીના જીવન પરથી બનેલી ‘ધ ઇનર આઈ’ નામની દસ્તાવેજી ફિલ્મમાં એની વિગતો સાથે વર્ષ 2006/07 દરમ્યાન વિનોદવિહારી મુખર્જીનો ગુલામમોહમ્મદ શેખ અને શિવકુમારે ભવ્ય શતાબ્દી રેટ્રોસ્પેક્ટિવ ક્યુરેટ કર્યો હતો એની વિગતો સાંકળે છે. (પાના નંબર 339) સત્યજિત રાયની ‘બાલા’

નામની દસ્તાવેજી ફિલ્મમાં એક દૃશ્ય નથી તેઓ એ લિંકરૂપે પુસ્તકના વાચકોને બોનસરૂપે ભેટ આપે છે. (પાના નંબર 345) પીટર બ્રુકના નાટક મહાભારત વિશે એક લેખ સુનીલ કોઠારી 14 માર્ચ, 2019ના એશિયન એજ ટૈનિકના લેખ મહાભારત ઇન કાઉન્ટર્સ બ્રિટિશ ડિરેક્ટર પીટર બ્રુક ઇન્ડિયા અબ્રોડ. (પાના નંબર 366) આ કાળજી, આવી પૂર્તિ વિરલ છે, તો એ શ્રમસાધ્ય પણ.

બંગાળી જાયકા ગુજરાતી સ્વાદ

આ પુસ્તકમાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં બંગાળી કાવ્યોની સાથે એના નગીનદાસ પારેખે કરેલા ગુજરાતી અનુવાદ

આમારે ફિરાયે લહો, અયિ વસુન્ધરે,

કોલેર સન્તાને તવ કોલેર ભિતરે

અયિ વસુન્ધરે મને પાછો લઈ લે, ખોળાના સંતાનને તારા ખોળામાં વિપુલ અંચલ નીચે. (પાના નંબર 58)

કે પછી સત્યજિત રાય અને વીરચંદ ધરમશી અને અમૃત ગંગરની મિત્રતા, 'કાંચનજંઘા' ફિલ્મ અને ભોળાભાઈ પટેલનો એ જ નામનો નિબંધ, 'વનલતાસેન' કાવ્યસંગ્રહ પર સત્યજિત રાયની ડિઝાઇન સાથે 'આત્મનેપદી' સુરેશ જોષીની મુલાકાત સંચય સંપાદક સુમન શાહ પુસ્તક પર મુકાવેલ મદિર સુમન શાહની ડિઝાઇન આનાં કેટલાંક ઉદાહરણો છે, બંગાળી ગુજરાતી આવી મળે છે, આ જુગલબંધી નોંધવાલાયક છે.

સત્યજિત રાયના ફિલ્મસર્જનનો આટલો વિગતસમૃદ્ધ અભ્યાસ ગુજરાતી ભાષામાં થઈ રહ્યો છે. અગાઉ સત્યજિત રાયના થયેલા અભ્યાસ કરતાં આ ગ્રંથ અમૃત ગંગરના ફિલ્મ અભ્યાસનું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ બની રહે છે. આરંભમાં સત્યજિત રાયના જીવનને આલેખતો 1921-42 સુધીનો, 1943થી 50 સુધીનો ઘડતરનો કાળ, સત્યજિત રાયની સંઘર્ષમય ફિલ્મી કારકિર્દીનો આરંભ અને એમણે સર્જેલું ફિલ્મ થકી કલાવિશ્વ અને ફિલ્મનિર્માણનાં અન્ય પાસાંઓ એના થકી એમને મળેલી વિશ્વખ્યાતિ. દરેક ફિલ્મ સાથે સંકળાયેલો રસપ્રદ ઇતિહાસ, એની પૂરક માહિતી, સત્યજિત રાય અને એની સાથેના યુનિટ સભ્યોની મુલાકાતોના સંદર્ભ, ફિલ્મની છબીઓ, એના પોસ્ટર્સ, એનું સંગીત નિયોજન, એની બાંધણી, લોકેશનને લગતી અનેકવિધ વિગતો અહીં એકસાથે આપણને મળે છે. 29 પ્રકરણ અને 452 પાનાંનો આ દળદાર ગ્રંથ ગુજરાતી ફિલ્મલેખનમાં સાચે જ અપૂર્વ છે. સત્યજિત રાય વિશે યથાસંભવ કહો સત્યજિત સમગ્ર આપવાનો આ પ્રયાસ સાચે જ સરાહનીય છે. સાહિત્યના અભ્યાસી, વિદ્યાર્થીઓને સંદર્ભગ્રંથની ગરજ પૂરી પાડે એવો છે. આ માટે શ્રી અમૃત ગંગર અભિનંદનના અધિકારી છે.

નિર્મલા જોષી

પ્રતિભા રાય એ ભારતીય લેખિકા છે. તેમનો જન્મ 21 જાન્યુઆરી, 1994ના રોજ જગતપુરસિંહ જિલ્લાના બાલિકુડા વિસ્તારના દૂરના ગામ અલબોલમાં થયો હતો. જે અગાઉ ઓડિશા રાજ્યના કટક જિલ્લામાં હતું.

પદ્મશ્રી અને ભારતીય જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડથી સન્માનિત એવાં પ્રતિભા રાય મૂળ ઓરિસ્સાનાં. માતૃભાષા તેમની ઉડિયા. 1991માં મૂર્તિદેવી એવોર્ડ જીતનારી તે પ્રથમ મહિલા હતી. તેઓ સમકાલીન ભારતનાં જાણીતાં સાહિત્યકાર છે. જ્યારે તેણીએ કોઈ પણ વર્ગ, જાતિ, ધર્મ અથવા લિંગ ભેદભાવ વગર સમાનતા પર આધારિત સામાજિક વ્યવસ્થા માટે લખ્યું, ત્યારે તેના કેટલાક ટીકાકારોએ તેણીને સામ્યવાદી અને કેટલાકે

ભારતીય નવલકથા 'દ્રૌપદી'

તેણીને નારીવાદી ગણાવી. પરંતુ તેણી કહે છે કે “હું માનવતાવાદી છું. સમાજના કાર્ય માટે સ્ત્રી અને પુરુષો અલગ-અલગ રીતે બનાવવામાં આવ્યાં છે. સ્ત્રીઓ જે લક્ષણોથી સંપન્ન છે તેનું સન્માન કરવું જોઈએ. જોકે એક માનવ કે સ્ત્રી તરીકે સ્ત્રી પુરુષ સમાન છે.” તેઓએ તેમનાં લગ્ન પછી પણ લેખન કારકિર્દી ચાલુ રાખી.

પિતા શિક્ષક તેથી વાંચનલેખનનો શોખ તેમને ગળથૂથીમાંથી મળેલો. તેઓએ તેમના બાળકનો ઉછેર કરતી વખતે શિક્ષણમાં માસ્ટર ડિગ્રી અને શૈક્ષણિક મનોવિજ્ઞાનમાં પીએચ.ડી. પૂર્ણ કર્યું. તેમની પાસેથી આપણને ઉત્તમ વાર્તાઓ અને નવલકથાઓ મળે છે. તેમની ઘણી બધી નવલકથાઓનો તો ગુજરાતીમાં પણ અનુવાદ થયેલો જોવા મળે છે. અને ગુજરાતીમાં અનુવાદિત પુસ્તકો પણ મળે છે. તેવી જ એક નવલકથા યાજ્ઞસેની. જેનું મૂળ મહાભારત પર આધારિત છે. એનો ગુજરાતીમાં થયેલો અનુવાદ 'દ્રૌપદી', જેમાં કૃષ્ણની પ્રિય સખી દ્રૌપદીની વાત છે.

ભારતમાં મોટા ભાગના લોકો સંસ્કૃત રામાયણ કે સંસ્કૃત મહાભારતથી પરિચિત નથી. આપણે આ મહાકાવ્યોની વિવિધ આવૃત્તિઓ થયેલી છે તે વાંચીએ છીએ જે આ મહાકાવ્યોના પુનઃકથન પર આધારિત છે, જે લગભગ 500 વર્ષ પહેલાં જ લોકપ્રિય થયેલા. રામાયણ અને મહાભારત એવાં મહાકાવ્ય છે, એના વગર ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સમાજ જાણે શૂન્ય જ ગણાય. કોઈ પણ ભાષાનાં પુરાણો તેના સર્જકો માટે અક્ષયપાત્ર હોય છે. એ પુરાણોમાંથી લેખક ઘણું બધું લઈ અનેક કૃતિની રચના કરતા હોય છે, શરત માત્ર એટલી કે જે તે ગ્રંથોની અને તેનાં પાત્રોનું ગૌરવ જળવાવું

જોઈએ. એવી જ એક નવલકથાનું પાત્ર દ્રૌપદી જે આજ પહેલાં થયું નથી કે થશે પણ નહીં.

15મી સદીના ઉડિયા કવિ સારલા દાસે પોતાના ઓડિયોમાં મહાભારતના શકુનિની એક અલગ જ વાર્તા જણાવી છે. તેઓના મતે દુર્યોધને શકુનિના પરિવારનો સંહાર કર્યો હતો. એ કારણે શકુનિ કૌરવો પ્રત્યે ઘૃણા ધરાવતો હતો. આ મુજબ શકુનિ ખલનાયક નહિ પણ પીડિત વ્યક્તિ હતો.

નાટ્યકાર ભાસ દ્વારા રચિત કર્ણભાર પણ મહાભારત પર આધારિત છે. આ નાટકનું કથાનક માત્ર એટલું જ કે કૌરવોના સેનાપતિપદની જવાબદારી સ્વીકારતો કર્ણ “કટોકટીની ક્ષણે તેનાં શાસ્ત્રો નિષ્ફળ જશે.” એવા પરશુરામના શ્રાપની જાણ હોવા છતાં અર્જુનની સામે ધસી જાય છે. અને ઈંદ્ર દ્વારા બ્રાહ્મણનો વેશ ધારણ કરી ત્યાં આવે છે અને ભિક્ષામાં કર્ણનાં કુંડળ અને કવચ માંગી લે છે. કર્ણ ઈંદ્રને ઓળખી લે છે છતાં દાનેશ્વરી કર્ણ દાન કરી પોતાનું સત્ત્વ અને ગૌરવ જાળવે છે.

તાજેતરમાં જ પ્રસિદ્ધ થયેલી ધ્રુવ ભટ્ટની નવલકથા ‘પ્રતિશ્રુતિ’ ભીષ્મપિતાના જીવનના સારાંશ જેવી છે. મૂળ પૌરાણિક માન્યતા જેવી છે તેવી રાખીને ધ્રુવ ભટ્ટે ભીષ્મપિતાના મુખે એમનું જીવનવૃત્તાંત રજૂ કર્યું છે. પ્રતિશ્રુતિનો બીજો અર્થ ‘પ્રતિજ્ઞા’ થાય. મહાભારતના આદિપર્વનો સંદર્ભ આપીને સ્વર્ગના વસુઓને મળેલા શાપની કથા આલેખાઈ છે. મહાભારત વિશે કશું ન જાણનારા વાચકને પણ રસ પડે એ રીતે પ્રસંગો અને પરિસ્થિતિઓ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

નાનાભાઈ ભટ્ટરચિત ‘મહાભારતનાં પાત્રો’માં મહાભારતનું આલેખન કર્યું છે. જેમાં મહાભારતનાં બધાં પાત્રોને આપણી સમક્ષ ખડાં કરી દે છે. અહીં જે વાત કરવાનો ઉપક્રમ છે તે દ્રૌપદીના પાત્રને સર્જકની નજરે જોવાનો છે. નાનાભાઈ દ્રૌપદીના જન્મથી લઈ ભારતવર્ષની સીમાસ્તંભ સ્ત્રી તરીકેનું શ્રેષ્ઠ પાત્ર તરીકે મૂકી આપે છે. મૂળ મહાભારતની કથામાં જેમ પાંચ પતિઓને પ્રાપ્ત કરી ધન્યતા અનુભવે છે અને ઈંદ્રપ્રસ્થ પટરાણી તરીકેનું બિરુદ મેળવે છે જ્યારે નાનાભાઈ ભટ્ટ દ્વારા આલેખિત દ્રૌપદી પાંચ પરાક્રમી પતિઓને મેળવી ધન્યતા તો અનુભવે છે પણ તેની માતા દ્રૌપદીના આ વિચારોથી સહમત થતાં નથી. દ્રૌપદી આવું કરે તો સમાજ તેને ‘કુલ્લ’ જેવા શબ્દોથી અપમાનીત કરશે. નાનાભાઈએ મૂળ મહાભારતની દ્રૌપદીને કંઈક જુદા જ પરિપ્રેક્ષ્યમાં રજૂ કરે છે. તેની સાથે વસ્ત્રાહરણ જેવી ઘટના ઘટિત થાય છે છતાં તે દરેકનો સામનો કરી દ્રૌપદી પોતાના પાંચ પતિઓને દાસત્વમાંથી મુક્તિ અપાવે છે અને સમગ્ર ભારતવર્ષની સ્ત્રીઓ માટે સીમાસ્તંભ બની ઊભી રહે છે.

પ્રતિભા રાયકૃત નવલકથા ‘દ્રૌપદી’માં પિતૃસત્તા અને રાજસત્તાનાં બેવડાં દમનથી

દમિત એવી ભારતીય સ્ત્રીનો આર્તનાદ છે. દ્રૌપદી નવલકથાની શરૂઆત “ઇતિ”થી થાય છે. ઇતિ એટલે સમાપન. કાષ્ઠ અને અગ્નિના સંઘર્ષથી જન્મેલી અને સ્વયં જ્વાળામુખી થઈને જીવેલી દ્રૌપદીનો અંત બરફની ભૂમિમાં આવે છે. આ વિરલ ચરિત્ર કેટકેટલા અન્યાય અત્યાચાર નથી થયા જીવનના અંતકાળે થતી આ વાતોનો આરંભ લેખિકાએ યજ્ઞસેનીના જન્મની કથાથી કરે છે. પત્રમાં મૃત્યુના આરે ઊભેલી દ્રૌપદી દ્વારા પોતાના જીવન સમગ્રની અને સ્ત્રી તરીકે તેના ભોગવટાની રજેરજ કૃષ્ણ સમક્ષ બયાન કરવાનો ઉપક્રમ રચે છે.

દ્રૌપદીનો હિમગિરિની સુવર્ણ રજમાં પગ લપસ્યો અને તે પડી ગઈ છતાં તેને યુધિષ્ઠિર કે ભીમ કોઈ ઉપાડવા આવતું નથી ત્યારે દ્રૌપદી વિચારે છે કે પાંચ પતિઓની પત્ની મરવાની અંતિમ ક્ષણે આજે એકલી પડી છે. કોઈ નથી મારી પાસે. શું આ જ મારા સ્વભાવની નિયતિ હશે? આ પાંચ પતિ સાથે લગ્ન કરીને જ્યેષ્ઠ કુંતીપુત્ર કર્ણ જેણે મને વારલાની કહ્યું, વેશ્યા કહ્યું, મેં શું નથી વેઠ્યું? શું નથી થયું? આજે કેમ મારી આ હાલત થઈ રહી છે?

દ્રૌણાચાર્યની હત્યાથી જ શાંત થાય તેવા દુપદના ભીષણ વૈરાગ્નિના શમન યાજ્ઞઉપયાજ ઋષિ દ્વારા કરાવાયેલા યજ્ઞની વેદીના બીજા ભાગમાંથી જન્મેલી યજ્ઞસેનીને પોતાના જન્મ બાબતે પ્રશ્નો ઊઠે છે :

૧. જન્મતાં પહેલાં જ પિતાના અપમાનનો બદલો લેવા લાચાર?
૨. શું યુગે યુગે રક્ષા અને દુષ્ટ સંહાર માટે નારીએ જ માધ્યમ થવું પડશે?
૩. નારી જ શું સૃષ્ટિના વિનાશનું કારણ છે.

પાંચ પતિઓમાં વહેંચાવાના આદેશને માથે ચઢવતી દ્રૌપદીને યુધિષ્ઠિર સહવાસની પ્રથમ રાત્રે કહે છે : “યાજ્ઞસેની તમારું જન્મ વૃત્તાંત સાંભળ્યું એટલે તો તમારી તરફ આકર્ષાયો. હું જાણતો હતો કે તમારા વગર ધર્મની રક્ષા શક્ય નથી એટલે તમને મારાં કરવા પડ્યાં. તમે અર્જુનને જ પ્રાપ્ય છો. આપણી વચ્ચે આ જ પવિત્ર સંબંધ રહો, એમાં માનું વચન પણ મિથ્યા નહીં થાય, તમારું નારીત્વ પણ અપમાનીત નહીં થાય.”

દ્રૌપદી પોતાની આસપાસની પ્રત્યેક નારીના જીવનની કરુણ વાસ્તવિકતાનો તાગ પોતાની સંવેદનશીલતા અને વિવેકબુદ્ધિથી પામવા મથે છે. કાશીની ત્રણ રાજકન્યાઓ અંબા, અંબિકા, અને અંબાલિકાની કરુણ નિયતિ તેના સંવેદનશીલ ચિત્તમાં વારંવાર અનેક પ્રશ્નો સર્જે છે. ભીષ્મે કરેલા અપહરણને કારણે જેને મનથી વરી ચૂકી હતી એવા રાજા શાલ્વ દ્વારા ઉપેક્ષિત થઈ નિરાધાર બનતી, બીજા જન્મે ભીષ્મનો પ્રતિશોધ લઈ શકવાનું શિવવરદાન મેળવતી અંબાનું અગ્નિસ્નાન અને નપુંસકપુત્ર રૂપે દુપદને ત્યાં તેનો જન્મ, વગેરે દ્રૌપદીના મનોજગતમાં વિદ્રોહની ભૂમિકા રચે છે.

માયાગ્રસ્ત જીવન કરતાં માયામુક્ત કરનાર મૃત્યુને ઝંખતી દ્રૌપદી પોતાના આરાધ્ય એવા પ્રિય સખા કૃષ્ણ પાસે પાંચ વરદાન માંગે છે :

૧. જેવું મારા જીવનમાં બની ગયું એવું બીજી કોઈ નારીના જીવનમાં ન બનો. ક્યારેય કોઈ નારીને એકથી વધુ પતિ ન કરે એવું શાસ્ત્રવચન કરી દો.
૨. દયામય કૃષ્ણ - ક્યારેય કોઈને પુત્રશોક ન દેતા. એનાથી વધારે બીજો કોઈ શોક સંસારમાં નથી.
૩. સભામાં જે અત્યાચાર મારા પર ગુજારવામાં આવ્યો એવી યાતના કોઈ નારીને ન આપશો. નારીને રૂપવતી કરો પણ પુરુષને આટલો કામાંધ ન કરો.
૪. જાતિ, ધર્મ, ભાષાને કારણે કોઈ દેશના ટુકડા ન થાય.
૫. મારે સ્વર્ગ કે મોક્ષ નથી જોઈતો. મારા આ ભવે જે ભૂલ થઈ છે તે સુધારવા મને ભક્તિની પાંખ, જ્ઞાનની આંખ અને કર્મનો રથ આપી ભારતવર્ષમાં જ જન્મ આપજો.

દ્રૌપદીની યાતના, અતૃપ્ત ઇચ્છાઓ, પ્રશ્નો, અને અપૂર્ણ રહેવા સર્જાયેલી અપેક્ષાથી આ નવલકથાનો અંત થાય છે. આમ, સમગ્ર નવલકથામાં સ્ત્રીની કારુણ્યતા અને પોતાની આસપાસના સમગ્ર પરિવેશ, ઘટના તેમ જ વસ્તુલક્ષી પૃથક્કરણ અને તેના અનુસંધાનમાં આત્મવિશ્લેષણ કરવાનો પ્રયાસ જોવા મળે છે.

દ્રૌપદીની કથા સમાજમાં ઉચ્ચ મનાતા મહાપુરુષોના મનોમસ્તિષ્કમાં રહેલા નિમ્ન વિચારોનો પરિચય આપે છે. અદ્ભુત છે દુપદ્મસુતા દ્રૌપદીનો આત્મબળ. મોટા મોટા મહારથીઓએ ષડ્ચંત્રનાં કુચકો રચી દ્રૌપદીને ઝુકાવવાના સંભવિત પ્રયાસ કર્યા પરંતુ ન તો દ્રૌપદી ઝૂકી, ન તો તૂટી પરંતુ જેટલો અન્યાય થયો એટલી જ એક દીપની જ્યોતિમાંથી લપલપાતી અગ્નિજ્વાળા બનતી ગઈ.

સંદર્ભસૂચિ

- દ્રૌપદી (પ્રતિભા રાય), અનુવાદક : જયા મહેતા
- ભારતીય નવલકથામાં દ્રૌપદી એક અભ્યાસ : ડૉ. ઈશિતા દવે
- દ્રૌપદી (સ્વયંને શોધવા નીકળેલી સ્ત્રીની કથા) : કાજલ ઓઝા વૈદ્ય
- આધુનિકોતર સાહિત્ય, સંપાદક : સુધા નિરંજન પંડ્યા
- મહાભારતનાં પાત્રો, નાનાભાઈ ભટ્ટ

શ્રુતિ ગજજર

Disability, વિકલાંગતા, અસામાન્ય, અપંગ આ બધા શબ્દો આપણે સાંભળતા આવ્યા છીએ. આપણે જ્યારે કોઈ એવી વ્યક્તિને જોઈએ છીએ ત્યારે આપણું પહેલું ધ્યાન એ વ્યક્તિ કોણ છે તેના પહેલાં તેની Disability પર જાય છે, અને આપણે એક દયાભાવ બતાવીએ છીએ. આ આપણા સમાજની ઘડાઈ ગયેલી વાત છે. ખરેખર Disability, માણસના મનમાં છે બહાર નહીં તેનું બહુ મોટું ઉદાહરણ પ્રખ્યાત વૈજ્ઞાનિક સ્ટીફન હોકિંગ છે. તેઓ કહે છે “મારી Disability પર ગુસ્સો કરવો કે રોદણાં રોવાં મને સમયની બરબાદી લાગે છે. લોકો પાસે એવા લોકો માટે સમય નથી જેઓ હંમેશા ગુસ્સામાં રહે અને ફરિયાદ કરતા રહે.” સમય છે આપણી.

તુલનાત્મક અભ્યાસ

માલિની ચીબ અને શર્મિષ્ઠા પ્રીતમ

માનસિકતા બદવાનો, એક નજર બદલવાનો, બહારથી અપંગ લાગતો વ્યક્તિ કેટલો બુદ્ધિશાળી છે તે જોવાનો.

અહીં મારી પાસે એવી જ બે સ્ત્રીઓની વાત છે જેણે પોતાની વિકલાંગતા પર વિજય મેળવીને એ બતાવી આપ્યું છે કે, અપંગતા લોકોના મનમાં છે અમારા શરીરમાં નથી. પોતાની શારીરિક વિકલાંગતા પર મક્કમ આત્મબળથી વિજય મેળવ્યો છે. આ બે પુસ્તક છે બે આવી જ સ્ત્રીઓની કહાનીઓનું. બન્નેના જીવન જીવવાના ઝઝબા સામે તેની વિકલાંગતા એ માથું ટેકવવું પડ્યું છે. એક કથા છે ‘માલિની ચીબ’ની One Little Finger. બીજી કથા છે શર્મિષ્ઠા પ્રીતમની ‘મેરા જીવન મેરી કહાની’ બંનેનાં હિન્દી અનુવાદ મેં વાંચ્યા છે. One Little Finger અંગ્રેજીમાં લખાયેલું પુસ્તક છે. ‘મેરા જીવન મેરી કહાની’ એક આસામી ભાષામાં લખાયેલું પુસ્તક છે, જેનો હિન્દી અનુવાદ ગજેન્દ્ર રાઠીએ કર્યો છે. અહીં મારી ભૂમિકા એ બે પુસ્તકોની સમીક્ષા કરી તેની તુલના કરવાની છે. માલિની અને શર્મિષ્ઠા બે સ્ત્રી પોતાના જીવનમાં કેવા કેવા સંઘર્ષો કર્યા છે. તેમના બાહ્ય સંઘર્ષ સાથે તેના આંતરિક સંઘર્ષ શું હતા તે જણાવવાનો અહીં મારો વિષય છે. બંને સ્ત્રી જન્મથી આ સમાજ સાથે બાહ્ય સંઘર્ષ કરતી આવી છે સાથેસાથે તેના મનમાં એક સતત આંતરિક સંઘર્ષ પણ ચાલ્યા કરે છે અને આંતરિક સંઘર્ષનો છેલ્લે વિજય થાય છે. વિકલાંગતા લોકોના મનમાં છે અમારા શરીરમાં નથી તેમ આ બંને સ્ત્રીઓએ આજે સાબિત કરી બતાવ્યું છે. આ પુસ્તકો દરેક વિદ્યાર્થીએ વાંચવું જોઈએ. આ બંને પુસ્તક પ્રેરણાત્મક છે. હું આ બંને યુવા લેખિકાથી ખૂબ પ્રભાવિત છું.

સામાન્ય રીતે બાળકોનો જન્મ થયો એ બહુ ખુશીની વાત મનાય છે. ઘરમાં સૌ કોઈ એ નાના જીવને આવકારવા ઉત્સુક હોય છે. પણ જ્યારે કોઈ અસામાન્ય બાળક જન્મે છે ત્યારે પરિસ્થિતિ એમ રહેતી નથી. માલિનીના જન્મ સમયે પણ આવું જ કંઈક થયેલું. માલિનીનો જન્મ 1965માં કોલકાતામાં થયો છે. તેના જન્મ સમયે તેને થોડી ક્ષણો માટે ઓક્સિજન મળવામાં તકલીફ થઈ હતી અને આ થોડી ક્ષણ તેને જીવનભર માટે સેરેબ્રલ પાલ્સી (મગજનો લકવો) જેવી ગંભીર બીમારી આપી ગઈ. ડોક્ટર્સે જન્મ પછી તરત જ કહી દીધું કે આ એક ભૂલ છે. આ એક અસામાન્ય બાળક છે. આ એક નિષ્ક્રિય જીવ રહેશે. તેનાં માતા-પિતા માટે આ ખૂબ અસહ્ય હતું. આ સમય ભારતમાં આપણી પાસે એવી કોઈ સુવિધા પણ ન હતી. અને આ બીમારી માટેનું નોલેજ પણ લોકો પાસે ન હતું.

આપણી બીજી લેખિકા શર્મિષ્ઠા પ્રીતમનો જન્મ 1985માં આસામના એક નાના સુંદર ફુલાગુડી ગામમાં થયો છે. તેમના જન્મ સમય પર એવો કોઈ ખાસ તફાવત ડોક્ટર્સના ધ્યાનમાં આવ્યો ન હતો. હા, તેમને એટલું જણાવ્યું છે કે જન્મની સાથે તે રડી ન હતી, બસ અસામાન્ય વાત આટલી જ બની હતી. જ્યારે એ મોટી થઈ ચાલવા શીખી ત્યારે તેના પગ પર એનો બહુ કાબુ ન હતો. તે તરત જ થાકી જતી હતી. ઝાઝું ચાલી શકતી ન હતી. જ્યારે ડોક્ટર્સ પાસે તપાસ કરવામાં આવી ત્યારે ખ્યાલ આવ્યો કે શર્મિષ્ઠાને સ્પાઇનલ મસ્ક્યુલર નામની બીમારી છે. જે શરીરની માંસપેશી ધીમેધીમે નબળી કરી નાખે છે. અને આ બીમારી ઉંમર સાથે વધતી જાય છે.

જોકે આ બંને સ્ત્રીઓ વચ્ચે ઉંમરનો તફાવત 20 વર્ષનો છે. શર્મિષ્ઠાના જન્મ સમયે ભારતમાં અનેક સુવિધાઓ આવી ગઈ હશે. પણ શર્મિષ્ઠાનાં માતા-પિતા માલિનીના કુટુંબની જેમ સમૃદ્ધ ન હતાં. પણ તેનાથી બનતા દરેક પ્રયત્નો તેમણે કર્યા હતા પણ તેનાથી શર્મિષ્ઠાની સ્થિતિમાં કોઈ ફેર પડ્યો ન હતો. માલિની અને શર્મિષ્ઠાની બીમારીમાં ઘણો ફરક હતો. માલિનીને મગજનો લકવો હતો તે જે બોલે તે લોકો સમજી શકતા ન હતા. મગજ પૂરું કાર્યરત હતું પણ મગજ જે ઓર્ડર આપે એમાં શરીર સાથ આપતું ન હતું. શર્મિષ્ઠા માટે આવું ન હતું તે લોકો સાથે વાતચીત કરી શકતી અમુક ઉંમર સુધી તો તે પોતાના પગ પર ચાલી પણ શકતી જ હતી. જ્યારે માલિનીને દરેક જગ્યાએ ઊંચકી લઈ જવી પડતી હતી. શર્મિષ્ઠા એક બાબતમાં ખુશનસીબ રહી હતી. બાળપણમાં તેના બહુ બધા મિત્રો હતા. એક બાળકના માનસિક વિકાસમાં મિત્રોનો બહુ મોટો ફાળો છે. હંમેશા પોતાને એકલી મહેસૂસ કરતી તેને પાર્ટીઓમાં લઈ જવામાં આવતી તોપણ તે એક ખૂણામાં બેસી રહેતી હતી.

માલિની માટે બાળપણ બહુ કષ્ટદાયી રહ્યું હતું. તેના માટે હાથ કેમ વાળવો, આંગળી વાળીને રમકડું કેમ પકડવું, બોટલમાંથી દૂધ પીવા જેવી ક્રિયાઓ પણ ખૂબ મુશ્કેલ હતી જે એક સામાન્ય બાળક પોતાની જાતે શીખે છે. દરેક કાર્ય એને

શિખવાડવામાં આવતું. શર્મિષ્ઠાનું બાળપણ અલગ હતું. એને બીમારી તો હતી પણ તેનામાં તેણે પોતે એટલું ધ્યાન આપ્યું ન હતું. તેણે પોતાનું બાળપણ જીવ્યું હતું. તેનાં બળપણનાં, રમતોનાં, મસ્તી, ખેલ-કૂદનાં ખૂબ સુંદર વર્ણનો આ પુસ્તકમાં છે. તે એક પ્રકૃતિપ્રેમી જીવ રહી છે. તેમણે લખ્યું છે “પ્રકૃતિ તો આ ધરતીની કવિતા છે.” બાળપણમાં તેમણે અનેક બાળકાવ્યો લખ્યાં છે. તે બાળપણમાં ઇન્દ્રધનુષ્યના રંગોમાં ખોવાયેલી હતી. હા, દોડવા-કૂદવાની રમતોમાં તે રમી શકતી ન હતી. ત્યારે તે માત્ર દર્શક બનીને જોતી, પણ તેણે એ વાતનો અફસોસ કર્યો નથી. ખરેખર એક અસામાન્ય બાળકનો વિકાસ સામાન્ય બાળકો વચ્ચે થવો જોઈએ. તેને અસામાન્ય ગણવું ન જોઈએ. કાશ માલિનીને આવા મિત્રો એના બાળપણમાં મળ્યા હોત, જેના માટે તે કાયમ તરસતી રહી છે. આવાં બાળકોને અલગ રાખવાથી એની માનસિક અવસ્થા શું થતી હશે તેનો અંદાજો આપણે લગાવી શકીએ નહીં. તે પોતે બહાર એક જીવન જીવવા સંઘર્ષ કરતું હોઈ અને લોકોનું અલગ રાખવાના વલણથી તેણે કેટલાક આંતરિક સંઘર્ષ કરવો પડતો હશે.

માલિની ખૂબ સમૃદ્ધ કુંટુબની બાળકી હતી. તે મોટી થઈ પછી એનાં માતા-પિતાએ તેના ઇલાજ માટે તેને વિદેશ લઈ જવાનું નક્કી કર્યું હતું. ભારતમાં હજુ સેરેબ્રલ પાલ્સી વિશે લોકોને ઝાઝી માહિતી ન હતી. તેને લંડનની એક સ્પેશિયલ સ્કૂલમાં મૂકવા માટે લઈ જવામાં આવી. આમ તો આ સ્કૂલ ન હતી પણ એક હોસ્પિટલ જ હતી. લંડનની જાણીતી ચિની વોક ચેલ્સીમાં તેને મૂકવામાં આવી જ્યાં ઘણાં બધાં બાળકો અસામાન્ય હતાં. જેમને કોઈ ને કોઈ ઇલાજ માટે મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. અહીંના ડોક્ટર્સે એ સાબિત કર્યું કે આ નિષ્ક્રિય શરીરમાં એક પ્રતિભાશાળી મગજ છે. ચિની સ્કૂલમાં માલિનીને બેસ્ટ ઉપચાર મળ્યો. અહીં તે બેસતાં, ઊભા થતાં અને બોલતાં શીખી. અહીં એક આખી ટીમ હતી જે માલિનીને દરેક કાર્ય કરવા પ્રોત્સાહિત કરતી હતી. શર્મિષ્ઠાનાં માતા-પિતા એટલાં સમૃદ્ધ ન હતાં કે તે શર્મિષ્ઠાને ઉપચાર માટે વિદેશ લઈ જઈ શકે. તેઓથી બનતા દરેક પ્રયત્ન તેમણે કર્યા હતા. એક નજીકના શહેરમાં તેને ઇલાજ માટે મૂકવામાં આવી પણ એનાથી કોઈ ફેર પડ્યો ન હતો તેથી તેની હાલત વધુ ને વધુ બગડતી જતી હતી. તે ધીમેધીમે પોતાની ચાલવાની શક્તિ ગુમાવતી જતી હતી. એ જ્યારે આઠ વર્ષની થઈ ત્યારે તેણે પોતાની ચાલવાની તાકાત સાવ ગુમાવી.

માલિની એક બાજુ આગળ વધી રહી હતી, જ્યારે શર્મિષ્ઠા પોતાની બીમારીમાં વધુ ને વધુ અંદર જઈ રહી હતી. ધીરેધીરે શર્મિષ્ઠાનું જીવન એક ઝૂમ પૂરતું સીમિત થઈ ગયું હતું આ ઉંમરમાં માલિની પોતાની જાત સાથે સંઘર્ષ કરી પગ પર ઊભા થવા પ્રયત્ન કરી રહી હતી. બન્ને સ્ત્રીઓના જીવનમાં ઉતાર-ચઢાવ લગભગ એકસરખા હતા. બન્ને સ્કૂલ સમયની વાત કરીએ તો ભારતમાં માલિની માટે તો કોઈ

સ્કૂલ હતી જ નહીં. કોઈ સામાન્ય સ્કૂલ માલિનીને લેવા માટે તૈયાર જ ન હતી અને એ સમયે એવી કોઈ સ્પેશિયલ સ્કૂલ ભારતમાં ન હતી, જ્યારે શર્મિષ્ઠા તો સામાન્ય સ્કૂલમાં જ જતી હતી એ અલગ વાત છે કે તેનાં માતા-પિતા એટલાં સમૃદ્ધ ન હતાં કે રોજ કોઈ વાહન બાંધી તેને સ્કૂલ મૂકવા જઈ શકે, માટે તે સ્કૂલ પણ રેગ્યુલર જઈ શકી ન હતી. માલિની આ બાબતમાં ભાગ્યશાળી રહી છે કે સ્કૂલમાં જઈ શકી. જ્યારે તેને લંડનની થોમસ ડીવારે બોર્ડિંગ સ્કૂલમાં મૂકવામાં આવી ત્યારે તેના જીવનને નવી દિશા મળી હતી. આ સામાન્ય સ્કૂલ તો નહોતી જ પણ આ બોર્ડિંગ સ્કૂલે માલિનીને આત્મનિર્ભર બનાવી હતી. પોતાનાં કાર્યો જાતે કરતાં શીખી હતી. અહીં તેને આ બધું શિખવાડવામાં આવતું હતું. દરેક વસ્તુ જાતે કરવા પ્રોત્સાહન આપવામાં આવતું હતું. આમ તો આ એનું સૌભાગ્ય હતું કે કમનસીબી કેમ કે તે એક અસામાન્ય બાળકોની સ્કૂલ હતી. ત્યાં તે નાનું કાર્ય કરે તોપણ તેને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવતું હતું.

શર્મિષ્ઠા સ્કૂલે ઓછી જતી પણ જ્યાં જતીએ સામાન્ય સ્કૂલ હતી. તેને મિત્રો સામાન્ય હતા. તેનું મિત્રવર્તુળ ઘણું હતું જે તેને ઘરે લઈ જવામાં મદદ કરતા હતા. તેની બેગ ઉપાડતા અને જરૂરી નોટ્સ પણ લખી આપતા હતા. માલિની માટે આ સ્કૂલ ફાયદા કરતાં નુકસાન વધુ કરતી હોય તેમ તેને સતત લાગ્યા કરતું. કારણ કે સામાન્ય બાળક રહી હોત તો તે પોતાની વિચારો ખૂલીને કહી શકી હોત. અને એક પોઈન્ટથી એ સાચું પણ છે, કોઈ અસામાન્ય બાળકને સામાન્ય બાળક સાથે મૂકવામાં આવે તો કદાચ એ સામાન્ય બાળક સાથે ભળી જાય અને એ લોકો તેનો સ્વીકાર કરી લે. તે પોતાની પ્રતિભા પણ વિસ્તારી શકે, એક ખુલ્લું અવકાશ મળી શકે. બાળકનું સાચું ઘડતર તો બાળપણમાં મિત્રો સાથે જ થતું હોય છે. આ બાબતમાં માલિની શર્મિષ્ઠા કરતાં કમનસીબ રહી છે.

પરંતુ માલિનીની ઇચ્છા હવે પૂર્ણ થવાની હતી તેને ઉચ્ચતર માધ્યમિક દિલ્હીની બેસ્ટ કોલેજ સેન્ટ ઝેવિયર્સમાં પ્રવેશ મળી ગયો હતો. આ પહેલી વાર બનવાનું હતું જ્યારે માલિની સામાન્ય બાળકો વચ્ચે અભ્યાસ માટે જઈ રહી હતી. આ બન્ને સ્ત્રીઓ માટે વિદ્યાર્થીજીવન કોઈ આસાન ન હતું. સ્કૂલજીવન બહુ ફાસ્ટ હતું. બન્નેને પોતાના મક્કમ મનોબળથી આ પ્રવાહનો સામનો કરવાનો હતો.

સાચી કસોટી પરીક્ષામાં થતી. જ્યાં સતત ત્રણ કલાક તેમને એક જગ્યાએ બેસી લખવાનું હતું. શર્મિષ્ઠા પોતાની જાતે પેપર લખતી, જ્યારે માલિની પોતાની જાતે પેન પકડી લખી શકે એવી સક્ષમ ન હતી. અને પોતાની માટે એક સહાયક મળતા, જે માલિની બોલે તે લખતા. ત્રણ કલાક આ બન્ને વિદ્યાર્થીઓ માટે એક યુદ્ધ સમાન હતા. શર્મિષ્ઠાએ આમાં લખ્યું છે કે તેના “હાથ-પગ સોજી જતા હતા, પેપર પૂરું થતું ન હતું, આખું શરીર દુખવા લાગતું હતું.” છતાં તેણે દરેક પરીક્ષા આપી છે. માલિનીને બોલવાની સમસ્યા હતી. તે જે બોલે એ સમજવું પડકાર હતો. લખવું

તો તેના માટે શક્ય હતું જ નહીં. માલિનીની સ્પીચ ખૂબ કમજોર હતી. તેને એક કલાકનું બોલવામાં બે કલાક થતી, એટલે પરીક્ષાના સમય કરતાં ડબલ એને બેસવાનું થતું. તેની ધીમી સ્પીચથી એને બે કલાકની બદલે ચાર કલાક સતત બોલવું પડતું અને સહાયકે ચાર કલાક લખવું પડતું. આ બન્ને માટે પરીક્ષા આપવી ખૂબ અસહ્ય વાત હતી. છતાં પોતાની અથાક મહેનતથી એ બન્નેએ ઉચ્ચ માધ્યમિકમાં પાસ થઈ કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવ્યો. શર્મિષ્ઠાએ અર્થશાસ્ત્ર સાથે B.A. વિષય પસંદ કર્યા અને માલિનીએ મનોવિજ્ઞાન સાથે B.A. કરવાનું નક્કી કર્યું.

માલિની માટે એ સૌભાગ્ય હતું કે તે કોલેજ જતી હતી. શર્મિષ્ઠા રોજ જતી ન હતી. મોટા ભાગે તે ઘરે રહી અભ્યાસ કરતી હતી. તેના મિત્રો તેને નોટ્સ આપતા તે વાંચી લેતી હતી. માલિની સમૃદ્ધ કુટુંબની બાળકી હતી તો એની પાસે તો ઘણાં એવાં સાધનો હતાં જે તેને મદદરૂપ થવા આપવામાં આવતાં. તેની પાસે પોતાનું નાનું ટાઇપ રાઇટર હતું, જેમાં લેક્ચર્સની નોટ્સ તૈયાર કરતી હતી. પણ માલિની સ્કૂલમાં આટલા લોકો વચ્ચે અસામાન્ય એક જ હતી ઘણી વાર તેને એકલું મહેસૂસ થતું. જ્યારે બ્રેકમાં બધા સાથે મળીને નાસ્તો કરતા વાતો કરતા ત્યારે તેને પોતાના ક્લાસ રૂમમાં એકલા બેસવું પડતું. કેમ કે હાથમાં પ્લેટ પકડી વાત કરતા નાસ્તો કરવો તેના માટે શક્ય જ ન હતું.

આવી પરિસ્થિતિ શર્મિષ્ઠા માટે પણ આવતી. તેને આખી રિસેસ બેંચ પર પગ લટકાવતા એકલા બેસી રહેવું પડતું. એક વાર તો પરીક્ષાના સમય પર જ અચાનક બ્લોક બદલવામાં આવ્યો. બધા વિદ્યાર્થી ફટાફટ પોતાનો સામાન લઈ બીજા બ્લોકમાં ગોઠવાઈ ગયા. કોઈનું ધ્યાન પણ ન ગયું કે શર્મિષ્ઠા બીજા બ્લોકમાં પોતાની જાતે જવા સક્ષમ ન હતી. તે ત્યાં બેઠાંબેઠાં ખૂબ રડી. સદ્ભાગ્યે ત્યાં કોઈ આવ્યું અને તેને પરીક્ષાખંડમાં પહોંચાડી.

સામાન્ય સ્કૂલમાં ભણવું કાંઈ સહેલું ન હતું. દરેક પળે એની માટે નવી મુસીબત આવી જતી હતી, છતાં દરેક વસ્તુનો સામનો કરતાં પરિસ્થિતિઓ સામે લડતાં બન્ને પોતાની B.A. પરીક્ષામાં સારા એવા માર્ક્સ સાથે પાસ થઈ હતી. પોતાની સ્નાતક ડિગ્રી મેળવી.

કોલેજ પૂરી થયા પછી શર્મિષ્ઠાનું જીવન તો માત્ર તેના રૂમ પૂરતું સીમિત થઈ ગયું હતું. તે તેનો મોટા ભાગનો સમય પુસ્તક વાંચવામાં અને લેખ લખવામાં પસાર કરતી હતી. શર્મિષ્ઠા ખૂબ સરસ ચિત્ર પણ બનાવતી હતી. ફુરસતના સમયમાં એ ભરતકામ પણ કરતી હતી. તેની પાસે વ્હીલચેર હતી પણ તે ચલાવવામાં ખૂબ મહેનત હતી. તે પોતાના ઘર સિવાય તેમાં ક્યારેય ફરી શકતી ન હતી. એનું જીવન પુસ્તકો જ હતું. તેમાં એ ખુશ રહેતી. એના જ ગામમાં ‘કવિતા ક્લબ’ નામની એક સંસ્થા હતી જ્યાં વિદ્યાર્થી દ્વારા કવિતા-પઠન કરવામાં આવતું. આ ક્લબની તે સદસ્ય હતી અને ક્યારેક તેના પિતા તેને ત્યાં લઈ જતા હતા.

માલિનીને તો એક દિશા ખૂલી ગઈ હતી. તેની પાસે ઇલેક્ટ્રોનિક વ્હીલચેર હતી, જેને તે માત્ર એક ફિંગરથી ચલાવી શકતી હતી અને ઇચ્છા મુજબ ફરતી હતી. એક સમૃદ્ધ કુટુંબનું બાળક હોવાથી તેની સાથે હંમેશા એક સહાયક રહેતી. જે તેની ભાષા સમજી શકતી અને દરેક નાનામોટા કામમાં માલિનીને મદદ કરતી હતી. માલિનીને ફરવાનો ખૂબ શોખ હતો. તેણે તેના પિતા સાથે અમેરિકાની યાત્રા કરી છે. ભાઈ સાથે ગોવામાં પણ ખૂબ મજા માણી છે. અને મિત્રો સાથે પેરિસ તો તે અવારનવાર જતી હતી. જ્યાં શર્મિષ્ઠાનું જીવન રૂમની ચાર દીવાલમાં સીમિત હતું પણ માલિની પોતાની વ્હીલચેરથી આપણને આખી દુનિયા બતાવે છે. તેને પોતાના પ્રવાસનાં ખૂબ સુંદર વર્ણનો કરેલાં છે. લંડન તેનું સૌથી ગમતું શહેર હતું. અહીંયાં તે દરેક રસ્તા જાણતી હતી. કોઈની મદદ વગર તે બસમાં આવતી-જતી હતી. આમ તો તે તેની વ્હીલચેર માટે પણ યોગ્ય જગ્યા હતી. કેમ કે ભારતના ઊબડખાબડ રસ્તા પર વ્હીલચેર ચાલી શકે તેમ હતી નહીં. વ્હીલચેરના કારણે તો એ જ્યારે સેંટ ઝેવિયર્સમાં હતી ત્યારે ગ્રંથાલયનો ઉપયોગ કરી શકતી નહીં કારણ કે ભારતમાં બિલ્ડિંગ વિકલાંગ વ્યક્તિને ધ્યાનમાં રાખી બનાવામાં આવી નથી. તેથી તેને વિદેશમાં રહેવું વધારે પસંદ હતું જ્યાં તે શોપિંગ મોલ, રેસ્ટોરન્ટ, થિયેટરમાં પોતાની જાતે જઈ શકતી હતી. ત્યાંના રસ્તા પણ વ્હીલચેર માટે એકદમ યોગ્ય હતા.

આગળ જતાં શર્મિષ્ઠાએ પોતાની કવિતાઓ, પોતાના લેખ સામયિકમાં આપવાનું વધાર્યું હતું. તેના પિતાએ તેને કોમ્પ્યુટર લાવી આપ્યું હતું. જેમાં તે કલાકો બેસી સામયિકો માટે લખતી હતી. તેના લેખોને સારા પ્રતિભાવ મળ્યા હતા. તેની માટે નવી દિશા ખૂલી હતી. તેને ઘણા લોકોના કોલ્સ પણ આવતા હતા. આ બધું તેને વધુ ને વધુ લખવા પ્રોત્સાહિત કરતું હતું. જો તેણે લખ્યું ન હોત તો તે આજે પથારીમાં પડી હોત. તેણે તે સ્વીકાર્યું ન હતું. તેને કાંઈક કરી બતાવવું હતું. તે લખતી ગઈ. અનેક પુસ્તકો તેણે વાંચી નાખ્યાં હતાં. શર્મિષ્ઠાએ આ લેખોમાં ક્યાંય પોતાની વિકલાંગતા વિશે લખ્યું ન હતું. કોઈને ખબર પણ નથી પડવા દીધી કે તે વિકલાંગ છે. તેને દયાપાત્ર નહોતું થવું એટલે તે પોતાના વિશે એટલી વાત કરતી ન હતી.

માલિની ભારત આવીને પોતાની માતા અને મિત્ર ઝુબીન સાથે મળીને ‘એડેટટ’ નામની એક સંસ્થા ખોલી હતી. અને તેના કામમાં તે વ્યસ્ત થઈ ગઈ હતી. આ સંસ્થા શારીરિક વિકલાંગ લોકો માટે હતી. જે અહીં ભેગા થતા અને એકબીજા સાથે વાતો કરી શકતા. આ સમય દરમ્યાન માલિનીને માસ્ટર ડિગ્રી કરવા માટે ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ મળી ગયો હતો, ને તે ફરી ચાર વર્ષ માટે લંડન ગઈ. દરેક સ્ત્રીનું એક સપનું હોય છે કે તેના જીવનમાં કોઈ આવે અને તેનું જીવન રંગોથી ભરી દે. દરેકના જીવનમાં એ પળ આવે છે જ્યારે તેને કોઈનો સાથ જોઈતો હોય છે, પ્રેમ જોઈતો હોય છે, એક જીવનસાથીની જરૂર હોય છે. પણ કદાચ આ સપનું વિકલાંગ

જુએ એવું ક્યાં મનાય છે? તે લોકોને તો જાણે એક માણસ પણ સમજવામાં નથી આવતા. તેમની તરફ એક અલગ માનસિકતાથી જોવામાં આવે છે. આ સમય શર્મિષ્ઠા અને માલિનીનાં જીવનમાં પણ આવે છે. શર્મિષ્ઠાના લેખ વાંચી એક વાર એક ખૂબ સુંદર છોકરો તેને મળવા આવે છે. શર્મિષ્ઠાને પોતાની કથા લખવા પ્રોત્સાહન આપે છે. ધીમેધીમે મુલાકાત વધે છે અને તેને પણ પ્રેમ થાય છે. તેનું જીવન ખુશીઓથી ભરાઈ જાય છે. પણ શર્મિષ્ઠાને સતત એક અહેસાસ થાય છે કે હું એના પર બોજ બનીને રહી જઈશ. એટલે અંતે તે એક મિત્ર બનીને રહે છે. તેના પ્રેમના પ્રસ્તાવને સ્વીકાર કરતી નથી. માલિનીના જીવનમાં પણ એક ઝુબીન નામનો છોકરો આવે છે. માલિનીને તે ખૂબ મદદ કરે છે. તેને કોલેજમાં અમુક ટોપિક સમજવામાં મુશ્કેલી હતી તે ઝુબીન તેને સહાય કરે છે. માલિનીને તે ગમવા માંડે છે, પણ એક વાર ઝુબીન તેને કહે છે કે તે સમલૈંગિક છે, અને માલિનીનું દિલ તૂટી જાય છે.

આમ, અહીં માલિની અને શર્મિષ્ઠાના જીવનનાં દરેક પાસાંની તુલના કરતાં આપણને ખ્યાલ આવે છે કે તેઓએ કેવાકેવા સામાજિક સંઘર્ષનો સામનો કર્યો છે. લોકોની તેમના પ્રત્યે ઉદાસિનતાથી તેમને શું ફરક પડ્યો છે, તેઓ પોતાના મનમાં કેવો સંઘર્ષ અનુભવે છે, અમુક આશાઓ હંમેશા અધૂરી મૂકી તેઓ કેવી રીતે આગળ આવ્યા છે. તેમના આંતરિક મનોમંથન આપણને સ્પર્શી જાય છે.

આ બન્ને સ્ત્રીઓના જીવનની તુલના કરતાં એ બન્નેના જીવનમાંથી સોંસરા નીકળ્યા છીએ. આ બન્ને કથામાં બાળપણથી લઈ તેમની યુવા અવસ્થા સુધી પહોંચવાની કથા છે. શરૂઆતથી લઈ અત્યાર સુધી તેમણે જીવનમાં જે જે જોયું અનુભવ્યું એ નિષ્કપટ ભાવથી અહીં આ લખ્યું છે. નોર્મલ માણસ માટે અમુક સ્થિતિ સામાન્ય હોય છે એ સ્થિતિ તેમને માટે અસામાન્ય બની રહે ત્યારે તે કેવું મહેસૂસ કરે છે, તે તેમણે આપણને જણાવ્યું છે.

તેમની બાળપણની તુલનાથી નિષ્કર્ષ મળે છે કે માલિનીનું બાળપણ અંધકારમાં વીત્યું છે અને શર્મિષ્ઠાનું બાળપણ પ્રકૃતિના વિવિધ રંગો વચ્ચે વીત્યું છે. સ્કૂલજીવનની તેમની મુશ્કેલી સરખી જણાઈ છે.

તેમની બીમારીમાં એ ફરક છે કે માલિનીનું એક આંગળી સિવાય કાંઈ કાર્યરત નથી અને શર્મિષ્ઠાનું કમરથી નીચેનું શરીર લકવાગ્રસ્ત છે. બેમાંથી એક પણ બીમારીનો ઉપાય નથી. માલિની બીમારીનો પણ ઉપાય નથી પણ શર્મિષ્ઠા પોતાનું બાળપણ જીવી શકી છે. એ થોડો સમય પોતાના પગ પર ચાલી શકી છે.

સ્કૂલજીવનને સરખાવવામાં આવે તો માલિનીએ પ્રાથમિક અભ્યાસ સ્પેશિયલ સ્કૂલમાંથી લીધો છે, જ્યારે શર્મિષ્ઠાએ સામાન્ય સ્કૂલમાં જ અભ્યાસ કર્યો છે. માલિનીના જીવનની એ કડવી સચ્ચાઈ છે કે બાળપણમાં તેના કોઈ મિત્રો ન બની શક્યા પણ

માલિનીને માધ્યમિક સ્કૂલમાં એ અવસર મળ્યો કે તે સામાન્ય લોકો વચ્ચે અભ્યાસ કરે અને મિત્રો બનાવે. સ્કૂલજીવનમાં, સ્કૂલ આવવા-જવાની તકલીફો, પરીક્ષાની સમસ્યા, અન્ય વિદ્યાર્થીઓથી અલગ હોવાનો અહેસાસ બન્નેને એકસરખો રહ્યો છે.

માલિની સમૃદ્ધ ફેમિલીની હોવાથી તેની પાસે ઇલેક્ટ્રોનિક વ્હીલચેર અને એક સહાયક હંમેશા તેની સાથે રહેતાં. શર્મિષ્ઠા માટે દરેક વસ્તુ તેનાં માતા-પિતાએ કરી છે. એકનું જીવન બહારની દુનિયા જોવામાં, હરવા-ફરવામાં રહ્યું છે, બીજી સ્ત્રીનું જીવન એક રૂમમાં રહીને કલ્પનાની વિશાળ દુનિયામાં રંગાયેલું રહ્યું છે.

આજે બન્ને સ્ત્રીઓ પોતાના ફીલ્ડમાં કામ કરી રહી છે, સક્ષમ છે, પોતાની જોબ છે, એમનું સમાજમાં નામ છે. જે લોકોએ એવાં મેણાં માર્યાં કે ઓહ! બિચારી! ઊભી નથી થઈ શકતી? ઓહ! જાતે પાણી પણ નથી પી શકતી? અમને આ પ્રત્યુત્તર છે. તેઓની અપંગતા કરતાં તેમની ક્ષમતા અનેક ગણી છે તે એમણે બતાવી આપ્યું છે.

નિષ્કર્ષ

આપણું જીવન આપણને કોઈ પડાવ પર નિરાશાજનક લાગે કે નિરર્થક લાગે, ચારે દિશા બંધ થયેલી જણાય, Then do a Coffee Hour with malini chib And Sharmishtha Pritam. અનેક મુસીબતોનો સામનો કરી પોતાની લાઈફ પૂરા ઉત્સાહથી કઈ રીતે જીવી શકાય તે આ બે લેખિકાએ આપણને શિખવાડી આપ્યું.

માલિની એવી વ્યક્તિ છે જે સ્પષ્ટ બોલી નથી શકતી, હાથમાં પેન પકડી લખી નથી શકતી, તેની પાસે આજે લાઇબ્રેરી સાયન્સ, વુમન સ્ટડી અને ઇન્ફોર્મેશન મેનેજમેન્ટ બે સ્નાતકોત્તર આંતરરાષ્ટ્રીય ડિગ્રી છે. ADAPT (Able Disabled All People Together)ની સ્થાપક છે. મુંબઈ ઓક્સફોર્ડ બુક સ્ટોરમાં સીનિયર મેનેજર છે. આ છે, માલિનીની ઓળખ.

એક નાના ગામમાં રહી વિકાસ ન થઈ શકે એવું કહેનારે શર્મિષ્ઠા પ્રીતમને મળવું જોઈએ. તેનો કમરનો નીચેનો ભાગ લકવાગ્રસ્ત છે. તેનું જીવન એક રૂમ પૂરતું મર્યાદિત છે. એની પાસે દેશ-વિદેશમાં ફરવા પૈસા નથી કે નથી ઇલેક્ટ્રોનિક વ્હીલચેર, છતાં પોતાના જીવનથી ખૂબ ખુશ છે. એક રૂમમાં રહી પણ પ્રકૃતિ સાથે સાંનિધ્ય કેમ સધાય, પ્રેમ પણ કરી શકાય, એ આ યુવા લેખિકા આપણને શીખવે છે. આજે શર્મિષ્ઠા આસામના પ્રખ્યાત અખબારની સીનિયર રાઈટર છે. પોતાની અપંગતાની પરવાહ કર્યા વગર તેણે સર્વોચ્ચ શિખર સર કરી બતાવ્યું છે.

અપંગતા માણસના મગજમાં છે શરીરમાં નહીં!

સંદર્ભસૂચિ

1. ચીબ માલિની, One little finger, Divani Publication, New Delhi
2. પ્રીતમ શર્મિષ્ઠા, મેરા જીવન મેરી કહાની, National Book Trust, New Delhi

ડૉ. દિનેશ જી. કણઝરિયા

સ્ત્રી એ પુરુષની અર્ધાંગિની છે સંસારના રથનાં બે પેડાં છે તેમ છતાં વર્ષોથી સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેની અસમાનતાઓ એ સમાજમાં અને વિદ્વાન વર્ગમાં ચર્ચાનો વિષય બની રહી છે. પ્રસ્તુત લેખમાં ૨૧મી સદીના ૨૦૨૩ના વર્ષમાં પણ નારીવેદના એક ન ભુલાય તેવી વરવી વાસ્તવિકતા છે જેના ઉપર અનેકવિધ સંસોધનો રિસર્ચ આર્ટિકલ લખાયા છે અને તેના આધારે સ્વૈચ્છિક સંગઠનો સરકારી યોજનાઓ અને કલ્યાણકારી કાર્યક્રમોનું અમલીકરણ થયેલું છે, તેમ છતાં સ્ત્રી-પુરુષની સમાનતા કે સમકક્ષતા અનેકવિધ શંકાઓને જન્મ આપે છે, જેની પાછળનું મુખ્ય કારણ ભારતીય સામાજિકતા રીતરિવાજો, વૈજ્ઞિક ભેદભાવો અને સામાજિક દરજ્જાઓની ભેદરેખા

૨૧મી સદીમાં નારીવેદના : વસમી વાસ્તવિકતા

જવાબદાર હોય તેવું લાગી રહ્યું છે કારણ કે પ્રાચીન ધર્મગ્રંથમાં સ્ત્રી પૂજનીય હતી, નારાયણી હતી અને સમાજમાં ઉચ્ચ સ્થાન હોવાના અનેક ઉલ્લેખો જોવા મળે છે પરંતુ ત્યાર બાદની શાસનવ્યવસ્થામાં સ્ત્રીઓને અન્યાય થતો જોવા મળ્યો છે પરંતુ ૨૧મી સદીના વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના યુગમાં સ્ત્રી સમર્થ અને સક્ષમ બની રહી હોય તેવું લાગી રહ્યું છે કારણ કે સમાજજીવનના સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક, સંસ્કૃતિક અને રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં આગળ પડતું સ્થાન ભોગવી રહી છે. સ્ત્રી જવાબદારીની સાથે સાથે સ્વાવલંબી પણ બની રહી છે પરંતુ ટકાવારીની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તેની સંખ્યા ખૂબ ઓછી છે. તેમાં સુધારો કરવા પ્રવર્તમાન યોજનાઓ, કલ્યાણ કાર્યક્રમો અને સામાજિક જવાબદારીઓમાં સહયોગની ખૂબ અનિવાર્યતા લાગી રહી છે તો ૨૧મી સદીમાં પણ નારીવેદના નારીસંવેદનોમાં પરિવર્તિત થશે અને શ્રેષ્ઠતમ વાસ્તવિકતા પણ બની રહેશે.

કી વર્ડ : માનવજીવન, બહુરત્ના, માતૃદેવો ભવઃ, વરિષ્ઠ પદો, સામાજિક મોભો, આધુનિકતાવાદ, ગૃહહિંસા, આર્થિક સ્વતંત્રતા, સતમાણી, બંધારણ, ભરણ-પોષણ, નિરક્ષરતા, આરોગ્ય, મહેનતાણું, ભૂણ હત્યા, બળાત્કાર, અત્યાચાર, સ્ત્રી સશક્તીકરણ, સંસ્કૃતિક મર્યાદા, જન્મદત દરજ્જો, શક્તિવંત

જગતના જુદા જુદા દેશોમાં ભારત અનેક રીતે વિશિષ્ટ અને પ્રભાવક દેશ તરીકે આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે. ભારતીય સમાજજીવનના ઇતિહાસમાં સ્ત્રીનું સ્થાન અને દરજ્જાનું મહત્ત્વ માનવજીવન ઇતિહાસમાં સવિશેષ ગણવામાં આવ્યું છે.

આપણા વડીલોએ કહ્યું છે ‘નારી તું નારાયણી’, ‘બહુરત્ના વસુંધરા’, ‘માતૃદેવો ભવ:’. આમ જીવનમાં અને સાહિત્યમાં નારીજીવનની ખૂબ જ પ્રતિષ્ઠા થઈ છે. ૨૧મી સદીનું આખું જગત જાણે છે, લગભગ ભારતમાં ચારથી પાંચ રાજ્યોમાં સ્ત્રીઓ મુખ્યમંત્રીનાં વરિષ્ઠ પદો ધરાવે છે, આ ઉપરાંત કોઈ ને કોઈ ઊંચાં પદો પર જેવાં કે કલેક્ટરો, ન્યાયાધીશો, ધારાસભ્યો, સચિવો, આઈ.એ.એસ. અધિકારી, આમ વિવિધ ક્ષેત્રોના અધિકારીઓને પદે સ્ત્રીઓ બિરાજે છે.

છેલ્લાં સો વર્ષોમાં મહિલાઓએ મેળવેલી સિદ્ધિઓ અનન્ય કહી શકાય તેવી છે પણ સામે છેડે તેના જો સામાજિક મોભાની વાત કરીએ તો આજે પણ ઘરોમાં સ્ત્રી સામે હિંસા આચરવામાં આવે છે. સ્ત્રીને મારવી એ તો સમગ્ર વિશ્વમાં સામાન્ય બાબત છે, પછી તે પશ્ચિમનો આધુનિકતાવાદી સમાજ હોય કે પૂર્વનો પરંપરાવાદી સમાજ, આ પરિસ્થિતિમાં કોઈ બદલાવ નથી આવ્યો. સામાજિક સંશોધનોએ આ પુરવાર કરી બતાવ્યું છે. આપણો દેશ પણ આમાંથી બાકાત નથી અને આપણે એવું માનીએ છીએ કે નારીને માત્ર નોકરી કે કામના સ્થળ પર જ સત્તામણી થાય છે અને ઘરમાં સલામત છે. આ માનવું તે ભ્રામક છે. એક અહેવાલ અનુસાર આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓ સામે આચરવામાં આવતી ગૃહહિંસાનું પ્રમાણ ઘણું ઊંચું છે.

આપણે ઘણી વાર એવું માનીએ છીએ કે જે સ્ત્રી નોકરી કરે છે તે સ્ત્રી ખરેખર આર્થિક સ્વતંત્રતા ભોગવે છે અને નોકરિયાત સ્ત્રીઓ ઘરમાં શારીરિક અને માનસિક યાતનાનો ભોગ ઓછી બને છે. આ માન્યતા પર ઘણા બધા અભ્યાસોએ પાણી ફેરવી દીધું છે અને અભ્યાસમાં એવું જાણવા મળ્યું છે કે નોકરિયાત સ્ત્રીઓ વધુ પ્રમાણમાં તેમના પતિ દ્વારા શારીરિક હિંસાનો ભોગ બને છે અને પત્નીને ઢેર માર મારે છે. પત્ની પ્રત્યે શારીરિક હિંસા આચરવા ઉપરાંત તેને મેણાંટોણા મારવાં, વ્યંગ-કટાક્ષમાં બોલીને સંભળાવવું, ખોટી ધમકીઓ આપવી, તેના પર શંકાઓ લાવી ખોટા આક્ષેપો કરવા, તેનું અપમાન કરવું, આ બધી શાબ્દિક સત્તામણી પણ મોટા પાયે થાય છે. દુ:ખની વાત તો એ છે કે આટલી યાતનાઓ સહન કર્યા પછી પણ બે કે ચાર ટકા જેટલી સ્ત્રીઓ જ પોલીસમાં ફરિયાદ નોંધાવે છે. સાથોસાથ ઘણીબધી સ્ત્રીઓ આવી ભયંકર યાતનાઓ સહન કરીને પણ લગ્ન ચાલુ રાખવા માંગતી હોય છે.

આપણા સમાજના બંધારણમાં સ્ત્રી અને પુરુષનું મહત્ત્વ એકસરખું હોવા છતાં દરેક માનવીય પ્રવૃત્તિમાં સ્ત્રીઓને સમાન સ્થાન મળતું નથી. સમાજમાં સ્ત્રીઓ દબાયેલી, તરછોડાયેલી, હોવા છતાં પણ આવી હાલતમાં પોતાના

કુટુંબનો વિચાર કરે છે અને પોતાની ફરજ નિભાવે છે અને સ્ત્રી પોતાનું સમગ્ર જીવન પોતાના પરિવારના વિકાસ, પોતાનાં સંતાનોનું ભરણપોષણ અને પતિની સેવામાં વિતાવે છે. સ્ત્રીઓની આવી દયનીય પરિસ્થિતિ એ માત્ર ભારતમાં જ નહિ પરંતુ સમગ્ર વિશ્વમાં આપણે જોઈએ છીએ.

આપણા ભારતીય સમાજજીવનમાં સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેનો ભેદભાવ તો આપણને સદીઓથી જોવા મળે છે. કેમ કે આપણો સમાજ પુરુષપ્રધાન છે. તેમ છતાં નિરક્ષરતા, નબળું આરોગ્ય અને સતત કામનો બોજ સ્ત્રી ઉપર વધુ રહે છે. શહેર અને ગામડાંઓમાં કામની સરખામણીમાં સ્ત્રી જે પ્રકારનું કામ કરે છે એ કામના બદલામાં તેને જે પૈસા મહેનતાણું મળવું જોઈએ તેનાથી ઘણું ઓછું મળે છે. આ ભેદભાવ આપણે ઘણા સમયથી જોતા આવ્યા છીએ અને આ ભેદભાવ સમાજને, માનવને અને ખાસ કરીને પુરુષને તો કોઠે પડી ગયો છે. આવા ભેદભાવ હોવાથી બહેનો ઉપર કરવામાં આવતા અત્યાચાર, બળાત્કાર, છેડતી, ભૂણહત્યા, દહેજ જેવા માનવસમાજને ખાડામાં નાખે તેવાં અપકૃત્યો થાય છે તે સમાજ માટે કલંકરૂપ છે. આજના આ આધુનિક યુગમાં કાયદાની દૃષ્ટિએ અનેક સમાન હકો મળવા છતાંય સમાજમાં સ્ત્રીની હાલતમાં થોડે ઘણે અંશે જ પરિવર્તન આવેલું છે. પહેલાં સ્ત્રી ઘરનો ઉંબરો ઓળંગી બહાર પગ ના મૂકી શકતી તે આજે મુક્ત રીતે હરીફરી શકે છે. બાકી તેના આંતરિક જીવનમાં જો ડોકિયું કરીએ તો તે જ છે. દેશની આવી સ્ત્રી જાતિના જીવનમાં ખરેખર આમૂલ પરિવર્તન લાવવું ખૂબ જરૂરી છે. આપણા સમાજનું આ અડધું અંગ સુખી, શાંત અને સ્વસ્થ રહે તે માટે જરૂર છે સ્ત્રી સશક્તીકરણ.

આજે સ્ત્રી સશક્તીકરણની વાતો તો હોંશે હોંશે કરે છે પણ સદીઓથી જે સત્તાનાં સૂત્રો માત્ર પોતાના હાથમાં છે તે છીનવાઈ જવાના ડરથી જ્યારે આ આદર્શને હકીકતમાં કે આચરણમાં મૂકવાની વાત આવે ત્યારે તેઓ પાછા હટી જાય છે. સત્તામાં ભાગીદારી કે હિસ્સો નહિ આપીને સ્ત્રીનું સશક્તીકરણ કરવાની વાત કેવી વધુ પડતી અને હાસ્યાસ્પદ લાગે છે!

ખરેખર સ્ત્રી સશક્તીકરણ એ શું છે તે વિષે આપણે સમજી લેવું જોઈએ. સ્ત્રી સશક્તીકરણ એ રાજકીય અને સામાજિક પ્રક્રિયા છે. કાયદાઓ અને નીતિઓ તો સ્ત્રી સશક્તીકરણ માટે માત્ર પાયાનું એક માળખું રચી આપે છે. વાસ્તવમાં જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓનું અને સમગ્ર સમાજનું માનસિક પરિવર્તન નહીં થાય ત્યાં સુધી સાચા અર્થમાં સ્ત્રી સશક્તીકરણ શક્ય નહીં બને આપણા ભારતના બંધારણે સ્ત્રીઓને મત આપવાનો, સમાન નાગરિક તરીકેનો સમાન

વેતનનો, મિલકતનો, શિક્ષણનો, છૂટાછેડાનો તેમ જ સ્વતંત્રતાનો અધિકાર આપ્યો છે પણ સમાજની કેટલીક સ્ત્રીઓ જ આ અધિકારોને સંપૂર્ણપણે ભોગવી શકે છે.

સાથોસાથ સ્ત્રી સશક્તીકરણ એટલે માત્ર સ્ત્રીઓને અધિકારો આપી દેવા એવું નહિ પરંતુ દુનિયાની દરેક સ્ત્રીને પાતાને મળેલા એ અધિકારોનો જરા પણ સંકોચ કે શરમ કે ખચકાટ વગર ઉપયોગ કરવા સંપૂર્ણ સક્ષમ બને, તેના પર લાદવામાં આવેલ સામાજિક અને સંસ્કૃતિક મર્યાદામાંથી મુક્ત બનીને અને તેની સામે સતત તોળાતા રહેતા શારીરિક કે માનસિક હિંસાના ડરમાંથી ભયમુક્ત બનીને એ અધિકારનો ઉપયોગ કરી શકે એ જ સાચા અર્થમાં સ્ત્રી સશક્તીકરણ છે. આવા સ્ત્રી સશક્તીકરણ માટે આપણા સૌના માટે એવા એક સમાજની જરૂર છે જે માત્ર સ્ત્રીના મત આપવાના કે આર્થિક સમાનતાના અધિકારને જ ના સમજે પરંતુ જે સમાજમાં તે રહે છે તેને ઘડવાના તેના સપનાને, જે દેશની તે નાગરિક છે તે દેશને ચલાવનારા લોકો વચ્ચે પોતાની ભાગીદારીની તેની ઇચ્છાને પણ સમજે અને તેને માન આપે.

ટૂંકમાં, એક એવો સમાજ જ્યાં સ્ત્રીના અધિકારોને માનવ અધિકાર ગણવામાં આવે જે અધિકારો કોઈના દ્વારા આપવામાં નથી આવતા, બલકે એક વ્યક્તિ તરીકે સહજ અને જન્મદત્ત જ પ્રાપ્ત થતા હોય છે. એવો સમાજ જ્યારે આપણે રચી શકીશું ત્યારે તેમાં સ્ત્રીઓ આપોઆપ જ શક્તિવંત અને સંપૂર્ણપણે સક્ષમ બની શકશે.

આજે આપણા દેશમાં મહિલાશક્તિ અને મહિલા વિકાસની વાતો તો ઘણી થાય છે પણ તે દિશામાં નક્કર કશુંક ભાગ્યે જ થતું દેખાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં પંચમહાલની આદિવાસી સ્ત્રીઓ એકત્રિત અને સંગઠિત બનીને જે રીતે પોતાના પ્રશ્નો, સમસ્યાને એકલે હાથે પોતાની જાતે ઉકેલી રહી છે તે મહિલા ખરેખર સ્ત્રી સશક્તીકરણનો જીવંત નમૂનો છે.

સંદર્ભસૂચિ:

- (૧) નારીવાદી વિમર્શ, રાકેશ કુમાર
- (૨) નારીવિદ્રોહનું આંતરિક સ્વરૂપ, વર્ષા દાસ
- (૩) સ્ત્રી અને સમાજ, એ.જી. શાહ, જે.કે દવે
- (૪) પ્રાચીન કાળમાં નારી, ટીના દોશી
- (૫) સાંપ્રત સમયમાં નારી, બેલા ઠાકર

હિના સી. પટેલ

ભારતની નારી પૃથ્વી પર કોઈની તુલનામાં ન તો હીન છે, ન તો દીન છે. સંપૂર્ણ જગતમાં તેની અમર કીર્તિ યુગોયુગો સુધી ક્યારેય લુપ્ત થશે નહીં એટલે કે કાયમ જળવાઈ રહેશે. ભારતીય સાહિત્યની અમર વિભૂતિ, સ્વાધીનતાના સેનાની નારીકવિ ઉત્કલ ભારતી કુંતલા કુમારી સાબતનો સો વર્ષ પહેલાં કરેલો આ ઉદ્ઘોષ નવા ભારતની નીતિઓને દિશા આપી રહ્યો છે. અમૃતકાળ તરફ આગળ વધી રહેલા ભારતમાં નારીશક્તિ નીતિ, નિષ્ઠા, નિર્ણયશક્તિ અને નેતૃત્વનું પ્રતિબિંબ બની છે કારણ કે વેદો અને ભારતીય પરંપરાઓએ પણ આ જ આહ્વાન કર્યું છે કે નારી સક્ષમ બને, સમર્થ બને અને રાષ્ટ્રને દિશા આપે.

આદિવાસી વિરાંગનાઓ

મહિલાઓને જ્યારે પણ સમાન તક મળી છે ત્યારે તેણે સાબિત કરી દીધું છે કે તે દરેક ક્ષેત્રમાં પુરુષની સરખામણીમાં સમાન જ નહીં પણ તેમના કરતાં વધારે સારું પ્રદર્શન કરી શકે છે. વિજ્ઞાન, રમત, કળા, રાજનીતિ, નેતૃત્વ, સંરક્ષણ, ચિકિત્સા અને એન્જિનિયરિંગ, વગેરે તમામ ક્ષેત્રમાં મહિલાઓએ નવાં કીર્તિમાનો પ્રસ્થાપિત કર્યાં છે. મહિલા સશક્તીકરણનાં સામાજિક અને આર્થિક બંને પાસાંઓ છે. આજે ભારત વિશ્વની પાંચમી સૌથી મોટી અર્થવ્યવસ્થા છે. મહિલાઓના સશક્તીકરણ માટે વિવિધ યોજનાઓ અને નીતિઓ બનાવવામાં આવી છે જેથી નારીશક્તિને જીવનમાં સુગમતાની સાથે નવી ઉડાન ભરવાનો અવસર મળી રહે. મહિલાઓના સશક્તીકરણથી પરિવાર પણ સશક્ત બને છે અને સશક્ત પરિવારના આધારે સશક્ત સમાજ અને સશક્ત રાષ્ટ્ર બનશે.

આદિવાસી સમુદાયમાં પણ સમાજપરિવર્તનનો નવો ઉઘાડ જોવા મળી રહ્યો છે. જેમાં કળા, સાહિત્ય, રમતગમત, સંગીત, શિક્ષણ, રાજનીતિ જેવાં અનેક ક્ષેત્રોમાં આદિવાસી સ્ત્રીઓનું પણ આગવું પ્રદાન જોવા મળે છે. આવી પ્રતિભાશાળી આદિવાસી મહિલાઓની આપણે થોડી ઝલક જોઈએ.

દયામણી બારલા : નિસબતભર્યો પત્રકારત્વનો અવાજ

આદિવાસી બહુલક ઝારખંડમાં પત્રકારત્વનો પરચો દયામણી બારલાએ દાખવ્યો છે. ખેતમજૂરી કરી અને પોતાનું શિક્ષણ આગળ ધપાવ્યું. ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવા રાંચી ગયાં અને પત્રકારત્વમાં અનુસ્નાતક સુધીનો અભ્યાસ કર્યો. ઉત્તરપૂર્વીય રાજ્યોના

જાણીતા અખબાર ‘પ્રભાત ખબર’માં કામ કર્યું અને આદિવાસીઓના પ્રશ્નોને વાચા આપી. ઝારખંડના પૂર્વીય વિસ્તારમાં જ્યારે આર્સેલર મિત્તલની કંપનીએ પ્લાન્ટ નાખવાનું આયોજન કર્યું ત્યારે તે માટે 40 ગામોનું સ્થળાંતર કરવાનું આવ્યું. અહીંના નિવાસીઓ એકઠા થયા અને એ વખતે આગેવાનીનો દોર દયામણીએ સંભાળ્યો. આ માટે ‘જનહક પત્રિકા’ શરૂ કરી . તેઓ પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા ચાની દુકાન ચલાવે છે અને સાથેસાથે આ વિસ્તારનાં જળ, જંગલ, જમીન માટે મોટી કંપનીઓ સામે અડીખમ ઊભાં રહે છે. તેમની આ લડતની ખ્યાતિ વિશ્વભરમાં પહોંચી છે. 2008માં ‘યુરોપિયન સોશિયલ રિકોર્મ’ દ્વારા સ્વીડન ખાતે વક્તવ્ય માટે બોલાવવામાં આવ્યાં. પત્રકાર પી સાઈનાથ દ્વારા સંચાલિત ‘કાઉન્ટર મીડિયા’ એવોર્ડમાં વર્ષ 2000માં તેમને શ્રેષ્ઠ ગ્રામીણ પત્રકારત્વ માટે સન્માનવામાં આવ્યાં હતાં.

તુલસી મુંડા : ખરા શિક્ષક

આઝાદીનાં આટલાં વર્ષો પછી પણ હજુએ દેશમાં અનેક વિસ્તારો એવા છે કે જ્યાં શિક્ષણનો પાયાનો એકડો ઘૂંટાયો નથી. કેળવણીકાર્ય કરવા હજુ ત્યાં અવકાશ છે. આ અવકાશને થોડે અંશે પૂર્ણ કરવાનું સ્વપ્ન નાની ઉંમરે સેવીને આજીવન શિક્ષણ આપવાનું કાર્ય કરનાર એટલે તુલસી મુંડા. ઓરિસ્સાના કેઓન્ઝરમાં ગરીબ પરિવારમાં તેમનો જન્મ થયેલો. શિક્ષણ પ્રત્યેના શૂન્યાવકાશમાં તેમનો ઉછેર થયો. અને તેમને પોતાને શિક્ષણ પ્રત્યે ખૂબ જ લગાવ હતો માટે બીજાં ભાઈ-બહેનની જેમ બહાર કામ પર ન જાય અને માતાની મદદ કરવા ઘરે રહી સમય મળે ત્યારે જાતે જ ભણે. આ રીતે શિક્ષણ પ્રત્યેના પ્રેમને કારણે સામાજિક કાર્યકર્તા માલતી ચૌધરી, રોમા દેવી, અને નિર્મલા દેશપાંડેનો ભેટો કરાવી આપ્યો. તેમની સાથે જોડાયા પછી વિનોબા ભાવે સાથે મુલાકાત થઈ અને તેમનાથી તેઓ પ્રોત્સાહિત થયાં. 18 વર્ષની ઉંમરે નક્કી કર્યું કે અંતિમ શ્વાસ સુધી નિરક્ષરતા દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ. અને ખાસ કરી દીકરીઓને ભણાવવા માટે તેમણે યોગદાન આપ્યું. તુલસી મુંડાના શિક્ષણની ખ્યાતિ આસપાસનાં ગામડાંઓમાં પ્રસરી. ધીમેધીમે ભણનાર બાળકોની સંખ્યા વધવા લાગી. તેમના આ પ્રયત્નને ‘આદિવાસી વિકાસ સમિતિ સંકુલ’ નામ આપવામાં આવ્યું. તુલસીજીના આ પ્રયત્નને સરકારે પણ વધાવ્યું અને તેમને 2001માં પદ્મશ્રીથી સન્માનવામાં આવ્યા. ઓરિસ્સા સરકારે પણ તેમને વિવિંગ લેજન્ડ એવોર્ડથી નવાજ્યાં. ઊંડાણના વિસ્તારોમાં ખરા શિક્ષક તરીકેનું શ્રેય તુલસી મુંડા જેવા વ્યક્તિઓને જાય છે.

જમુના તુડુ : પર્યાવરણના સંરક્ષક

જમનાજીનો જન્મ ઓરિસ્સાના મયૂરભંજમાં થયો હતો. લગ્ન કરી ઝારખંડ આવવાનું થયું. બાળપણમાં પિતા પાસે વૃક્ષો આપણા મિત્રો છે એવું શીખ્યાં હતાં. પણ

ઝારખંડ આવી તેમણે જોયું કે માફિયા અને નક્સલીઓ દ્વારા આરંધડ વૃક્ષો કપાતાં હતાં. જંગલનો મોટો વિસ્તાર કપાઈ ગયો હતો. તેમણે મનોમન વૃક્ષો કપાવવાનું બંધ કરવાનું નક્કી કર્યું અને આસપાસનાં જંગલોને બચાવવા બધાં જોખમ સાથે બાથ ભીડી. તેમના આ પ્રયત્નને કારણે 50 હેક્ટરમાં પ્રસરેલા જંગલને સુરક્ષિત રાખી શક્યાં છે. અને અહીંના લોકોમાં પણ પર્યાવરણ પ્રત્યે જાગૃતિ આવી છે. પર્યાવરણને સુરક્ષિત રાખવાની તેમણે અનોખી પ્રથા શરૂ કરી છે, જેમ કે, બાળકી જન્મે ત્યારે 18 વૃક્ષો વાવવાં અને લગ્ન થાય ત્યારે કન્યાને 10 વૃક્ષો ભેટ આપવાં. તેમનું આ કાર્ય રાષ્ટ્રીય સ્તરે પોંખાયું છે. જમનાજીને 2019માં પદ્મશ્રી એવોર્ડથી સન્માનવામાં આવ્યાં હતાં. 2014માં 'ગોડફ્રે ફિલિપ્સ નેશનલ બ્રેવરી એવોર્ડ' અને 2017માં તેમને 'વુમન ટ્રાન્સફોર્મિંગ ઇન્ડિયા'નું સન્માન મળ્યું છે. તેમના સાહસના કારણે તેઓ ઝારખંડમાં લેડી ટરઝનથી ઓળખાય છે. તેઓ સાચા અર્થમાં પર્યાવરણના સંરક્ષણકર્તા છે.

અલ્મા ગ્રેસ બાલો : માનવ અધિકારનાં હિમાયતી

અલ્મા ગ્રેસ બાલોનો જન્મ પૂર્વ ભારતના આદિવાસી વિસ્તાર ઓડિશા રાજ્યના સુંદરગઢ જિલ્લાના સીમડેગા ગામમાં થયો હતો. તેમણે સ્નાતકની પદવી ઇતિહાસ વિષય સાથે પીજી ડિપ્લોમા ઇન હ્યુમનરાઇટ્સ, ઇગ્નુમાંથી સમાજશાસ્ત્ર વિષય સાથે અનુસ્નાતકની પદવી તથા નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સોશિયલ કોમ્યુનિકેશન રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેનિંગ, દિલ્હીમાંથી પત્રકારત્વ અને માસ કોમ્યુનિકેશનની ડિગ્રી પ્રાપ્ત કરી છે. તેઓ પત્રકારત્વ અને માનવ અધિકારમાં વિશેષતા ધરાવે છે. 2013માં જિનિવામાં સંયુક્ત રાષ્ટ્ર માનવ અધિકાર કાર્યાલયના સ્વદેશી ફેલોશિપ પ્રોગ્રામમાં ભાગ લેવા માટે પસંદ કરાયેલા 26 ફેલોમાંનાં તેઓ એક હતાં. જ્યારે આ ફેલો સમુદાયમાં પાછા ફરે છે ત્યારે આ જ્ઞાનનો ઉપયોગ માનવ અધિકાર માટે કરી શકે છે. તેઓએ શિક્ષણ, રોજગાર, અને અન્ય માળખાકીય સુવિધાઓની પહોંચમાં ગ્રામીણ મહિલાઓ જે સંઘર્ષ કરી રહી હતી તેઓના અધિકારો અને સશક્તીકરણની હિમાયત કરી છે. યુવાન આદિવાસી છોકરીઓ અને મહિલાઓ પર થતી હિંસા સામે પણ અવાજ ઉઠાવ્યો છે. તેમણે સ્વેચ્છાએ દિલ્હીમાં સમાન વિચારધારા ધરાવતા સમાજ સાથે પોતાની જાતને જોડી આર્થિક શોષણ, બળાત્કાર, છેડતી, શારીરિક અને માનસિક ત્રાસ, આદિવાસી મહિલા ઘરેલુ કામદારોનાં રહસ્યમય મૃત્યુની ઘટનાઓ, વગેરેના રક્ષણ અને કલ્યાણ માટે કામ કરવાનું નક્કી કર્યું. આદિવાસી સમુદાયની મહિલાઓ આર્થિક શોષણ માટે સંવેદનશીલ છે. તેમના પર લિંગ અને વંશીયતાના આધારે વારંવાર લૈંગિક દુર્વ્યવહાર અને હુમલો કરવામાં આવે છે. કામની શોધમાં શહેરોમાં સ્થળાંતર કરે છે ત્યારે ઘણી વાર ઘરેલુ કામ અને સેક્સ ઉદ્યોગ જેવા અનૌપચારિક શ્રમ ક્ષેત્રોમાં ફરજ પાડવામાં આવે છે આની સામે પણ તેમણે માર્ગદર્શન આપવા પ્રયત્ન કર્યો. અલ્માજી નવી દિલ્હી સોસાયટી ફોર ડેવલોપમેન્ટ ઓફ ટ્રાઇબલ વિકાસ

સંસ્થામાં સ્વયંસેવક છે. તેઓ જે આદિવાસી મહિલાઓ રોજગાર અને શૈક્ષણિક તકોની શોધમાં સ્થળાંતર કરે છે તેમને સશક્ત બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે. સાથેસાથે નોકરીલક્ષી વિકાસ કાર્યક્રમ અને વ્યાવસાયિક તાલીમ દ્વારા આદિવાસી મહિલાઓના સશક્તીકરણ અને સામાજિક-આર્થિક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપે છે.

ગ્યારીશીદેવી : બહેનોને આત્મનિર્ભર બનાવનાર

ગ્યારીશીદેવી રાજસ્થાનના બારણ જિલ્લામાં વસવાટ કરે છે. તેઓએ સ્ત્રીઓની પરંપરાગત પરિસ્થિતિને બદલવા માટે પ્રયત્ન કર્યો. તેઓએ જે બહેનો મજૂરીએ જતી હતી તે માલિકો સાથે બંધાઈ ચૂકી હતી. તેમની સ્થિતિ ખૂબ જ ખરાબ હતી. ઘણા કિસ્સામાં પેઢીઓની પેઢીઓ એક જ માલિક સાથે કામ કરતી રહે, આવી પરિસ્થિતિ સ્ત્રીઓની હતી. આવી બહેનો પગભર થાય અને સ્વતંત્રતાથી કામ કરે તેવું ગ્યારીશીદેવીએ સ્વપ્ન જોયું. તેમણે જાગૃત મહિલા સંગઠન ઊભું કર્યું અને ધીરે ધીરે પરિસ્થિતિમાં બદલાવ જોવા મળ્યો. તેમનું સ્વપ્ન સાચું થતું લાગ્યું. તેમના આ ભગીરથ કામથી બંધાયેલી સ્ત્રીઓ આઝાદ થવા લાગી. તેમના સ્થાપેલા કેન્દ્રમાં અંતિયાળ વિસ્તારોમાંથી બહેનોનું આવવાનું શક્ય નહોતું તેથી તેમને ટેકૂનોલોજીની મદદ લીધી. કોમ્યુનિટી ઇન્ફર્મેશન રિસોર્સ સેન્ટર દ્વારા તેમણે વીડિયો કોન્ફરન્સિંગથી જિલ્લાની બહેનોને જોડી અને તેમની મુશ્કેલીઓ જાણી, આ મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા માટે પણ પ્રયત્ન કર્યા. આજે તેમની સાથે 1500થી વધારે બહેનો જોડાઈ છે. ગ્યારીશીદેવીના આ પ્રયત્નને સંખ્યાની દૃષ્ટિએ નહીં પણ સ્ત્રીઓના જીવનમાં આવેલા પરિવર્તનની દૃષ્ટિએ જોઈ શકાય.

હેલન લેપ્યા : આઝાદીની લડતમાં પૂર્વની નાયિકા

દેશના ઉત્તરપૂર્વીય વિસ્તારોમાં લેપ્યા આદિવાસી વસે છે. આ એક નાનકડો સમાજ છે. આ સમાજમાંથી આઝાદીની લડતમાં હેલન લેપ્યાનું નામ પ્રકાશમાં આવ્યું હતું. ગાંધીજી અને સુભાષચંદ્ર જેવા આગેવાનોની પ્રવૃત્તિઓમાં પણ તેઓનું નામ જોડાયેલું છે. હેલનના પરિવારનો વ્યવસાય ખેતી હતો. 1906માં મૂળ ગામ છોડીને કુરસોંગમાં આવ્યાં. જ્યારે હેલન શાળામાં જતાં ત્યારે આઝાદીની લડતની વાતો સાંભળી અને પછી એને સમજાયું કે દેશ પર બ્રિટિશરોનું શાસન છે. હેલન પાસે બે વિકલ્પો હતા : 1. કુરસોંગ હિલ સ્ટેશનમાં પોતાનું નવજીવન શરૂ કરવું, અને 2. આઝાદીની લડતમાં જોડાવું. હેલને આઝાદીની લડતમાં જોડાવાનું નક્કી કર્યું. લેપ્યા સમાજની લડતમાં જોડાનારી સૌ પ્રથમ વ્યક્તિ બની. પછી તે શાળા છોડી 1918માં ખાદી મૂવમેન્ટમાં જોડાયાં. કલકત્તા જઈ પંડિત ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરની પૌત્રી જે ચરખા તાલીમ શાળા ચલાવતાં હતાં તેમાં જોડાયાં. 1920માં બિહારમાં આવેલા પુરમાં રાહત કામોમાં ભાગ લીધો. અને તે વખતે ગાંધીજી સાથે પરિચય થયો. અને

ગાંધીજી સાથે સાબરમતી આશ્રમમાં આવ્યા. ગાંધીજીના સૂચનથી તેમને નવું નામ સાબિત્રીદેવી મળ્યું હતું. અને ધીમેધીમે તેમના કામથી તેઓ આઝાદીના અગ્રગણ્ય આગેવાનોના પરિચયમાં આવતાં ગયાં. 1921માં અસહકારની ચળવળમાં રેલીની આગેવાની પણ તેઓએ કરી. વિદેશી ચીજોનો વિરોધ સિલીગુડીમાં જોરશોરથી કર્યો. ત્રણ મહિનાની જેલ પણ તેઓને થઈ હતી. આઝાદીની લડતના અંતિમ તબક્કામાં હેલનની ભૂમિકા અગત્યની બનતી ગઈ. નહેરુ પરિવાર સાથે તેઓ નજીક હતાં. આઝાદી મળી ત્યારે પોતાના શહેર કુરસોંગમાં ધ્વજ લહેરાવીને ઉજવણી કરી હતી. આઝાદી મળ્યા પછી તેમના જીવનનો ઉદ્દેશ સામાજિક કાર્યો કરવાનો હતો. પડદાપ્રથા, અસ્પૃશ્યતા, નિરક્ષરતા, અને જાતિવાદ જેવાં દૂષણો સામે તેમણે અવિરત કાર્ય કર્યું. 1972માં તેમને તામ્રપત્રથી સન્માનિત કરવામાં આવ્યાં. આજીવન સાદગી અપનાવી 18 ઓગસ્ટ, 1980ના રોજ તેમનું 78 વર્ષે નિધન થયું.

અનસુઈયા ઉઈકે : સેવકથી રાજ્યપાલ

અનસુઈયા ઉઈકે છત્તીસગઢનાં રાજ્યપાલ છે. પણ તેમની અહીં સુધીની સફરની શરૂઆત આદિવાસી સમાજના આગેવાનથી શરૂ થઈ હતી. મધ્યપ્રદેશના છિંદવાડા જિલ્લાના રોહન કાલામાં તેમનો જન્મ. નાની વયથી જ તેમને સામાજિક અને રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં રસ હતો અને પરિણામે તેઓ આદિવાસી સમાજના આગેવાન બન્યાં. આ બધી પ્રવૃત્તિઓ સાથે તેઓએ પોતાના જીવનમાં શિક્ષણને પણ મહત્ત્વ આપ્યું અને અર્થશાસ્ત્ર વિષયમાં તેઓ અનુસ્નાતક થયા અને તે પછી યુનિવર્સિટીમાં લેક્ચર થયા. આ ક્ષેત્રમાંથી તેઓને ખૂબ જ જલ્દીથી રાજકીય ક્ષેત્રમાં જવાનું થયું. તેમની સફળતાની યાત્રા અવિરત ચાલતી રહી અને આજે તેઓ છત્તીસગઢના રાજ્યપાલપદ સુધી પહોંચ્યાં છે. રાજ્યપાલપદે એક આદિવાસી મહિલા માટે પહોંચવું અસામાન્ય ઘટના છે. આ ઘટનાની શરૂઆત મધ્યપ્રદેશના છિંદવાડાથી થઈ. અહીંયાં તેમને જે જે ખોટું લાગ્યું તેની સામે અવાજ ઉઠાવ્યો અને ધીરેધીરે તેમની ખ્યાતિ પ્રસરતી ગઈ જરૂરિયાતમંદને મદદ કરતાં અને સૌનાં અનુદાઈ બન્યાં. પછીથી તેમણે તમિ યા નામની જગ્યાએ આવેલી કોલેજમાં પ્રિન્સિપાલનું પદ સંભાળ્યું. અહીંયાં પહોંચતાં પહેલાં તેમનું નામ પહોંચી ગયું હતું. લોકોની સહાય માટે તેમના ઘરનાં દ્વાર હંમેશા ખુલ્લાં રહેતાં. તેમને મળેલી આ પ્રસિદ્ધિથી તેમને વિધાનસભામાં જવાનો મોકો મળ્યો. 26 વર્ષની ઉંમરે તેમને કોંગ્રેસ તરફથી ટિકિટ મળી અને તેઓ વિધાનસભાના સભ્ય બન્યાં. આમ, ઉત્તરોત્તર તેમની રાજકીય પ્રગતિ થતી રહી. 1990માં કોંગ્રેસમાંથી ભાજપમાં આવ્યાં અને 2000ના વર્ષમાં તેઓ ‘રાષ્ટ્રીય મહિલા આયોગ’ના સભ્ય બન્યાં. હાલની એનડીએ સરકાર આવી ત્યારે તેઓ ‘રાષ્ટ્રીય આદિવાસી આયોગ’ના ઉપાધ્યક્ષ બન્યાં અને હવે છત્તીસગઢ રાજ્યના રાજ્યપાલપદે બિરાજમાન છે.

જસિંતા કેરકટ્ટા : કવયિત્રી

જસિંતા કેરકટ્ટા કવયિત્રી છે. તેઓ અખબારમાં પણ લખતાં રહ્યાં છે. સાહિત્ય અને પત્રકારત્વમાં તેમની ઓળખ જોવા મળે છે. તેમનો જન્મ 1983 ત્રીજી ઓગસ્ટે ઝારખંડના સિંહભૂમ જિલ્લાના ખુદપોસ ગામમાં ગરીબ પરિવારમાં થયો હતો. નાનપણથી જ તેમના ઉપર કામનો બોજો હતો. ગામના બજારમાં આંબલી વેચી પોતાના પરિવારને સહાયરૂપ થયાં અને સાથેસાથે શિક્ષણ પણ લીધું. વાંચનનો શોખ એટલે મળે તેટલાં પુસ્તકો વાંચ્યાં. શિક્ષણમાં તેઓ અવલ રહ્યાં. પહેલાં ડોક્ટર કે એન્જિનિયર બનવાનું વિચાર્યું પણ પૈસાના અભાવે આટૂંસમાં ગયાં. અને ધીરેધીરે તેમના શબ્દોથી કવિતાઓ રચાતી ગઈ. કવિતાના શબ્દોમાં અનુભૂતિ એટલી તીવ્ર હતી કે તેમાં તેમનું બાળપણ, આસપાસ જોયેલો સંઘર્ષ અને સમાજની પીડા જોવા મળી. તેમનું રચાયેલું સાહિત્ય એટલું અદ્વિતીય હતું કે પછીથી તેનો હિન્દી, અંગ્રેજીમાં અનુવાદ થયો. જર્મન ભાષામાં પણ તેમનાં પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાં. તેમની કવિતાની ખ્યાતિ વિદેશીઓની યુનિવર્સિટીમાં પણ પહોંચી અને ત્યાં પણ તેમને કવિતાપઠન માટે આમંત્રણ મળ્યાં. અત્યાર સુધી તેઓ મિલાન યુનિવર્સિટી ઇટલી, તુરીનો યુનિવર્સિટી ઇટલી, જુરિચન યુનિવર્સિટી સ્વિટ્ઝર્લેન્ડના મંચ પર પોતાનું સાહિત્ય રજૂ કરી આવ્યાં છે. ઇટલીના તુરીનો શહેરમાં જ્યારે આંતરરાષ્ટ્રીય પુસ્તકમેળાનું આયોજન થયું ત્યારે તેમને વિશેષ અતિથિ તરીકે આમંત્રણ મળ્યું. તેમના કાવ્યસંગ્રહને એટલી ભાષામાં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો. સાહિત્યની જેમ પત્રકારત્વમાં પણ તેમને ‘વોઇસ ઓફ એશિયા’ નામક રેકોર્ડિંગ એવોર્ડ મળ્યો છે. 2014માં ઝારખંડમાં સ્થાનિક આદિવાસી સંઘર્ષના અહેવાલને કારણે તેમને સન્માન મળ્યું હતું. 2017માં પ્રભાત અખબાર દ્વારા તેમને ‘અપરાજિતા સન્માન’ મળ્યું. આદિવાસી સમાજનું આ નામ આજે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે ગાજી રહ્યું છે. વિશ્વના સાહિત્ય-શિક્ષણજગતમાં પણ જાણીતું બન્યું છે.

દશરીબહેન ચૌધરી : સામાજિક કાર્યકર, સ્વાતંત્ર્ય સેનાની

દશરીબેનનો જન્મ ત્રીજી ઓક્ટોબર 1918માં દક્ષિણ ગુજરાતના વેડછી ગામમાં થયો હતો. તે સમયે વેડછી ગામ વડોદરાના સયાજીરાવ ગાયકવાડના રાજ્ય હેઠળ હતું. ગાયકવાડી રાજ્યમાં ફરજિયાત શિક્ષણ હોવાથી તેમના પિતાએ અને દાદાએ શાળાકીય શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. દશરીબેનના પિતા શાળામાં શિક્ષક હતા. શિક્ષિત કુટુંબમાં તેમનો જન્મ થયો હતો એટલે તેમના માટે પણ શિક્ષણ મેળવવું સરળ હતું. શિક્ષણ દરમિયાન તેમનું કુટુંબ મહાત્મા ગાંધીના વિચારોના પ્રભાવ હેઠળ આવ્યું હતું. તેમના દાદા અને પિતાએ શાહુકારોના શોષણ સામે આદિવાસીઓને સંગઠિત કર્યા અને સમાજસુધારણા પર ચર્ચા શરૂ થઈ. ગાંધીજીના વિચાર હેઠળ આવ્યા પછી ખાદીના કાર્યક્રમો સાથે પણ જોડાયા. વેડછીમાં ચાર ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ

કર્ચો અને પાંચમા ધોરણમાં વાલોડની સરકારી કન્યાશાળામાં પ્રવેશ મેળવ્યો પરંતુ થોડા સમયમાં અસહકારની ચળવળ શરૂ થતાં સરકારી શિક્ષણનો બહિષ્કાર કરતાં અભ્યાસ પડતો મૂક્યો. પછી આગળ અભ્યાસ કરવા તેઓ માંડવી તાલુકામાં આવેલા પુણા ગામની રાષ્ટ્રીય શાળામાં પ્રવેશ મેળવે છે. અહીં તેમને કસ્તુરબા સાથે થોડો સમય રહેવા મળ્યું. 1930માં દાંડીકૂચ શરૂ થતાં રાષ્ટ્રીય શાળા બંધ કરવામાં આવે છે. બધા જ વિદ્યાર્થીઓ ચળવળ કાર્યક્રમમાં જોડાઈ ગયા. દશરીબેન પણ સત્યાગ્રહની પ્રવૃત્તિમાં જોડાયાં. તેમને એક વર્ષની જેલની સખત સજા થઈ જેલમાં કસ્તુરબાનું સાંનિધ્ય મળ્યું અને જેલમાં દશરીબેને કસ્તુરબાને લખતાંવાંચતાં શીખવ્યું. જેલવાસ પૂરો થતાં મરોલી આશ્રમ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, વગેરે જેવી સંસ્થાઓમાં આગળ અભ્યાસ કરે છે. સંગીતની પણ તાલીમ મેળવી. 1942માં ફરીથી રાષ્ટ્રીય ચળવળ શરૂ થતાં તેમાં જોડાઈ ગયાં. વેડછી આંદોલન હોય કે ખેડા સત્યાગ્રહ, પ્રાર્થના કરવાની જવાબદારી દશરીબેનની રહેતી. તેમણે બારડોલીમાં ધ્વજવંદન કાર્યક્રમમાં ભાગ લીધો ત્યારે 15000 લોકોનું નેતૃત્વ લઈ રાષ્ટ્રધ્વજ હાથમાં લઈ આગળ ચાલતાં હતાં. તે વખતે તેમની ફરીથી ધરપકડ કરવામાં આવી. જેલમાંથી છૂટ્યા પછી અધૂરું શિક્ષણ પૂરું કર્યું. મેટ્રિક અને પીટીસી પણ કર્યું. અતિપછાત ગણાતી એવી કોટવાળિયા જાતિનાં બાળકો માટે શાળા શરૂ કરી. 1976માં નિવૃત્ત થયાં ત્યાં સુધી શિક્ષણકાર્ય સુધી જોડાયેલાં રહ્યાં. નિવૃત્તિ બાદ ગુજરાત ખાદી ગ્રામ ઉદ્યોગ બોર્ડના અધ્યક્ષ અને વિવિધ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં સભ્ય તરીકેની ભૂમિકા ભજવી. તેઓ શિક્ષક અને સામાજિક કાર્યકર હતાં ત્યારે વિધાનસભામાં જોડાવા માટેની તક મળી હતી પણ તેઓ રાજકારણથી દૂર રહ્યાં. 95 વર્ષની વય સુધી સક્રિય રહેનાર દશરીબહેનનું 2 સપ્ટેમ્બર, 2013ના રોજ વેડછીમાં મૃત્યુ થયું.

દિવાળીબેન ભીલ : લોકસંગીતમાં જાણીતાં કોકિલકંઠી

દિવાળીબેનનો જન્મ 5 ઓક્ટોબર, 1945માં સૌરાષ્ટ્રના ધારી પાસે આવેલા દલખાણિયા ગામમાં થયો હતો. તેઓને માતા મોંઘીબેન પાસેથી લોકગીતનો વારસો મળ્યો હતો. તેમણે જૂનાગઢમાં સરકારી શાળામાંથી અક્ષરજ્ઞાન મેળવ્યું હતું પણ ટૂંક સમયમાં અભ્યાસ છૂટી જાય છે. નવ વર્ષની ઉંમરે તેમનાં લગ્ન રાજકોટ ખાતે થયાં. વેવાઈ-વેવાઈ વચ્ચે મતભેદ થતાં માત્ર બે દિવસમાં દિવાળીબેનને પાછાં તેડાવી લેવામાં આવ્યાં અને ત્યાર બાદ તેઓ ફરીથી લગ્નગ્રંથિથી જોડાયાં નહીં. ભાઈની મદદ કરવાના હેતુથી પ્રાથમિક શાળામાં તેડાવરની નોકરી સ્વીકારી. રોજ તેમની માતા દળણું દળે ત્યારે તેમની પાસે બેસતાં. માતાજી લોકગીત ગાય અને તે તેઓ ઝીલતાં. 14 વર્ષની ઉંમરે તેઓ જૂનાગઢમાં નવરાત્રી દરમિયાન ગરબા ગાતાં હતાં. હેમુ ગઢવીએ તેઓને સાંભળ્યાં અને તેમની પ્રતિભાને ઓળખી. તેમના અવાજનું આકાશવાણી ખાતે રેકોર્ડિંગ કરાવ્યું. તે પછી દિવાળીબેને ક્યારેય પાછળ વળીને જોયું

નથી. દિવાળીબેને ગરબા, લગ્નગીત, લોકગીત, ભજન ઉપરાંત ફિલ્મનાં ગીતોમાં પણ પોતાનો અવાજ આપ્યો છે. ગુજરાતના જાણીતા લોકઝાયરાઓમાં તેમનું નામ હોય જ. વર્તમાન આધુનિક સંગીતના સમયમાં લોકગીતોને જીવંત રાખવાનું કામ તેઓએ કર્યું છે. તેમણે ભારત ઉપરાંત ફ્રાન્સ, અમેરિકા, લંડન, કરાચીમાં આંતરરાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમો આપ્યા છે. ગુજરાતના આદિવાસી સમુદાયનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા હોવા છતાં ગુજરાતી ભાષાનાં લોકગીત તેમની ઓળખ બની રહ્યાં. લોકગીતક્ષેત્રે સિદ્ધિ બદલ ભારત સરકારે તેમને 1990માં પદ્મશ્રીથી સન્માનિત કર્યાં. આટલી પ્રસિદ્ધિ પામ્યા પછી પણ સાદાં અને સરળ હતાં. 82 વર્ષની ઉંમરે 19 મે, 2016ના જૂનાગઢમાં તેઓ મૃત્યુ પામ્યાં. તેમના અવસાનથી ગુજરાતના લોકસંગીતક્ષેત્રે મોટી ખોટ પડી. આજે પણ દિવાળીબેનનાં ગવાયેલાં ગીતો લોકોમાં હૃદયસ્થ છે.

દ્રૌપદી મુર્મૂ : પ્રથમ આદિવાસી મહિલા રાષ્ટ્રપતિ

દ્રૌપદીજીનો જન્મ ઓરિસ્સાના સાંથલ કુટુંબમાં 20 જૂન, 1958ના રોજ થયો હતો. પિતા અને દાદા ગામ ઉપરબેડામાં આદિવાસી પંચાયતનું નેતૃત્વ કરતા હતા. નાનપણમાં તેમનું નામ દુરપડી હતું પણ સ્કૂલમાં શિક્ષકે દ્રૌપદી નામ આપ્યું. આગળનો અભ્યાસ ભુવનેશ્વરની શાળામાંથી પૂરો કર્યો. તે વખતે ઉપરબેડા ગામની સૌ પ્રથમ છોકરી ભણવા માટે ભુવનેશ્વર ગઈ હતી. રમાદેવી કોલેજમાંથી બી.એ.નો અભ્યાસ પૂરો કર્યો. 1980માં કોલેજના સહાધ્યાય શ્યામચરણ સાથે લગ્ન થયાં. ઘરની જવાબદારી સાથે ઓરિસ્સા સરકારના સિંચાઈ વિભાગમાં જુનિયર સહાયક ક્લાર્ક તરીકે કામ કર્યું. એ દરમિયાન બે દીકરા અને દીકરીની માતા બન્યાં. બાળકોના જન્મ પછી 1997 સુધી સારંગપુરની શાળા શ્રી ઓરોબિંદો ઈન્ટિગ્રેલ એજ્યુકેશન એન્ડ રિસર્ચ સેન્ટરમાં હિન્દી, ઉડિયા, ગણિત, અને ભૂગોળના માનદ શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું. 1997માં દ્રૌપદી મહિલાઓ માટેની અનામત બેઠક પર અપક્ષ ઉમેદવારી કરીને સારંગપુરની નગરપંચાયતમાં કાઉન્સિલર તરીકે ચૂંટાઈ આવ્યાં. અને અહીંથી તેમની રાજકીય કારકિર્દીની શરૂઆત થઈ. કાઉન્સિલર તરીકે પોતાના વિસ્તારની સફાઈ અને ગટરવ્યવસ્થા માટે જાતે જ ઊભાં રહીને નિરીક્ષણ કરતાં. તેમના આ વલણને કારણે 2000ની સાલમાં સારંગપુર વિધાનસભા મતવિસ્તારમાંથી ઉમેદવારીની તક મળી. જેમાં તેમને સફળતા મળી અને 2009 સુધી પ્રતિનિધિત્વ કર્યું આ દરમિયાન વાણિજ્ય અને વાહનવ્યવહાર, મત્સ્ય ઉદ્યોગ અને પશુ સંસાધન વિકાસના રાજ્યકક્ષાનું મંત્રીપદ પણ સંભાળ્યું. સરળ વ્યક્તિત્વ અને ધીરજના ગુણને કારણે બધી પરિસ્થિતિમાંથી ઊભરી આવ્યાં. 2009માં મયૂરભંજ મતવિસ્તારમાંથી લોકસભાની ચૂંટણીની ઉમેદવારી કરતાં તેઓ હાર્યાં હતાં. પણ 2015 સુધી ભાજપના અનુસૂચિત જનજાતિ મોરચાની રાષ્ટ્રીય કાર્યકારીમાં ચૂંટાઈ આવતાં તેઓ જિલ્લા કક્ષાના પ્રમુખ બન્યાં હતાં. સ્થાનિક કક્ષાએ રાજકારણમાં સક્રિય એવાં દ્રૌપદીજી

વર્ષ 2021માં ઝારખંડના ગવર્નર તરીકે પસંદગી પામ્યાં. તેઓ પ્રથમ આદિવાસી મહિલા ગવર્નર હતાં. જૂન 2022ના રોજ રાષ્ટ્રપતિના ઉમેદવાર તરીકે એનડીએ દ્વારા દ્રૌપદીજીની પસંદગી કરવામાં આવી. અને જુલાઈ 2022માં ભારતના 15મા રાષ્ટ્રપતિ તરીકેનો કાર્યભાર સંભાળ્યો. આ પદ સંભાળતાંની સાથે તેઓએ સપ્ટેમ્બર મહિનામાં ભારતમાંથી ક્ષય રોગ નિવારવા માટેની ઝુંબેશ શરૂ કરી છે. પ્રધાનમંત્રી ટીબીમુક્ત ભારત અભિયાન શરૂ કર્યું છે.

સોનઝરિયા મિંજ : આદિવાસી મહિલા કુલપતિ

ઝારખંડમાં જન્મેલાં અને જેએનયુ જેવી ભારતની શ્રેષ્ઠ યુનિવર્સિટીનાં પ્રોફેસર સોનઝરિયા દેશનાં બીજાં આદિવાસી મહિલા કુલપતિ બન્યાં. તેઓએ આદિવાસીઓમાં શિક્ષણ ફેલાવવાનું મહત્ત્વનું કામ કર્યું. ભારતની સૌ પ્રથમ આદિવાસી કન્યાશાળાની સ્થાપના કરી. આદિવાસીઓ અને દલિતોના સામાજિક ન્યાય માટે સતત અવાજ ઉઠાવતા. મિંજ જવાહરલાલ નહેરુ યુનિવર્સિટીના સ્કૂલ ઓફ કોમ્પ્યુટર એન્ડ સિસ્ટમ સાયન્સિસમાં પ્રોફેસર અને જેએનયુ ટીચર્સ એસોસિએશનનું પ્રમુખપદ શોભાવી ચૂક્યાં છે. સમગ્ર ભારતની આદિવાસી મહિલાઓના ગૌરવ સમાં આ કુલપતિએ એક આદિવાસી અને એક મહિલા તરીકે અનેકવિધ ભેદભાવો અને સંઘર્ષનો સામનો કર્યો છે. મદ્રાસ ક્રિશ્ચિયન કોલેજમાં ભણી 1986માં જેએનયુમાં એમ.ફિલ. કર્યું અને પછી પીએચ.ડી. પણ કર્યું. જેએનયુમાં પ્રોફેસર બનતાં પૂર્વ ભોપાલની બરકતુલ્લા યુનિવર્સિટી અને મદુરાઈ કમરાજ યુનિવર્સિટીમાં તેઓએ શિક્ષણ આપવાનું કામ કર્યું. આ એક આદિવાસી મહિલા વૈજ્ઞાનિકે ભારતના શિક્ષણજગતને વૈશ્વિક ગૌરવ અપાવ્યું છે.

ઈરોમ શર્મિલા : આયર્ન લેડી

14 માર્ચ, 1972માં ઈરોમ શર્મિલાનો જન્મ થયો. ઈરોમ શર્મિલાને Iron Lady અને Mengoubi (The fair one) નામે ઓળખવામાં આવે છે. તેઓ કવયિત્રી અને રાજનીતિક કાર્યકર્તા છે. આ ઉપરાંત શર્મિલાએ યોગની ટ્રેનિંગ લીધી છે. સાથે પત્રકારત્વનો કોર્સ પણ કર્યો છે. માનવ અધિકારના કાર્યકર્તારૂપે ખૂબ ચર્ચિત ઈરોમ શર્મિલા વિશ્વની સૌથી લાંબી ભૂખ હડતાલ કરવાવાળી મહિલા છે. મણિપુરમાં AFSPA હટાવવા માટે એક મહિલા કાર્યકર્તારૂપે મજબૂત લડત આપી. ભારતમાં AFSPA કાનૂન દ્વારા આર્મી જવાનોને સ્પેશિયલ પાવર આપવામાં આવે છે, જેનો અમુક પરિસ્થિતિમાં દુરુપયોગ કરવામાં આવે છે. 2 નવેમ્બર, 2000ના રોજ ઈન્ફાલના માલોલમાં બસ સ્ટેશનથી નજીક પસાર થતી વખતે આર્મી કાફલાની નજીક બોમ્બ વિસ્ફોટ થયો. આર્મી સેનાએ ગોળીબાર કરી પ્રતિક્રિયા આપી હતી. આ ઘટનાની નિર્દયતા જોઈને શર્મિલાએ લોકોને શાંતિપૂર્ણ અને અહિંસક રીતે AFSPAનો વિરોધ

કરવા માટે પ્રેરિત કર્યાં. તેઓ મહાત્મા ગાંધીજીને આદર્શ માને છે. આ ઘટના બન્યા પછી તેઓએ શપથ લીધા કે AFSPA જ્યાં સુધી નહીં હટાવાય ત્યાં સુધી ભૂખ હડતાળ પર રહેશે. હત્યાના સ્થળે ભૂખ હડતાલ શરૂ કરી. ભૂખ હડતાલ વખતે તેઓ પાણી પણ પીતાં ન હતાં. શરૂઆતમાં મોટી સંખ્યામાં લોકોએ સહકાર આપ્યો, પછી ધીમેધીમે સંખ્યા ઘટતી ગઈ. પોલીસ દ્વારા આત્મહત્યાનો પ્રયાસ કરવાનો આરોપ મૂકી જેલમાં પૂરવામાં આવ્યાં. જેલની સજા દરમિયાન તેઓએ જવાહરલાલ નહેરુ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ મેડિકલ સાયન્સ, ઇમ્ફાલ હોસ્પિટલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં. જ્યાં તેઓને નાકની નળી દ્વારા બળજબરીથી ખવડાવવામાં આવતું. આવી પરિસ્થિતિ અને વ્યવહાર છતાં તેઓ હાર માન્યાં નહીં અને 16 વર્ષ સુધી સરકાર સામે આ લડત જાળવી રાખી. તેઓને આશા હતી કે લોકો આ લડતમાં સાથ આપશે. પણ એવું બન્યું નહીં. તેઓ એકલાં જ લડત લડી રહ્યાં હતાં. શર્મિલાની આ લડત અને ભૂખ હડતાલ વિશે બ્રિટિશ ભારતીય ડેસમન્ડ કોર્ટિન્હોએ વાંચ્યું. અને ધીમેધીમે બંને વચ્ચે પત્રવ્યવહાર શરૂ થયો. બંને લગ્નસંબંધથી જોડાયાં. સામાજિક-રાજકીય પડકાર સામે તેઓ નીડર રહ્યાં. AFSPA સામે લડવા તેઓ મક્કમ હતાં. 2016માં મણિપુર પીપલ્સ રિસર્જન્સ એન્ડ જસ્ટિસ એલાયન્સની સ્થાપના કરી. ત્યાર બાદ પતિના સહકાર સાથે 2017માં વિધાનસભા ચૂંટણીમાં ભૂતપૂર્વ મુખ્યપ્રધાન ઓકરામ ઈબોલીસિંગ સામે ચૂંટણી લડ્યાં.

મેરી કોમ : બોક્સર

મેરી કોમનો જન્મ 24 નવેમ્બર, 1982માં મણિપુરના ચુરાચંદ્રપુર જિલ્લાના કાગથાઈ ગામમાં થયો હતો. તે એક ભારતીય કલાપ્રેમી, બોક્સર રાજકારણી, અને વર્તમાન સંસદસભ્ય છે. વિશ્વ બોક્સિંગ ચેમ્પિયનશિપ છ વખત વિજેતા બનનારી એકમાત્ર મહિલા છે. મેરી કોમ એક આદિવાસી અને ગરીબ પરિવારની મહિલા છે. તેના પિતા ખેડૂત હતા. મેરી કોમ માતા-પિતાને ખેતીકામમાં મદદ કરતી. કોમના પિતા પણ સારા કુસ્તીબાજ હતા, જે મેરીની બોક્સિંગ કારકિર્દીમાં મદદરૂપ રહ્યા છે. કોમે શરૂઆતનું છઠ્ઠા ધોરણ સુધીનું શિક્ષણ લોકટક ક્રિશ્ચિયન મોડલ હાઈસ્કૂલમાંથી લીધું. ત્યાર બાદ સેન્ટ ઝેવિયર્સ કેથલિક સ્કૂલ મોઈરાંગમાં આઠમા ધોરણ સુધી અભ્યાસ કર્યો. આ સમય દરમિયાન એથલેટિક્સ રમતમાં રસ લેતી થઈ હતી. ત્યાર બાદ મેરીએ ચુરાચંદ્રપુર કોલેજમાંથી સ્નાતકની પરીક્ષા આપી હતી. આ કોલેજમાં પણ મેરી વોલિબોલ, ફૂટબોલ જેવી સ્પર્ધામાં ભાગ લેતી હતી. આ સમયે મણિપુરનો ડીગકોસિંહ બેંગકોકની ઐશિયન રમતમાંથી સુવર્ણચંદ્રક જીતીને ફર્યો હતો. ત્યારે મણિપુરના ઘણા યુવાનોને બોક્સિંગમાં કારકિર્દી બનાવવા માટેની પ્રેરણા મળી હતી. શરૂઆતમાં કોમે ઇમ્ફાલમાં પ્રથમ કોચ કે. કોસાના હાથ નીચે તાલીમ શરૂ કરી. 15 વર્ષની હતી ત્યારે ઇમ્ફાલ સ્પોર્ટ્સ એકેડેમીમાં અભ્યાસ કરવા માટે પોતાનું મૂળ વતન છોડવાનું નક્કી

કર્તૃ. ત્યાર બાદ ખુમાન ખાતે મણિપુર રાજ્યના બોક્સિંગ કોચ એમ. નરજિતસિંહના માર્ગદર્શન હેઠળ તાલીમ લીધી. સૌ પ્રથમ વર્લ્ડ ચેમ્પિયનશિપમાંથી દરેકમાં મેડલ જીતનારી એકમાત્ર બોક્સર છે. 2012માં સમર ઓલિમ્પિક્સ માટે ક્વોલિફાઇડ થનારી એક ભારતીય મહિલા બોક્સર છે. જેણે ફ્લાઇવેઇટ 51 kg વર્ગમાં સ્પર્ધા કરી અને બ્રોન્ઝ મેડલ જીત્યો હતો. મેરી કોમને ઇન્ટરનેશનલ બોક્સિંગ એસોસિયેશન દ્વારા વિશ્વની નંબર વન મહિલા લાઇટ ફ્લાઇવેઇટ તરીકે સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. 2014માં દક્ષિણ કોરિયાના ઇચિયન ખાતે એશિયન ગેમ્સમાં ગોલ્ડ મેડલ જીતનાર પ્રથમ મહિલા બોક્સર હતાં અને 2018માં કોમનવેલ્થ ગેમ્સમાં ગોલ્ડ જીતનારી પ્રથમ ભારતીય મહિલા બોક્સર છે. 2016માં ભારતના રાષ્ટ્રપતિએ ભારતીય સંસદના રાજ્યસભાના સભ્ય તરીકે નામાંકિત કર્યાં. 2017માં ભારત સરકારના યુવા અને રમતગમત મંત્રાલય દ્વારા અખિલકુમાર સાથે મેરી કોમની બોક્સિંગ માટે રાષ્ટ્રીય નિરીક્ષક તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. આ સફળતા માટે ભારત સરકાર દ્વારા 2006માં પદ્મશ્રી એવોર્ડ, 2013માં પદ્મભૂષણ અને 2020માં ભારતનો બીજો સર્વોચ્ચ નાગરિક પુરસ્કાર પદ્મભૂષણ એનાયત કરવામાં આવ્યો. 2000થી લઈ 2021 સુધી જુદી-જુદી સ્પર્ધાઓમાં ગોલ્ડ, સિલ્વર અને બ્રોન્ઝ મેડલ પોતાના નામે કર્યાં છે. 2014માં તેમના જીવનચરિત્ર ઉપર બાયોગ્રાફિકલ ફિલ્મ બનાવવામાં આવી હતી. આ ઉપરાંત ધ ગુડનાઇટ સ્ટોરીસ ફોર રિબેલ ગર્લ્સ બાળકનું પુસ્તક જેમાં મહિલા આદર્શ તરીકે ટૂંકીવાર્તાઓમાં મેરી કોમનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. 2016ની ઓક્યુમેન્ટરી વિથ ધીસ રિંગ જેમાં 2006થી 2012 સુધીના ભારતની મહિલા બોક્સિંગ ટીમના અનુભવને બતાવવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરાંત કોમ એક કલાપ્રેમી પણ છે. પ્રાણીઓના અધિકાર માટે ઘણાં અભિયાન ચલાવે છે. ગરીબ અને આદિવાસી પરિવારમાંથી આવતી હોવાથી ઘણા સંઘર્ષનો સામનો કરવો પડ્યો હતો છતાં મેરી કોમે હાર માન્યા વગર સતત આગળ વધતાં રહ્યાં અને અનેક સિદ્ધિઓ પોતાના નામે કરી અને એક વૈશ્વિક ઓળખ પણ મેળવી છે.

દીપિકાકુમારી : તીરંદાજ

દીપિકા કુમારીનો જન્મ 13 જૂન, 1994માં રાંચી ઝારખંડમાં થયો હતો. પિતા રિક્ષા ડ્રાઇવર અને માતા નર્સ હતાં. દીપિકા વ્યવસાયથી ભારતીય તીરંદાજ છે. જે ભારત તરફથી રિકર્વ, મિક્સ ટીમ, અને મહિલા ટીમ માટે પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. વિશ્વમાં નંબર વન તીરંદાજ તરીકે ઓળખાય છે. દીપિકા બાળપણથી જ તીરંદાજમાં રસ ધરાવતી હતી. તેણે પ્રેક્ટિસ કરવાની શરૂઆત કરી ત્યારે તેના ઘરની પરિસ્થિતિ નબળી હતી. તેની પાસે પ્રેક્ટિસનાં સાધનો ન હતાં. તે વખતે દીપિકા પ્રેક્ટિસ માટે પથ્થરથી કેરીઓનું લક્ષ્ય રાખતી હતી. દીપિકાએ ઘરે બનાવેલા વાંસનાં ધનુષ અને તીરનો ઉપયોગ કરી તીરંદાજની પ્રેક્ટિસ શરૂ કરી હતી. 2005માં

દીપિકાની પિતરાઈ બેન વિદ્યા તે સમયે ટાટા આર્ચરી એકેડેમીમાં રહેતી હતી. તેમણે દીપિકાની પ્રતિભા વિકસાવવામાં મદદ કરી. 2006માં દીપિકાએ અર્જુન આર્ચરી એકેડેમીમાં પ્રવેશ મેળવ્યો અને ત્યારથી નેશનલ કારકિર્દીની શરૂઆત કરી હતી. આ એકેડેમીમાંથી દીપિકાને 500 રૂપિયા સ્ટાયપેન્ડ મળતું હતું. દીપિકાની આંતરરાષ્ટ્રીય કારકિર્દીની શરૂઆત 2009 વર્લ્ડ ચેમ્પિયનશિપ રમતથી થઈ હતી. તેમાં ખિતાબ જીત્યા પછી ત્રણ વર્ષે દીપિકા પોતાના ઘેર પાછી ફરી હતી. અને અનેક રાષ્ટ્રીય આંતરરાષ્ટ્રીય રમતો, વર્લ્ડ ચેમ્પિયનશિપ, એશિયન ચેમ્પિયનશિપ, વર્લ્ડ કપ, કોમન વેલ્થ ગેમ્સ, એશિયન ગેમ્સ, વગેરે સ્પર્ધાઓમાં ભારત તરફથી પ્રતિનિધિત્વ કર્યું અને મેડલો મેળવ્યા. તેની આ સિદ્ધિઓને કારણે 2012માં રાષ્ટ્રપતિ પ્રણવ મુખર્જી દ્વારા ભારતનો બીજો સર્વોચ્ચ રમત એવોર્ડ ‘અર્જુન એવોર્ડ’થી સન્માનિત કરી. 2014માં દીપિકાને FICCI ‘સ્પોર્ટ્સ પર્સન ઓફ ધ યર’ એવોર્ડથી સન્માનિત કરવામાં આવી. 2016માં દીપિકાને ‘પદ્મશ્રી’ નાગરિક સન્માન એવોર્ડ એનાયત થયો. 2017માં તેને ‘યંગ અચિવર્સ એવોર્ડ’થી સન્માનિત કરવામાં આવી. દીપિકાએ પોતાની વ્યાવસાયિક કારકિર્દીની શરૂઆત 2006થી કરી હતી ત્યારથી આજ સુધી અનેક એવોર્ડ પ્રાપ્ત કર્યા છે. દીપિકા મેરિડા મેક્સિકોમાં 2006 તીરંદાજ વર્લ્ડ કપમાં પલટોન હંસદા જુનિયર કમ્પાઉન્ડ સ્પર્ધા જીત્યા પછી આ સિદ્ધિ હાંસલ કરનાર બીજી ભારતીય હતી. ત્યાર બાદ 2009માં યુનાઈટેડ સ્ટેટમાં જોડાયેલ 11મી યૂથ વર્લ્ડ તીરંદાજ ચેમ્પિયનશિપ 15 વર્ષની ઉંમરે જીતી હતી. દિલ્હી કોમનવેલ્થ ગેમ્સ 2010માં દીપિકાએ બે ગોલ્ડ મેડલ જીત્યા હતા. એક વ્યક્તિગત સ્પર્ધામાં અને બીજો મહિલા ટીમની રિકર્વ સ્પર્ધામાં. આ માટે તેને 2010ના સહારા સ્પોર્ટ્સ એવોર્ડ સમારોહમાં સી CWG (વુમન) એવોર્ડમાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રદર્શનથી સન્માનવામાં આવી હતી. 2012માં દીપિકાએ તુર્કીના આંતાલિયા ખાતે પ્રથમ વર્લ્ડ કપમાં ગોલ્ડ મેડલ જીત્યો હતો અને તે વર્લ્ડ નંબર વન બની હતી. આવા અનેક એવોર્ડ તેણે પોતાના નામે કર્યા છે. આ ઉપરાંત દીપિકાના જીવનચરિત્રની ‘લેડીઝ ફર્સ્ટ’ નામની બાયોગ્રાફિકલ ડોક્યુમેન્ટરી 2017 માં રિલીઝ થઈ હતી. આ ફિલ્મ લંડન ઇન્ડિપેન્ડન્સ ફિલ્મ ફેસ્ટિવલમાં એવોર્ડ જીતી હતી. આ ઉપરાંત ઓસ્કાર શોર્ટ ડોક્યુમેન્ટરી કેટેગરી માટે લેડીઝ ફર્સ્ટને પણ સબમિટ કરવામાં આવી છે. આ ડોક્યુમેન્ટરી ભારતમાં રમતગમતમાં મહિલાઓ વિશે રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ વધારવાના ઉદ્દેશ સાથે કેન્દ્રીય મહિલા અને બાળ વિકાસ મંત્રી મેનકા ગાંધી સાથે દર્શાવવામાં આવી હતી.

ડાંગમેઈ ગ્રેસ : ભારતીય ફૂટબોલર

ગ્રેસ ડાંગમેઈનો જન્મ પાંચ ફેબ્રુઆરી, 1996માં મણિપુરના ચુરાચંદ્રપુર જિલ્લામાં એક રોંગી જાતિના આદિવાસી પરિવારમાં થયો હતો. તેમના પિતા સિમોન ડાંગમેઈ જે સ્થાનિક ખ્રિસ્તી પાદરી છે અને માતાનું નામ રીટા ડાંગમેઈ છે. તે પોતે ભારતીય

ફૂટબોલર છે. ઉસબેક સાઇડનસફ ખુરશી અને ભારતની મહિલા રાષ્ટ્રીય ટીમ માટે ફોરવર્ડ તરીકે રમે છે. ડાંગમેઇ શરૂઆતમાં તેમના ભાઈઓ સાથે ગામમાં ફૂટબોલ રમતી હતી. તે સમયે ફૂટબોલની રમતને તે ગંભીર લેતી ન હતી. ગ્રેસની મિત્ર જે ફૂટબોલ રમત પર વધુ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતી હતી. ડાંગમઇને પણ સાથે હાજરી આપવા રાજી કરતી. થોડા મહિનાઓની પ્રેક્ટિસે ગ્રેસને રમત સુધારવામાં મદદ કરી અને પછી ગ્રેસ દરરોજ બિષ્ણુપુરથી ઇમ્ફાલ એકેડેમીમાં પ્રેક્ટિસ માટે જ હતી. અપ-ડાઉનને કારણે થાકી જતી હોવાથી ગ્રેસને ઇમ્ફાલની KRYPHSA ક્લબમાં ટ્રેનિંગ અપાવવાનું નક્કી કર્યું. તેની ફૂટબોલ પ્રત્યેની કુશળતાના પરિણામે જિલ્લા ટૂર્નામેન્ટ બિષ્ણુપુરમાં U-14માં ગ્રેસની પસંદગી થઈ. આ જ વર્ષે 2010માં ગ્રીસની તામિલનાડુમાં U-14 રાષ્ટ્રીય ચેમ્પિયનશિપમાં મણિપુરનું પ્રતિનિધિત્વ કરવા પસંદગી કરવામાં આવી. ત્યાર પછી શ્રીલંકામાં ગ્રાસરૂટ ફેસ્ટિવલમાં પણ ભારત U-14નું પ્રતિનિધિત્વ કરવા માટે તેની પસંદગી કરવામાં આવી. આ થોડા જ મહિનાઓમાં ફૂટબોલ રમતમાં રાષ્ટ્રીય સ્તરની પ્રતિભા બની ગઈ. ને ધીરે-ધીરે ગ્રેસ U-14, U-19, જુનિયર, સિનિયર, વગેરે રમતમાં સ્થાન મેળવતી ગઈ. આજે રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્પર્ધાઓમાં ભારત માટે પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. કારકિર્દીની શરૂઆત 2010થી અત્યાર સુધી અનેક સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી છે અને ટીમને વિજેતા બનાવી છે. 2018 ઇન્ડિયન વુમન્સ લીગ દરમિયાન તેને ‘ઇમર્જિંગ પ્લેયર એવોર્ડ’ સન્માનવામાં આવી છે. 2019માં મણિપુર પોલીસ ફોર્સ ક્લબ સામે સેતુ એફસી સાથેની પ્રથમ મેચમાં બ્રોન્ઝ મેળવ્યો હતો. 2018-19 IWL સીઝન જીતી હતી. ત્યાર બાદ ગોકુલમ્ કેરળમાં જોડાઈ અને કેપ્ટનનું પદ મળ્યું. આ ઉપરાંત ખંડીય ટૂર્નામેન્ટમાં પણ ત્રીજું સ્થાન મેળવ્યું છે. આમ ડાંગમેઇ ભારતીય ફૂટબોલ ટીમમાં એક મહત્ત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છે.

સરિતા ગાયકવાડ : ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય ઓળખ

સરિતા ગાયકવાડનો જન્મ 1 જૂન, 1994ના રોજ ડાંગ જિલ્લામાં આવેલા ખરાડી આંબા ગામમાં થયો હતો. સરિતા વિશ્વકક્ષાની દોડમાં સફળતા મેળવે તે પહેલાં તેણે પોતાના ગામ ખરાડી આંબા જે પાકો રસ્તો નથી ત્યાં ચાર કિલોમીટર ચાલીને બસ મેળવવી પડતી હતી. તે સામાન્ય આર્થિક સ્થિતિ ધરાવતા આદિવાસી કુટુંબનાં દીકરી હતાં. તેમણે રમતગમતના ક્ષેત્રે વૈશ્વિક કક્ષાએ ભારતને ગર્વ અપાવ્યો છે. 2019માં 400 મીટર 4ની દોડમાં ભારતને સુવર્ણચંદ્ર અપાવ્યો છે. તેણે એકથી ચાર ધોરણનો અભ્યાસ પોતાના ગામમાં જ કર્યો હતો અને આગળનો અભ્યાસ નજીકના ગામમાં આવેલી સરકારી શાળામાં કર્યો. 2010 સુધી સરિતા રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ ખોખોની રમત રમી હતી. ચીપલીની એમ.આર. દેસાઈ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજના અભ્યાસ દરમિયાન કોલેજના સ્પોર્ટ્સ કોચ જયમલ નાયકે સરિતાની કાબેલિયત

જોઈ તેને દોડમાં ભાગ લેવા જણાવ્યું. અને પછી તેણે તાલીમ લેવાની શરૂઆત કરી. શરૂઆતમાં તે બુટ વગર ખુલ્લા પગે દોડતી, છતાં તે વિજય બનતી. સરિતાને કોલેજ દ્વારા બુટ અને જરૂરી સાધનો આપવામાં આવ્યાં. આ દરમિયાન નડિયાદ સ્પોર્ટ્સ એકેડેમીમાં તાલીમ માટે તે પસંદગી પામ્યા. અહીં બે વર્ષની તાલીમ લીધા પછી નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સ્પોર્ટ્સ, પટિયાલા ખાતે તેની પસંદગી થઈ. આમ સરિતાને એક દોડવીર તરીકેની રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ પ્રોફેશનલ તાલીમ મેળવવાની તક મળી. તેની પસંદગી ઓસ્ટ્રેલિયા ખાતે શરૂ થનાર કોમન વેલ્થ ગેમમાં થઈ હતી. તે વખતે વિજય ન મળ્યો પણ વૈશ્વિક કક્ષાની સ્પર્ધાનો અનુભવ થયો. આદિવાસી કુટુંબમાંથી આવનાર દીકરીએ રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્પર્ધામાં ભાગ લીધો. 2018માં જાકાર્તા ખાતે યોજાયેલ એશિયન ગેમ્સ 400 x 4 મીટરની દોડમાં વિજય બનીને તેણે ભારત અને ગુજરાત અને ગૌરવ અપાવ્યું. ગુજરાત સરકારે સરિતાને કુપોષણ દૂર કરવાના પોષણ અભિયાનની બ્રાન્ડ એમ્બેસેડર બનાવી છે. વીર નર્મદ યુનિવર્સિટીએ તેને યુનિવર્સિટીની બ્રાન્ડ એમ્બેસેડર બનાવી છે. સરિતાની સિદ્ધિ બદલ ગુજરાતમાં ડાંગ એક્સપ્રેસ અને ગોલ્ડન ગર્લના હુલામણા નામથી ઓળખાય છે. ગુજરાતના આદિવાસી સમુદાયનું કદ પણ ઊંચું કર્યું છે.

જે સમાજમાં સ્ત્રીને પુરુષથી નીચી ગણવામાં નથી આવી, જે સમાજ આપણને સમાનતાનો પાઠ શીખવતો હોય એ સમાજની સ્ત્રીઓએ ઘરની બહાર નીકળવા માટે ના કુટુંબ સાથે કે ના સમાજ સામે લડત આપવી પડી છે પરંતુ તેમને પોતાની પરિસ્થિતિ સાથે સતત લડવું પડ્યું છે. તેમ છતાં પછાત અને અંતરિયાળ વિસ્તારમાંથી બહાર નીકળી અનેક મહિલાઓએ પોતાના કુટુંબ, ગામ, સમાજ માટે જ નહીં પરંતુ દેશનું નામ રોશન કરવા માટે અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરી સતત દોડતી રહી છે. અને સાથે-સાથે પોતાની વૈશ્વિક ઓળખ પણ ઊભી કરી છે એવા આદિવાસી મહિલાઓની સફળતાની સફર આપણા સૌ માટે પ્રેરણાદાયી છે.

સંદર્ભસૂચિ

1. આદિલોક
2. નારીશક્તિ
3. ગૂગલ
4. ન્યૂ ઇન્ડિયા સમાચાર

પ્રા. કુંજબિહારી મકવાણા

આર્થિક તંગીને કારણે કેટલાય વ્યક્તિને અભ્યાસ છોડતા જોયા છે, પરંતુ આર્થિક તંગીને કારણે ક્યારેય કોઈનાં વ્યસન છૂટતાં જોયાં છે? વાત કડવી છે, પણ વાસ્તવિક છે. જ્યારે આપણે વ્યસન બાબતે સાંભળીએ ત્યારે આપણને વ્યસન તરીકે બીડી, સિગારેટ, તમાકુ, દારૂ, ગાંજો, અફીણ, મફર વગેરે પદાર્થો જ નજરે ચડે છે. પરંતુ વર્તમાન પેઢીને આ બધાંથી પણ બરબાદી તરફ દોરી જતું આજનું નવું વ્યસન છે મોબાઇલ. મોબાઇલ વ્યસન તરીકે થોડો નજરઅંદાજ થતો જોવા મળે છે. કેમ કે દારૂ, સિગારેટનું કરનારાઓને ઘણી વખત વિચાર આવતો હશે કે, લોકોને દારૂ પીવામાં વળી શું મઝા આવતી હશે, સિગારેટ પીવામાં વળી શું મળતું હશે. એવી જ રીતે મોબાઇલના વ્યસન ધરાવનારા માટે પણ પ્રશ્ન થવો જોઈએ કે, આખો દિવસ

મોબાઇલ આશીર્વાદ કે અભિશાપ

મોબાઇલ લઈને બેસી રહેવામાં શું મળતું હશે. શું મઝા આવતી હશે. તેવી જ રીતે કોઈ બાળકના હાથમાં ધારદાર ચપ્પુ, છરી કે એવું કોઈ તીક્ષ્ણ હથિયાર આપણે જોઈએ તો તરત જ તેના હાથમાંથી છીનવી લઈએ છીએ. પરંતુ વિસંગતતા જુઓ કે ધારદાર ચપ્પુ, છરી કે તીક્ષ્ણ હથિયાર કરતાં પણ ઘાતક મોબાઇલ એ આપણે જ આપણા કુમળા બાળકના હાથમાં હોંશે-હોંશે પકડાવીએ છીએ.

આજે આપણે વાત કરવી છે મોબાઇલના વ્યસનની. મોબાઇલની શોધ આમ તો માત્ર વાતચીત કરવા માટે થઈ હતી; પરંતુ તેની શોધ કરનારને ક્યાં ખબર નહીં હોય કે, સમય જતાં આ જ મોબાઇલ આખા વિશ્વને સ્વૈચ્છિક ગુલામીમાં જકડી લેશે. આપણા દેશમાં મોબાઇલની શરૂઆત ૨૩ ઓગસ્ટ, ૧૯૯૫ના રોજ કલકત્તામાં થઈ અને ત્યારથી આજ સુધીમાં તો ઇ-મેઇલથી માંડીને ઇલેક્ટ્રોનિક નેટ બેન્કિંગ સુધીની ટેકનોલોજીમાં મોબાઇલ ફોને તો કોમ્પ્યૂટરની મનમાની તોડી નાખી છે. પરંતુ આ મોબાઇલના બિનઉપયોગી વળગણના કારણે આપણો કીમતી સમય બરબાદ થતો અનુભવી રહ્યા છીએ. એક સંશોધન મુજબ આપણા દેશના નાગરિકો એવરેજ રોજના ૪.૭ કલાક સમય મોબાઇલ ફોન સાથે ખર્ચી નાખે છે અને આ ૪.૭ કલાક સમય દરમિયાન તે લગભગ ૧૫૦ વખત મોબાઇલ ફોનની સ્ક્રીન ઓન કરે છે.

મોબાઇલ ફોન આપણા બધાના જીવનમાં જરૂરી બની ગયો છે. લોકોની સવાર મોબાઇલથી જ હોય છે અને રાત પણ મોબાઇલથી જ હોય છે. મોબાઇલ વગર લોકોના જીવનમાં કંઈ જ નથી. નાનાં બાળકોથી લઈને મોટા લોકોના હાથમાં મોબાઇલ

જોવા મળશે. ઘણાં માતા-પિતા એવાં બની ગયાં છે કે તેમનાં બાળકો તેમને હેરાન કરે તો તેઓ તેમના હાથમાં મોબાઇલ આપી દે છે. આ આદત બાળકોનું વ્યસન બની જાય છે, જે યોગ્ય નથી. મોબાઇલ હંમેશા પોતાની સાથે રાખવો ઠીક છે, કારણ કે લોકોને તેની જરૂર હોય છે. પરંતુ તેમના સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ તે યોગ્ય નથી. આપણા દેશ ભારતમાં ભાગ્યે જ કોઈ એવો વિરલ હશે જેની પાસે મોબાઇલ ન હોય. આપણા દેશમાં દરેક વ્યક્તિ પાસે કંઈ ન પણ હોય, મોબાઇલ તો ચોક્કસ દેખાતો જ હશે.

મોબાઇલ ફોનના વ્યસનથી નવી પેઢી માટે યાદશક્તિ પણ એક સમસ્યા બની ગઈ છે. ઇન્ટરનેટ અને કોમ્પ્યુટરની પ્રગતિએ મગજને કંઈ પણ યાદ રાખવાની તસ્દી પડે તેવું બાકી રાખ્યું જ નથી. માનવીના મગજને મળેલી આ મોકળાશને કારણે જ માનવીની યાદશક્તિમાં ઘટાડો જોવા મળી રહ્યો છે. કારણ કે બધા જ માનવીનાં મગજ આવી મોકળાશના વ્યસની થઈ ગયાં છે. એક નિષ્ણાતના જણાવ્યા મુજબ આધુનિકતા અથવા ટેકનોલોજી પર વધુ પડતા આશ્રિત થવાથી આપણને ઓશિયાળા બનાવી દીધા છે. જેને પોતાની યાદશક્તિ કરતા ગૂગલ ઉપર વધુ ભરોસો છે. હાથમાંથી થોડા સમય માટે મોબાઇલ લઈ લેતાં જ જાણે કોઈ કીમતી વસ્તુ ગુમાવી દીધી હોય તેવી વ્યથા અનુભવે છે.

મોબાઇલ આશીર્વાદ પણ છે અને અભિશાપ પણ છે. જ્યારે-જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ મોબાઇલના ઉપયોગથી વીડિયો જુએ છે કે સોશિયલ મીડિયા પર હોય ત્યારે મગજને એક અનોખા પ્રકારના આનંદની લાગણી અનુભવાતી હોય છે અને તેનું મુખ્ય કારણ છે આપણા મગજમાં રહેલું જૈવિક રસાયણ ડોપામાઇન. આપણા મનને મળતો આનંદ આ મગજમાં રહેલા ડોપામાઇનને કારણે હોય છે. જ્યારે આપણે કોઈ નાના બાળકના હાથમાં પ્રથમ વખત મોબાઇલ આપીએ છીએ ત્યારે કાંઈક નવું મળ્યું, નવું કર્યું તેના આનંદમાં તેના મગજમાં ડોપામાઇન રિલીઝ થાય છે અને આનંદની અનુભૂતિ થાય છે અને આમ તે બાળક બે-ત્રણ વખત મોબાઇલ હાથમાં લે છે ત્યારે મોબાઇલ અને તેનાથી મળતા આનંદનું અનુસંધાન જોડાઈ જાય છે. તેથી હવે તે માનવા લાગે છે કે મોબાઇલ એટલે આનંદ-મજા અને તેથી જ તેના હાથમાંથી છીનવી લેવાતો મોબાઇલ તેના દુઃખનું, તેના રડવાનું કારણ બની જાય છે.

આ ડોપામાઇનના સ્લાવને ઉંમર સાથે કોઈ નાતો નથી હોતો. નાના બાળક જેવી જ હાલત યુવાનો અને બુઝુર્ગની પણ થાય છે. એટલે જ કોઈ કંટાળો, થાક કે નવરાશ થાય એટલે તરત જ હાથ મોબાઇલ શોધવા માંડે છે. આ જ છે મોબાઇલનું વળગણ... વ્યસન. શરૂઆતમાં કહ્યું તેમ રચનાત્મક અને સર્જનાત્મક બાબતનું માધ્યમ પણ મોબાઇલ હોઈ શકે; પરંતુ YouTube કે સોશિયલ મીડિયા પર ઊભરાતી બધી માહિતી સારી જ નથી હોતી અને આ પાતળી ભેદરેખા પારખવામાં જ યુવાધન ભૂલ ખાઈ જાય છે અને ભટકી જાય છે. ગંદી બાબતોના પણ વ્યસની બની જાય છે અને એટલે જ તો આવું ગંદું કન્ટેન્ટ બનાવનારા મોબાઇલ ફોન વાપરનારાઓની

નાડ પારખીને તેને એવું જ કન્ટેન્ટ પીરસ્યા કરે છે અને યુઝર તેનો અજાણપણે ભોગ બનતો જાય છે.

કોરોના સમય વેળા શિક્ષણ ઓનલાઇન થતાં નાછૂટકે મરજી વિરુદ્ધ ઘણાં માતા-પિતાએ પોતાના બાળકના હાથમાં મોબાઇલ મૂકવો પડ્યો છે. નિઃસ્વાર્થપણાની વાતો કરતાં આપણે સૌએ આ બાબતે તો સ્વાર્થી બનવું જ રહ્યું. એટલે કે મોબાઇલની જરૂરિયાત પૂરી થઈ તો હવે મૂકો તેને તડકે! બાળકને પણ આ જ સમજાવવું રહ્યું. મોબાઇલના વ્યસનના કારણે બીજાં અનેક શારીરિક દર્દો પણ વિદ્યાર્થીઓમાં ને યુવાનોમાં ડોકિયાં કરવા માંડ્યાં છે, જેવાં કે, કમરદર્દ, ગરદન જકડાઈ જવી, આંખોની દષ્ટિ નબળી પડવી, વગેરે... આમ, અનેક વ્યસનો, દૂષણો પૈકી મોબાઇલનું વ્યસન પણ એક નવું આધુનિક સુગર કોટેડ વ્યસન મોં ફાડીને બેઠું છે. તો આવો આપણે સૌ સાથે મળીને યુવાધનને તેની ખંડનાત્મક અસરથી બચાવીએ...

મોબાઇલ ફોન આજકાલ આપણા જીવનનો એક મહત્ત્વપૂર્ણ ભાગ બની ગયો છે. તેનો ઉપયોગ સંચાર માટે થાય છે અને તેનાથી ઘણા ફાયદા થાય છે. જોકે, તે નુકસાન પણ કરી શકે છે. મોબાઇલ માયાજાળમાં એક વાર ફસાઈ ગયા પછી બહાર નીકળવું બહુ જ ખતરનાક થઈ શકે છે. તેથી, આ લેખમાં આપણે મોબાઇલ ફોનના ફાયદા અને ગેરફાયદા વિશે ચર્ચા કરીશું.

મોબાઇલના ફાયદા :

મોબાઇલથી ઘણા બધા ફાયદા થાય છે. કેટલાક ફાયદા અમે તમને જણાવીશું જે નીચે મુજબ છે :

1. કોમ્યુનિકેશન માટે : આજે આપણે મોબાઇલ ફોન દ્વારા કોઈ પણ વ્યક્તિ સાથે સરળતાથી વાતચીત કરી શકીએ છીએ. તે વ્યક્તિગત અને વ્યાવસાયિક સંદેશાવ્યવહાર માટે પણ આરામદાયક માર્ગ છે.
2. માહિતી માટે : મોબાઇલ ફોન દ્વારા તમે વિવિધ વિષયો સાથે સંબંધિત માહિતી મેળવી શકો છો. ઇન્ટરનેટ દ્વારા માહિતીની ઉપલબ્ધતાને કારણે, તમે કોઈ પણ વિષય વિશે શીખી શકો છો.
3. વ્યાપાર માટે : આજે દુનિયા વ્યાપારની દષ્ટિએ ઘણી પ્રગતિ કરી રહી છે. મોબાઇલ ફોન વ્યવસાય માટે ખૂબ જ ઉપયોગી છે કારણ કે તમે તમારા ગ્રાહકો સાથે સંપર્કમાં રહી શકો છો અને તમારા વ્યવસાયને પ્રોત્સાહન આપી શકો છો.
4. વિનંતીઓ માટે : વિનંતીઓ પૂરી કરવા માટે મોબાઇલ ફોન એ એક અનુકૂળ રીત છે. ઉદાહરણ તરીકે, તમે ઇલેક્ટ્રોનિક્સની દુકાનમાં ખરીદી કરી શકો છો અથવા રેસ્ટોરન્ટમાંથી ફૂડ મંગાવી શકો છો.
5. ટાઇમ મેનેજમેન્ટ : મોબાઇલ ફોન તમને સમય બચાવવામાં મદદ કરે છે. કોઈ પણ કામ કરતી વખતે તમે તમારા મોબાઇલ ફોનનો ઉપયોગ કરી શકો છો. આનાથી તમે સમય બચાવી શકો છો અને તમારું કામ પૂર્ણ કરી શકો છો.

મોબાઇલના ગેરફાયદા :

1. સ્વાસ્થ્યને નુકસાન : લાંબા સમય સુધી મોબાઇલ ફોનનો ઉપયોગ કરવાથી તમારી આંખોમાં સમસ્યા થઈ શકે છે. આ સિવાય વારંવાર મોબાઇલ ફોન જોવાથી માઇગ્રેન જેવી સમસ્યા થઈ શકે છે. વધુ પડતું મોબાઇલનું વ્યસન તમારા સ્વાસ્થ્યને નુકસાન પહોંચાડી શકે છે.
2. સમયની ખોટ : મોબાઇલ ફોન પણ તમારો સમય બગાડી શકે છે. ખબર નથી કે તમે તેના પ્રણયમાં કેટલો સમય ગુમાવો છો, જેના કારણે તમારું કામ અધૂરું રહી જાય છે.
3. સામાજિક ગેરફાયદા : મોબાઇલ ફોનનો ઉપયોગ કરવાના કેટલાક સામાજિક ગેરફાયદા હોઈ શકે છે. સેલ ફોનના ઉપયોગથી તમારા સંબંધો તૂટી શકે છે અને તમે તમારા સમાજમાં એકલતા અનુભવી શકો છો.
4. ખર્ચ : મોબાઇલ ફોન તમારા માટે ખર્ચનું કારણ બની શકે છે. વધુ સુવિધાઓ ધરાવતા મોબાઇલ ફોન સામાન્ય રીતે વધુ મોંઘા હોય છે. આ સિવાય ઇન્ટરનેટ ડેટા પેક પણ જરૂરી છે, જેનાથી તમને વધારે ખર્ચ થઈ શકે છે.
5. ગોપનીયતાનું જોખમ : મોબાઇલ ફોનનો ઉપયોગ કરતી વખતે ગોપનીયતાનું જોખમ હોઈ શકે છે. મોટા ભાગની એપ્સ ઇન્ટરનેટ પર તમારો ડેટા અને વ્યક્તિગત માહિતી સ્ટોર કરે છે, જે હેકર્સ માટે સરળ બનાવી શકે છે. તેથી, તમારે તમારી ગોપનીયતાની કાળજી લેવાની જરૂર છે.

આમ, મોબાઇલ ફોનના તમારા માટે ઘણા ફાયદા છે પરંતુ તે કેટલાક ગેરફાયદા સાથે પણ આવે છે. તેથી, તમારા મોબાઇલ ફોનનો યોગ્ય ઉપયોગ જરૂરી છે.

મોબાઇલ ફોન સમગ્ર વિશ્વમાં લગભગ કોઈપણ વ્યક્તિ સાથે તરત જ કનેક્ટ થવાની સ્વતંત્રતા આપે છે. તેઓ અમને જોઈતી કોઈ પણ માહિતી શોધવા માટે સક્ષમ કરે છે અને મનોરંજનનો ઉત્તમ સ્ત્રોત છે. જ્યારે આ શોધનો ઉદ્દેશ આપણને સશક્ત બનાવવાનો હતો, દુર્ભાગ્યે તે કંઈક એવું બની રહ્યું છે જે આપણને પ્રભાવિત કરી રહ્યું છે. આ દિવસોમાં મોટા ભાગના મોબાઇલ યુઝર્સ મોબાઇલ એડિક્શનથી પીડાઈ રહ્યા છે.

મોબાઇલ ફોન પર વ્યક્તિ ઘણું બધું કરી શકે છે. અમારા મોબાઇલ ફોન અમને ગેમિંગ, જુગાર અને ઓનલાઇન શોપિંગમાં વ્યસ્ત રહેવા માટે સક્ષમ કરે છે. તેઓ અમને વિશ્વભરના લોકો સાથે જોડે છે, અમને મૂવી જોવા, ચિત્રો ક્લિક કરવા, સંગીત સાંભળવા, ઇન્ટરનેટ સર્ફ કરવા અને અન્ય વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનો આનંદ માણવા દે છે. મનોરંજનના આ પાવર હાઉસમાં વ્યસની ન થવું મુશ્કેલ છે.

જોકે, તેનો શિકાર ન થવું જરૂરી છે. આ એટલા માટે છે કારણ કે તેનાં પરિણામો નુકસાનકારક હોઈ શકે છે. મોબાઇલનું વ્યસન ઘણી ગંભીર સમસ્યાઓનું કારણ બને છે, જેમ કે, માથાનો દુખાવો, નબળી દષ્ટિ, ઊંઘની વિકૃતિઓ, હતાશા, સામાજિક

અલગતા, તણાવ, આક્રમક વર્તન, નાણાકીય સમસ્યાઓ, બરબાદ સંબંધો અને કોઈ અથવા ઓછી વ્યાવસાયિક વૃદ્ધિ.

મોબાઇલ ફોન અમારી સુવિધા માટે બનાવવામાં આવ્યા છે. આપણે આપણા જીવનનો હવાલો લેવા માટે તેમના ઉપયોગને મર્યાદિત કરવો જોઈએ. જો તમને લાગતું હોય કે તમને તમારા મોબાઇલ ફોનની લત લાગી ગઈ છે તો તેનાથી છુટકારો મેળવવાના ઉપાયો શોધો. તમારે તમારા પ્રિયજનોને આ વ્યસનમાંથી મુક્તિ અપાવવામાં મદદ કરવાની જવાબદારી પણ લેવી જોઈએ.

મોબાઇલ આશીર્વાદ છે કે અભિશાપ, એ હવે આપણા વપરાશ ઉપર જ આધારિત છે. ચોક્કસાઈથી ઉપયોગ કરીએ તો આશીર્વાદ અને વ્યર્થ ઉપયોગ કરીએ તો અભિશાપ.

યોગેશ આર. સોલંકી

મનોવિજ્ઞાનના વિજ્ઞાન તરીકેના વિકાસના ઇતિહાસમાં અચેતન મન અંગેના ખ્યાલની સૌ પ્રથમ વ્યવસ્થિત રીતે વૈજ્ઞાનિક રજૂઆત કરવાનો યશ મનોવિશ્લેષણવાદના પ્રસ્થાપક ડૉ. સિગમંડ ફ્રોઇડ (ઈ.સ. 1856-1939)ને ફાળે જાય છે. સમગ્ર વિશ્વમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓમાં ચમત્કાર થતા જોયા છે. તમે તમારા અર્ધજાગૃત મનની શક્તિઓનો ઉપયોગ કરશો તો તમે પણ આવા ચમત્કારનો અનુભવ કરી શકો છો. જે તમારી વિચારવાની ટેવો, કલ્પનાઓ, અને વિચારોને બદલી નાખે છે. ખબર છે કે ફોટોગ્રાફને ડેવલોપ કરવું હોય તો ફિલ્મને ડાર્કરૂમમાં જઈને ખોલવી પડે. તમારું અર્ધજાગૃત મન તમારો ભવ્ય ડાર્કરૂમ છે. તમે જે આસ્થા ધરાવો છો, જે કંઈ વિચારો

અર્ધચેતન મનની શક્તિઓ

(Subconscious Mind Power)

છો તે બધું જ ભવ્ય ડાર્કરૂમમાં આકાર ધારણ કરે છે. અને પછી એ જ તમારી ઓળખ બને છે. તમારે તમારી આસપાસના વાતાવરણને જો બદલવું હોય તો તમારે તમારા મનને બદલવું પડશે. જો તમે આ ડાર્કરૂમના વિચારને સ્વીકારી ચાલશો તો આ આખી પ્રક્રિયામાંથી તમે મુક્ત થઈ જશો. તમને જાણીને નવાઈ લાગશે કે બાળપણની અવસ્થાથી જ તમારામાં સ્થાપી ચૂકેલી માન્યતાઓ અને વલણો હજી એવા ને એવા તમારામાં હયાત છે. અને હજી તે સૌ તમારા જીવન પર અસર કરે તેવા શક્તિશાળી પણ છે. આપણા સૌમાં આવા વિચારો, માન્યતાઓ અહીં જમાવીને બેઠા છે જેને વિષે આપણે ભૂલી ગયા છીએ અને જે આપણા ડાર્કરૂમમાં ઊંડે સુધી પહોંચી ગયા છે. હવે સમય આવી ગયો છે કે આપણે આપણા વિચારોને તંદુરસ્ત બનાવીએ.

તમને જેમાં શ્રદ્ધા હોય તે મુજબ પ્રાર્થના ફળતી નથી. વાસ્તવમાં વ્યક્તિના અર્ધજાગૃત મન કોઈ વિચાર કે દશ્યને અનુસરે છે ત્યારે પ્રાર્થનાનું ફળ મળે છે. જગતના આ બધા જ ધર્મોના મનોવિજ્ઞાનિક સત્યનું આ કારણ છે. દરેક વ્યક્તિ સારું સ્વાસ્થ્ય, સુખ, સલામતી, માનસિક શાંતિ અને સાચી અભિવ્યક્તિ ઝંખતી હોય છે. એક પ્રોફેસરે કબૂલાત કરી છે કે મને ખબર છે કે જો હું મારી વિચારવાની રીત બદલું અને જીવનની લાગણીઓને વળાંક આપું તો મારા હૃદયની સ્થિતિ સુધરી જાય પણ મને તેના માટેની ટેકનિકની ખબર નથી. મારું મન અનેક સમસ્યાઓમાં ગૂંચવાઈને ભટક્યા કરે છે અને હું પોતાની જાતને હારેલો અને થાકેલો અનુભવું છું. આ પ્રોફેસરની ઇચ્છા સંપૂર્ણ તંદુરસ્તી મેળવવાની છે. તેમનું મન કેવી રીતે કામ કરે

છે, જો આ જ્ઞાન તમને મળી જાય તો તેમની ઈચ્છાઓ પૂરી થઈ જાય.

તમારા જાગ્રત મન પાસે ફક્ત ૧૦% શક્તિ છે અને અર્ધજાગ્રત મન પાસે ૮૦% શક્તિ છે. હું હું તમારું અર્ધજાગ્રત મન. તમે મને ઓળખાતા જ નથી એટલે જ તમે મારો ક્યારેય ઉપયોગ જ નથી કર્યો. તમે અત્યાર સુધી ફક્ત તમારા ૧૦% વાળા જાગ્રત મનથી જ કામ ચલાવ્યું છે. પણ હું ઈચ્છું છું કે તમે તમારામાં રહેલ બધી શક્તિઓને ઓળખો અને તેનો ઉપયોગ કરી જીવનમાં સફળ થાવ. એટલા માટે જ મને મારી ઓળખાણ તમને આપવાની ઈચ્છા થઈ છે. મારી પાસે બાકીની ૮૦% શક્તિ છે. જો તમે મારી ઓળખાણ કરશો અને મારો ઉપયોગ કરશો તો જીવનમાં ખૂબ જ આગળ વધશો.

તમારા જાગ્રત મન પાસે તમારી પાંચ ઇન્દ્રિયો પરનો કાબુ છે. તમારું હલનચલન પણ તમે જાગ્રત મનના ઉપયોગથી કરો છો. તમે સવારથી સાંજ સુધી જે વિચારો કરો છો તે પણ તમારું જાગ્રત મન કરતું હોય છે. તમારી બુદ્ધિશક્તિ પણ અર્ધજાગ્રત મન પાસે છે. ઈચ્છાશક્તિ પણ જાગ્રત મનના હાથમાં છે. તમે પૃથક્કરણ અને અર્થઘટન જાગ્રત મનથી જ કરો છો. ઈચ્છાઓ પણ જાગ્રત મનમાં ઊઠે છે. પસંદગી કરવાનું અને નિર્ણયો લેવાનું કામ તમે જાગ્રત મનથી કરો છો. નિર્ણયોનો અમલ કરવાનું પણ જાગ્રત મન કરે છે. મારી પાસે કોઈ ખોટો આદેશ ન આવી જાય તેનું ધ્યાન પણ તમારું જાગ્રત મન રાખે છે. તમને જાણીને નવાઈ લાગશે કે મારી પાસે ૮૦% શક્તિઓ હોવા છતાં હું તમારા જાગ્રત મનના આદેશ મુજબ કામ કરું છું. તમારું જાગ્રત મન મારો માલિક છે. હું હંમેશા તેના હુકમની રાહ જોતો હોઉં છું.

મારી પાસે છઠ્ઠી ઇન્દ્રિય છે. હું સર્વ જ્ઞાની છું. હું તમારી તંદુરસ્તીનું રક્ષણ કરું છું. હું તમને બીમારીમાંથી સાજો કરી શકું છું. હું તમારી સમસ્યાઓનો હલ કરી શકું છું. હું તમને સાચું માર્ગદર્શન આપી શકું છું. હું તમારા માટે સારાનરસાનો ભેદ પારખી શકું છું. તમારા માટે તક ઊભી કરી શકું છું. તમારા માટે સારામાં સારું પ્લાનિંગ કરી શકું છું. હું તમારા સંદેશાઓ તમારી પ્રિય વ્યક્તિને કોઈ પણ માધ્યમ વગર ટેલિપથીથી પહોંચાડી શકું છું. તમારી ઈચ્છિત વસ્તુઓ કે વ્યક્તિઓને હું તમારી તરફ ખેંચી શકું છું. હું તમારી આજુબાજુની પરિસ્થિતિને બદલી શકું છું. દરેક ધર્મ જે કહે છે કે ઈશ્વર તારી અંદર જ છે તે મારો જ નિર્દેશ કરતા હોય છે. તમારી અંદર હું તમારા સેવકના રૂપમાં બેઠો છું. બસ તમારા હુકમની રાહ જોતો. તમારી બધી જ ઈચ્છાઓ હું પૂરી કરી શકું છું. પણ તમારી શું ઈચ્છાઓ છે તે મને ખબર નથી. તમે મને જણાવો તો જ હું તમારા માટે કામે લાગું.

મારી પાસે કામ લેવા તમારે મને હુકમ કરવા પડે. જેવો મને હુકમ થશે કે તરત હું તે હુકમને હકીકતમાં બદલવા કામે લાગી જઈશ. હું બસ તમારા હુકમની રાહ જોઈ રહ્યો છું. તમારે મારી પાસેથી કામ લેવા મારી પાસે આવવું પડે. હું તમારી અંદર

જ બેઠો છું. તમે જ્યારે પણ તમારી અંદર આવશો ત્યારે હું તમને મળીશ. તમારી અંદર આવવા તમારે તમારા જાગૃત મનને શાંત કરવું પડશે. રિલેક્સેશન દ્વારા. તમે કોઈ એક શાંત જગ્યાએ આરામથી તમારી આંખો બંધ કરીને બેસો છો અને તમારું ધ્યાન સંપૂર્ણપણે તમારા શ્વાસ ઉપર રાખો છો ત્યારે તમે મનની એક ખાસ અવસ્થામાં આવી જાવ છો. જેને આલ્ફા અવસ્થા કહેવાય છે. આ આલ્ફા અવસ્થા એ જ છે તમારા જાગૃત મન અને અર્ધજાગૃત મનનું મિલન. આ સમયે જાગૃત મન મને જે પણ હુકમો આપશે તે બદ્ધા જ હુકમો ઉપર હું કામ કરવાનું શરૂ કરી દઈશ. તમારી દરેક ઈચ્છાઓને હું હકીકતમાં બદલી દઈશ. મને કામ પર લગાડવા તમારે મને ફક્ત હુકમો જ કરવાના છે.

ઘણા લોકોને એવું લાગે છે કે તેમને બે મન નથી, કારણ કે આવા ખ્યાલને સમજવા માટે તેમને મુશ્કેલ પડે છે કે તેમનું એક એવું મન પણ છે જે તેઓના નિયંત્રણમાં નહીં. પરંતુ હું તમને જણાવવા માંગુ છું કે “તમારી ચેતના પાસે ઈચ્છા છે, જ્યારે અવચેતના પાસે શક્તિ છે. તે પણ ઘણી વધારે”. અમારા અવચેતનાને નિયંત્રિત કરી શકાય છે, તેથી આપણે જે જીવન જોઈએ છે તે જીવી શકીએ છીએ, પરંતુ મોટા ભાગના લોકો આ જાણતા નથી. એક રસપ્રદ વિધાન એ છે કે 2થી 7 વર્ષની વય દરમિયાન અમારી વિશ્વની બાબતે મોટા ભાગની જાણકારીઓ, માન્યતાઓ અને વિચારોનું સર્જન કરવામાં આવ્યું હતું, અને ત્યારે અમારા મોટા ભાગના અધ્યયન અવચેતનામાં હતા. અને આપણે બધા જાણીએ છીએ કે મોટા ભાગની વસ્તુઓ જે આપણે બાળપણમાં શીખ્યા છે તે લાંબા સમય સુધી રહે છે અને આપણે જે હવે શીખીશું તે આવડા સમય સુધી યાદ રહેશે નહીં. તેથી તે મારા તર્ક સાબિત કરે છે કે અવચેતન મન વધુ શક્તિ ધરાવે છે. શું તમને ખબર છે, કે અર્ધજાગૃત મન અમારા 95% વર્તન અને નિર્ણયોના માટે જવાબદાર છે અને તે વીજળીની ગતિએ માહિતીનું અધ્યયન કરી શકે છે. તેથી અવચેતના વિદ્યાર્થીઓને મુશ્કેલ વસ્તુઓને યાદ કરવામાં વધુ સારી રીતે મદદરૂપ થઈ શકે છે.

હવે એ રીતો જાણીએ જેને ચાલતે તમે તમારા અવચેતનને નિયંત્રિત કરી તેનો ઉપયોગ કરી શકો.

1. પુનરાવર્તિત વાંચન અને લેખન : જે વસ્તુઓ તમે યાદ રાખવામાં અસમર્થ છો તેને મૂવી જોતા, સંગીત સાંભળતા અથવા ચેટિંગ કરતી વખતે પુનરાવર્તિત રીતે તેનું વાંચન અથવા લેખન કરવાનું એક અથવા બે અઠવાડિયાં માટે રાખો. આ સમયે તમારી ચેતના તમારાં અન્ય કાર્યો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે જ્યારે તમારી અવચેતના આ વાંચન અને લેખનને ભાવિ વપરાશ માટે સંગ્રહ કરે છે.
2. સ્લીપીહેડ : દિવસના અંતે, જ્યારે તમે સંપૂર્ણપણે થાકી ગયા હોવ ત્યારે તમારી

ચેતનાને આરામ કરવાની જરૂર છે. તે સમયે જો તમે 2થી 3 વખત કંઈ પણ વાંચશો તો તમારી અવચેતના તેને સંગ્રહ કરશે. એક વાર તમે આ કરી લીધા પછી, તમારા માથાની બાજુમાં પુસ્તકને રાખી સૂઈ જાઓ કે જેથી તમે ફરી સવારમાં ફરી વાંચી શકો.

3. વહેલી સવારે અભ્યાસ : વધુ સારી રીતે અધ્યયન કરવા માટે વહેલી સવારે અભ્યાસ કરવો જોઈએ એ સલાહ બધાને મળી હશે. આ સલાહનું વાસ્તવિક કારણ એ છે કે જ્યારે તમે વહેલી સવારે જાગો છો ત્યારે તમારી ચેતના હજી પણ ચોક્કસ રીતે જાગૃત નથી હોતી, જ્યારે તમારી અવચેતના સંપૂર્ણપણે સક્રિય હોય છે. હું તમને વહેલી સવારે ઊઠવા માટે નથી સૂચવતો, તેના બદલે જ્યારે પણ તમે જાગો ત્યારે રાત્રે જે વાંચ્યું હોય એ માત્ર એક અથવા બે વખત રિવિઝન કરી લેવું.
4. વાંચો અને ખાઓ : જ્યારે તમે ભૂખ્યા છો, ત્યારે તમારી ચેતનાનું ધ્યાન તમારી ભૂખ પર છે. તેથી, જ્યારે તમે લંચ અને રાત્રિભોજન માટે જાઓ છો ત્યારે તમે જે વિષયો શીખવા માગતા હો તે વાંચવાની ટેવ રાખો. ભોજન કરતી ફરી તમારો સમયનો સદુપયોગ થાય છે, અને તેમ જ તમારું અર્ધજાગૃત મન ફરીથી સક્રિય થાય છે અને તમે જે વાંચ્યું છે તેનો સંગ્રહ થાય છે.
5. રમો અને શીખો : તમે તમારા મિત્રો સાથે ઘણી રમતો રમતા હશો. તે સમયે તમે તમારી રમત અને પ્રદર્શન પર ખૂબ જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું હોવાથી, તમારા મિત્ર દ્વારા પુછાયેલા કોઈ વિષય સંબંધિત પ્રશ્નો અથવા કોઈ વિષય પર કરેલી ચર્ચા તમારી અવચેતના સંગ્રહ કોષમાં સંગ્રહ થાય છે. Truth and dare, વીડિયો ગેમ, ક્રિકેટ, વ્યાપાર વગેરે જેવી રમતો, આવા રચનાત્મક અભ્યાસો માટે ઉપયોગી થઈ શકે છે. નિયમો સરળ છે આગામી તક માટે તમે કોઈ વિષયને સમજાવી શકો છો અથવા પ્રશ્નનો જવાબ આપો અથવા જ્યાં સુધી તમે ન કરો ત્યાં સુધી વાર જુઓ. મને ખાતરી છે કે જો તમે આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરશો, તો તમારા માતા-પિતા તમને પૂછશે કે કેમ આજે મિત્રો સાથે રમતા નથી? આ ઉપરાંત તેઓ તમારી મજા માટે કેટલીક રમતો રમી શકે છે અને તમારી પ્રગતિનું અવલોકન કરી શકે છે.
6. વ્યાયામિક અભ્યાસ : આ પદ્ધતિ મને બહુ પસંદ છે. અમે બધા પોતાના શરીરને પ્રેમ કરીએ છીએ અને તંદુરસ્ત રહેવા માટે આપણે કસરત કરીએ છીએ. જ્યારે તમે કોઈ ઇનડોર વર્કઆઉટ કરી રહ્યા હો ત્યારે ફક્ત તમારી ચોપડીને આગળ રાખો અને તમારા વર્કઆઉટ સાથે વાંચન કરો. ફરીથી તમારી ચેતના વર્કઆઉટ દ્વારા પ્રાપ્ત તણાવ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરશે, જ્યારે તમારી અવચેતના તમે જે વાંચન કરી રહ્યા છો તેને રેકોર્ડ કરશે.

આમ અવચેતનાની પ્રોગ્રામિંગ માટે પુનરાવર્તન ખૂબ મહત્ત્વનું છે. તેથી જે પદ્ધતિઓ મેં તમને અહીં જણાવી છે તે એક દિવસની વસ્તુ નથી પરંતુ તમારે તેને નિરંતર શીખવું અને યાદ કરવું પડશે. યાદ રાખો કે અવચેતના એ સર્જનાત્મક માધ્યમ છે, જેનાથી તમામ પરિણામો ઉદ્ભવે છે. જ્યારે તમારી ચેતના સંપૂર્ણપણે સાવચેત ન હોય ત્યારે તમારું અર્ધજાગ્રત મન સક્રિય થાય છે. અહીં આપેલ તમામ પદ્ધતિઓ તમારા મનને નિયંત્રિત કરવા ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે જ્યારે તમે ખરેખર શીખવા પર ધ્યાન આપતા નથી. આ રીતે તમારું અર્ધજાગ્રત મન તમારી ચેતનાની જગ્યાએ અધ્યયન કરે છે અને તે પરીક્ષા પેપરમાં લખવા માટે મદદરૂપ સાબિત થાય છે. અર્ધજાગ્રત મન ચોવીસે કલાક કામ કરે છે. તેની તાકાત ૮૦ ટકા છે. એકબે ઉદાહરણ આપું. શરીરમાં ખોરાક પચવાની, હૃદયને ધબકતું રાખવાની, ઘા પડ્યો હોય તો રૂઝાવાની, ઊંઘમાં પડખું ફેરવવાની, યાદશક્તિ, શરીરની વૃદ્ધિ, ત્રિકાળજ્ઞાન, ટેલિપથી – આવી બધી જે ક્રિયાઓ છે, તે અર્ધજાગ્રત મન દ્વારા થાય છે. આ ઉપરાંત, તેને જે કામ સોંપો, તે બધું જ તે કરી આપે છે. અર્ધજાગ્રત મન પાસે નિર્ણય લેવાની શક્તિ નથી. પણ તેને જે સૂચનો કરવામાં આવે તેનો તે એક વજાદાર સેવકની જેમ અમલ કર્યા જ કરે છે. તમે એને સારું કે ખરાબ, જે કામ સોંપશો તે એ અચૂક કરશે જ.

પહેલાં તો આપણે શું મેળવવા ઇચ્છીએ છીએ, આપણું ધ્યેય (Goal) શું છે, તે નક્કી કરવું જોઈએ. હવે, અર્ધજાગ્રત મનને આ કામ કઈ રીતે સોંપવું? એની એક રીત અહીં લખું છું. તમે રાત્રે સૂવા પડો ત્યારે, ઊંઘ આવી જતાં પહેલાંની પાંચેક મિનિટ એવી હોય છે કે જેમાં તમે પૂરા જાગતા ન હો કે પૂરા ઊંઘી પણ ન ગયા હો. આ સમયે અર્ધજાગ્રત મનને જે સૂચન કરીએ, તે અર્ધજાગ્રત મનમાં બરાબર પહોંચી જાય છે. એટલે આ સમયે, જે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવી છે, તેનું મનમાં રટણ કરતાં કરતાં ઊંઘી જવું.

અર્ધજાગ્રત મનને આપણું ધ્યેય સોંપવાની બીજી રીત. અર્ધજાગ્રત મન ફક્ત ચિત્રોની ભાષા સમજે છે. તમે શાંત ચિત્તે એક રૂમમાં આંખો બંધ કરીને બેસો અને તમારા ધ્યેયને લગતાં ચિત્રો કપાળ આગળ એક કાલ્પનિક પડદા પર જુઓ. આ ચિત્રો અર્ધજાગ્રત મનમાં અંકિત થઈ જશે, અને તમારા ધ્યેયને સાચું બનાવવા માટે તે કામે લાગી જશે. અર્ધજાગ્રત મનને આ રીતે કામ સોંપવાનું થોડા દિવસો સુધી રોજ કરવું જોઈએ. બીજી એક બાબત ખાસ યાદ રાખવાની કે અર્ધજાગ્રત મનને પોતાની કોઈ વિચારશક્તિ નથી. એ ફક્ત નોકરની જેમ કામ જ કરે છે. એટલે જો એને ખોટું કામ સોંપાઈ જાય, તો એ ખોટું કામ પણ કરવા જ માંડે. એટલે એને કામ સોંપતી વખતે ખૂબ કાળજી રાખવી.

બીજી થોડીક બાબતો :

(૧) આપણે જે મેળવવું છે, જે ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવું છે, તે મેળવવાની આપણને તીવ્ર ઇચ્છા, પ્રબળ ઝંખના (Burning Desire) હોવી જોઈએ.

- (૨) જીવનમાં હકારાત્મક બનવું જરૂરી છે. જો તમે હકારાત્મક જિંદગી જીવતા હશો તો તમારું અર્ધજાગ્રત મન વધુ અસરકારક રીતે કામ કરશે. તમારા ધ્યેય વિષે વિચારતા હો ત્યારે તમારું મન ધ્યેયના વિચારથી લાગણીવિભોર બની જવું જોઈએ.
- (૩) ગુસ્સો ના કરવો.
- (૪) આપણે બીજા લોકોની ભૂલો કે તેમના સ્વાર્થવિદાને બહુ યાદ રાખતા હોઈએ છીએ. એવા લોકો માટે આપણા મનમાં રોષ પ્રગટે છે. એ રોષને દૂર કરી, તેમની ભૂલો માટે તેમને માફ કરવાની વૃત્તિ કેળવવી જોઈએ.
- (૫) અર્ધજાગ્રત મનની શક્તિઓ પર પૂરો વિશ્વાસ હોવો જોઈએ, ભરોસો હોવો જોઈએ. અર્ધજાગ્રત મન પર શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. “અર્ધજાગ્રત મન કામ કરશે કે નહિ” એવી શંકા ન હોવી જોઈએ.
- (૬) અર્ધજાગ્રત મન એ કદાચ શરીરમાં રહેલો ‘જીવાત્મા’ કે ભગવાનનો અંશ જ છે. અર્ધજાગ્રત મન કામ કરતું અટકી જાય, એટલે શરીરની બધી પ્રવૃત્તિઓ (હૃદય ધબકવું વગેરે) અટકી જાય, અને માણસનું મૃત્યુ થાય.
- (૭) અર્ધજાગ્રત મન એ ભગવાને મૂકેલો જીવાત્મા હોવાથી, એ બીજા લોકોના અર્ધજાગ્રત મન સાથે પણ સંપર્ક કરી શકે છે. વિશ્વમાં જે શક્તિઓ છે, એ બધા સાથે પણ એ સંપર્ક કરી શકે છે. આથી, એને બધું જ કામ કરતાં આવડે છે.

તમે તમારા અર્ધજાગ્રત મનને ઓળખો. તેની સાથે થોડો સમય વિતાવો. તમારી અંદરની દુનિયામાં ડોકિયું કરવાની ટેવ પાડો, તે તમારાં બધાં કામ કરી આપશે. તમારું જીવન ધન્ય થઈ જશે. અલ્લાઉદ્દીનના જાદુઈ ચિરાગના જીનની જેમ અર્ધજાગ્રત મન બધાં જ કામ કરી આપશે.

સંદર્ભસૂચિ

- <https://gujarativishwakosh.org/%E0%AA%85%E0%AA%9A%E0%AB%87%E0%AA%A4%E0%AA%A8-%E0%AA%AE%E0%AA%A8/>
- https://stareducare.blogspot.com/2017/07/blog-post_15.html
- <https://springofmotivation.wordpress.com/2012/01/12/hello-world/>
- <https://pravinshah47.wordpress.com/2017/05/05/%E0%AA%85%E0%AA%B0%E0%AB%8D%E0%AA%A7%E0%AA%9C%E0%AA%BE%E0%AA%97%E0%AB%8D%E0%AA%B0%E0%AA%A4-%E0%AA%AE%E0%AA%A8-%E0%AA%AE%E0%AA%BE%E-0%AA%A3%E0%AA%B8%E0%AA%A8%E0%AB%87-%E0%AA%AE%E0%AA%B3%E0%AB%87/>

ડૉ. બ્રિજેશ એસ. પ્રજાપતિ

Abstract :

આ સંશોધન અભ્યાસનો હેતુ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના રાજકોટ શહેરના શારીરિક શિક્ષણના વિદ્યાર્થી અને વિજ્ઞાનપ્રવાહના વિદ્યાર્થીઓનો માનસિક સ્વાસ્થ્યનો અભ્યાસ. આ સંશોધનમાં વિદ્યાર્થીઓને જ વિષયપાત્રો તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. આ સંશોધનમાં 17થી 25 વર્ષની વયજૂથના વિદ્યાર્થી ભાઈઓને વિષયપાત્રો તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. વિદ્યાર્થીજૂથની પ્રાપ્ત કરેલ માહિતી પર (t) ટેસ્ટ લાગુ પાડી મધ્યકો વચ્ચેના તફાવતને 0.05 કક્ષાએ સાર્થકતા ચકાસવામાં આવી હતી. કોટક સાયન્સ કોલેજના વિદ્યાર્થી ભાઈઓ અને શારીરિક શિક્ષણ ભવનના વિદ્યાર્થી ભાઈઓ વચ્ચે માનસિક સ્વાસ્થ્યમાં તફાવત જોવા મળ્યો ન હતો.

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના રાજકોટ શહેરના શારીરિક શિક્ષણના
વિદ્યાર્થી અને વિજ્ઞાનપ્રવાહના વિદ્યાર્થીઓનો માનસિક
સ્વાસ્થ્યનો તુલનાત્મક અભ્યાસ

પ્રસ્તાવના :

વૈજ્ઞાનિક વિકાસને લીધે જીવનમાં સગવડો અને સુખસમૃદ્ધિ વધ્યાં છે. બીજી બાજુ ઉદ્યોગીકરણ, યંત્રીકરણ, વિશિષ્ટીકરણ વગેરેને લીધે જીવનની જટિલતા અને મૂંઝવણો પણ વધી છે, પરિણામે સમાયોજનની સમસ્યાઓ ગંભીર બની છે. આથી વર્તમાન સમયમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યની બાબત ખૂબ અગત્યની બની ગઈ છે. માનસિક સ્વાસ્થ્યના ક્ષેત્રે કામ કરતા નિષ્ણાતોની કામગીરી વધુ પડકારરૂપ છે. શારીરિક સ્વાસ્થ્યની જાણવણી માટેનાં કે અમુક રોગોથી બચવા માટેનાં સૂચનો-ઉપાયો સરળતાથી બતાવી શકાય છે. દા.ત., મેલેરિયા કે કોલેરા જેવી ગંભીર બીમારી ફેલાઈ હોય તે વખતે મચ્છરો ન થાય તે માટે પાણી ભરેલાં ખાબોચિયાં કે આવી જગ્યાએ દવા છાંટવી, પાણી ઉકાળીને પીવું. ઉઘાડાં કે વાસી ફૂળો અને ખોરાક ખાવાં નહીં વગેરે સૂચનો સહેલાઈથી સમજાવી શકાય છે. રોગપ્રતિકાર માટે 'રસી' મૂકવાની વ્યવસ્થા થઈ શકે છે. પરંતુ આટલી સહેલાઈથી સમાયોજિત વર્તન માટેની તાલીમ આપી શકતી નથી. સૌમ્ય કે તીવ્ર મનોવિકૃતિ માટે રોગપ્રતિકારક 'રસી' મૂકી શકતી નથી. મનોવિકૃતિઓનાં કારણોમાં રહેલી જટિલતાને લીધે પણ એકસરખી મનોવિકૃતિ ધરાવતા લોકો સામે પણ એકસરખાં, સમાન ઉપાયો-સૂચનો અને અંધશ્રદ્ધાઓ પણ નિષ્ણાતોની કામગીરીમાં અવરોધરૂપ થઈ પડે છે.

સુખી જીવન એ દરેક વ્યક્તિનું ધ્યેય હોય છે. આમ તો સુખી સાપેક્ષ ખ્યાલ છે. છતાં મોટા ભાગના લોકો આર્થિક સંપત્તિ અને શારીરિક તંદુરસ્તીને સુખના માપદંડ તરીકે સ્વીકારે છે. ‘પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા, બીજું સુખ તે કોઠીએ જાર’ આ ઉક્તિમાં પણ શારીરિક તંદુરસ્તી અને આર્થિક સમૃદ્ધિને સુખ તરીકે ઓળખાવ્યું છે. પરંતુ મનોવિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થી તરીકે આપણે એમ કહી શકીએ કે માનસિક સ્વાસ્થ્ય એ જ સાચું સુખ છે. આર્થિક રીતે વ્યક્તિ સધ્ધર હોય, સુખ-સમૃદ્ધિનો પાર ન હોય, શારીરિક રીતે પણ વ્યક્તિ સ્વસ્થ-તંદુરસ્ત હોય, પરંતુ માનસિક મૂંઝવણો ઉકેલી શકતી ન હોય, લઘુતા કે હિનતાનો અનુભવ કરતી હોય, અપરાધભાવનાથી પીડાતી હોય, સતત રીતે નાનીમોટી ચિંતાઓ સતાવ્યા કરતી હોય, જાતે કોઈ નિર્ણય લઈ શકતી ન હોય એટલે કે નાની-નાની બાબતોમાં અન્યના માર્ગદર્શનની જરૂર પડતી હોય, પોતાની લાગણીઓ-આવેગોનું યોગ્ય રીતે જરૂરી નિયંત્રણ કરી શકતી ન હોય, અર્થાત્ માનસિક સ્વાસ્થ્યની ખામી હોય તો તે વ્યક્તિ દુઃખી થઈ જશે અને કદાચ તેને જીવન જીવવા જેવું નહીં.

અભ્યાસનો હેતુ:

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના રાજકોટ શહેરના શારીરિક શિક્ષણના વિદ્યાર્થી અને વિજ્ઞાનપ્રવાહના વિદ્યાર્થી ભાઈઓની વચ્ચે માનસિક સ્વાસ્થ્યની તુલના કરવાનો હેતુ.

વિષયપાત્રોની પસંદગી:

આ સંશોધન અભ્યાસમાં સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના રાજકોટ શહેરના શારીરિક શિક્ષણના 50 વિદ્યાર્થી અને વિજ્ઞાનપ્રવાહના 50 વિદ્યાર્થી ભાઈઓ એમ કુલ 100 વિદ્યાર્થી ભાઈઓને વિષયપાત્રો તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. આ સંશોધન અભ્યાસમાં 17થી 25 વર્ષની વય જૂથના ભાઈઓને વિષયપાત્રો તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.

માપનનાં ધોરણો:

માનસિક સ્વાસ્થ્યની કસોટી માટે ડી. ડી. જી. ભટ્ટ અને જી. આર. ગીડાની પ્રશ્નાવલિને માપન ધોરણ તરીકે પસંદ કરવામાં આવી હતી.

આંકડાકીય પ્રક્રિયા:

ખેલાડી અને બિનખેલાડી જૂથની પ્રાપ્ત કરેલ માહિતી પર ‘t’ ટેસ્ટ લાગુ પાડી મધ્યકો વચ્ચેના તફાવતોને 0.05 કક્ષાએ સાર્થકતા ચકાસવામાં આવી હતી.

અભ્યાસનાં પરિણામો:

સારણી-1

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના રાજકોટ શહેરના શારીરિક શિક્ષણના વિદ્યાર્થી અને વિજ્ઞાનપ્રવાહના ભાઈઓના માનસિક સ્વાસ્થ્યનો મધ્યક, મધ્યક તફાવત અને ‘t’ રેશિયો

ક્રમ	પ્રવૃત્તિ	જૂથ	વિષયપાત્રોની સંખ્યા	મધ્યક
1.	માનસિક સ્વાસ્થ્યની કસોટી	કોટક સાયન્સ કોલેજ	50	25.8
		શારીરિક શિક્ષણ ભવન	50	26.32

સારણી-1 પરથી માલૂમ પડે છે કે કોટક સાયન્સ કોલેજના ભાઈઓનો માનસિક સ્વાસ્થ્યનો મધ્યક 25.80 જોવા મળ્યો હતો. જ્યારે શારીરિક શિક્ષણ ભવનના ભાઈઓનો માનસિક સ્વાસ્થ્ય મધ્યક 26.320 જોવા મળ્યો હતો. કોટક સાયન્સ કોલેજના ભાઈઓનો પ્રમાણિત વિચલન 5.431 અને શારીરિક શિક્ષણ ભવનના ભાઈઓનું પ્રમાણિત વિચલન 4.955 જોવા મળ્યું હતું. જ્યારે બંને જૂથોનો મધ્યક તફાવત 0.5 જોવા મળ્યો હતો. જ્યારે 't' રેશિયો 0.598 જોવા મળ્યો હતો, જે 0.05 કક્ષાએ (98) = 1.661એ ચકાસતાં બને જૂથો વચ્ચે સાર્થક તફાવત માલૂમ પડતો ન હતો.

તારણ:

કોટક સાયન્સ કોલેજના ભાઈઓ અને શારીરિક શિક્ષણ ભવનના ભાઈઓ વચ્ચે માનસિક સ્વાસ્થ્યમાં સાર્થક તફાવત જોવા મળ્યો ન હતો.

સંદર્ભગ્રંથ:

- શાહ, દીપક 'અસાધારણ મનોવિજ્ઞાન', અમદાવાદ : સી.જમાનદાસ કંપની, 1999
- ડી.એમ. પેસ્તનજી, તારુણ્યનું મનોવિજ્ઞાન, અમદાવાદ : યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, 1986

सुमित्राबहन के. पटेल

सार :

हिन्दी साहित्य का इतिहास लेखन एक सुदीर्घ परंपरा है। अभी तक विद्वानों में आम सहमति यही स्थापित है कि इस परंपरा के केंद्र में आचार्य रामचन्द्र शुक्ल आते हैं। अतः इस सम्पूर्ण परंपरा को शुक्ल पूर्व और शुक्लोत्तर कालखण्डों में विभाजित किया जा सकता है। साहित्य में स-हित का भाव होता है। उन रचनाओं को जो स-हित भाव से रमणीय शैली में लिखी जाती है, साहित्य में सम्मलित की जाती है। साहित्य मूल रूप में सत्यम, शिवम, और सुंदरम को समाहित करता है। किसी भी देश या भाषा का साहित्य कई

हिन्दी साहित्य के इतिहास लेखन की परंपरा

कारणों से प्रासंगिक तथा महत्वपूर्ण होता है। हिन्दी साहित्य ने भी प्रायः इन सभी दृष्टियों से प्रासंगिकता का निर्वाह किया है।

मुख्य शब्द : प्रस्तावना, हिन्दी साहित्य का महत्व, लेखन परंपरा, रामचन्द्र शुक्ल, डॉ. रामकुमार वर्मा, निष्कर्ष

प्रस्तावना :

हिंदी में साहित्य का इतिहास लेखन की परम्परा की शुरुआत 19वीं शताब्दी से ही मानी जाती है, लेकिन कुछ पूर्ववर्ती रचनाएं मिलती हैं जो कालक्रम व विषय-वस्तु का विवेचन न होने के कारण इतिहास ग्रन्थ तो नहीं लेकिन उनमें रचनाकारों का विवरण है। इन्हें वृत्त संग्रह कहा जा सकता है।

साहित्य के इतिहास की अवधारणा पिछले छह-सात दशकों से साहित्य-चिंतन के क्षेत्र में एक महत्वपूर्ण अपरंच विवादास्पद समस्या जैसी बनी हुई है। साहित्य के इतिहास का स्वरूप तो विवाद का विषय है ही, अब तो उसकी आवश्यकता और संभावना को भी संदेह की दृष्टि से देखा जा रहा है। खासकर रूपवादी आलोचना के बढ़ते दौर में साहित्येतिहास की असमर्थता और असमर्थ साहित्येतिहास के दोषों की भी इतनी चर्चा हुई है कि उसे अनावश्यक तथा असंभव तक घोषित करना सरल हो गया है। कई बार तो आलोचना

को साहित्य के बोध और व्याख्या के लिये पर्याप्त कहकर या फिर साहित्य-चिंतन को आलोचना का पर्याय मानकर या फिर साहित्य के बोध और व्याख्या के संदर्भ में इतिहास तक को अनावश्यक समझ कर साहित्य चिंतन को ही आलोचना का पर्याय मान लिया गया है। साहित्येतिहास के विरोधी आलोचक साहित्य की स्वायत्तता, साहित्य के सौंदर्य-बोधीय मूल्य की शाश्वतता और सार्वभौमिकता के आधार पर ही इतिहास को अनावश्यक मानते हैं। 'साहित्य-दर्शन' और 'साहित्य का विज्ञान' निर्मित करने वाले आलोचक साहित्य के इतिहास का खंडन करके साहित्य की 'साहित्यिकता' और आंतरिकता को बचाने के प्रयत्न में साहित्य की सामाजिकता की हत्या तक करने पर तुले हैं; जबकि जी. हार्टमैन जैसे चिंतक का कहना है कि 'साहित्य का इतिहास' एक बौद्धिक अनुशासन के रूप में ही नहीं, साहित्य की रक्षा के लिये भी आवश्यक है।

हिन्दी साहित्य की प्रासंगिकता और महत्व :

साहित्य का सबसे बड़ा योगदान यह होता है कि वह पाठक को संवेदनशील बनाता है। संवेदनशीलता भावुकता का पर्याय नहीं है। संवेदनशीलता का अर्थ है उसके प्रति भावात्मक संबंध महसूस करना जो पीड़ा में है। साहित्य की शक्ति इसमें है कि वह पाठक को भी इस समस्या या पीड़ा के प्रति संवेदनशील बना देता है। उदाहरण के लिए निराला की भिक्षुक कविता गरीब के प्रति संवेदनशीलता पैदा करती है –

वह आता

दो टूक कलेजे के करता

पछताता पथ पर आता

पेट-पीठ दोनों मिलकर हैं एक

चल रहा लकड़िया टेक

मुट्टी भर दाने को

भूख मिटाने को

साहित्य का दूसरा महत्वपूर्ण योगदान समाज को सही दिशा देना है। साहित्यकार अपनी विसंगतियों की पहचान कर लेता है तथा उसके खिलाफ आम आदमी को तैयार करने में सक्रिय रूप से हिस्सा लेता है। उदाहरण के लिए स्वाधीनता आंदोलन के दौर में हिन्दी कविता न सिर्फ आजादी के लिए वैचारिक उर्जा प्रदान करती है बल्कि सामान्य जन को जोश से भरने का कार्य भी करती है।

देशभक्त वीरों, मरने से नेक नहीं डरना होगा,

प्राणों का बलिदान देश की वेदी पर करना होगा। (नाथूराम शर्मा)

साहित्य का एक अनिवार्य महत्व भी है कि वह स्वस्थ मनोरंजन के माध्यम से पाठक के मन में रागात्मकता का संचार करता है तथा सुंदर जीवन जीने की ललक पैदा करता है। जीवन के रागात्मक प्रसंगों के साधारणीकरण के माध्यम से साहित्य पाठक के जीवन को भी सुंदरता और रमणीयता से भर देता है। बिहारी का निम्नलिखित दोहा ऐसा ही एक प्रसंग प्रस्तुत करता है -

कहत नटत रीझत खिझत मिलत खिलत लजियात

भरे भौन में करत हैं नैननु ही सौ बात

हिन्दी साहित्य के इतिहास लेखन की परम्परा :

साहित्य का इतिहास साहित्यिक रचनाओं का ऐतिहासिक दृष्टि से किया गया अध्ययन एवं मूल्यांकन है। फ्रांसीसी विद्वान तेन साहित्य के प्रवृत्तियों के निर्धारण में यदि जातीय परम्पराओं, राष्ट्रीय सामाजिक वातावरण और सामयिक परिस्थितियों की अहम भूमिका मानता है तो हडसन रचनाकार की प्रतिभा और जीवन दर्शन को कम महत्व नहीं देता।

आज के मनुष्य ने तो इतिहास का ही नहीं, इतिहास-विधायक दृष्टिकोण का भी निर्माण कर लिया है। ऐतिहासिक भौतिकवाद' जैसा प्रत्यय जीवन-जगत के प्रति ऐसा ही दृष्टिकोण है जो सर्वव्यापी है। हिन्दी साहित्य में भी इतिहास-लेखन का कार्य लगभग उन्नीसवीं सदी से ही शुरू हो गया था। इस अर्थ में ऐतिहासिक अध्ययन की हमारी अपनी परंपरा रही है। पिछले डेढ़ सौ वर्षों से हिन्दी-साहित्य में इतिहास-ग्रंथ चाहे जैसे भी और जिस रूप में भी मगर निकलते रहे हैं। इन 'इतिहास-ग्रंथों' में लेखकों के दृष्टिकोणों और इतिहास लिखने की प्रणालियों में पर्याप्त भिन्नताएँ हैं। कालक्रम से निकले ऐसे इतिहास-ग्रंथों के ऐसे रूप स्वाभाविक ही रहे। सर्वेक्षण करने पर पता चलता है कि उन्नीसवीं सदी के लगभग सभी ऐसे इतिहास-ग्रंथ एक प्रकार के कवि वृत्त-संग्रह हैं। ये सारे संग्रह अपने-अपने ढंग से तैयार किये गये हैं।

इस क्रम में सर्वप्रथम नाम फ्रांसीसी लेखक गासी दातासी का आता है। वे एक प्रज्ञावान लेखक थे और उन्होंने हिन्दी में कवियों के वृत्त की उपयोगिता साहित्य के विकास के लिये आवश्यक समझी थी। सन् 1839 और 1846 ई. में 'इस्त्वार द ला लितेरात्यूर ऐंदुई ऐं ऐंदुस्तानी' नामक एक तथाकथित हिन्दी साहित्य का इतिहास अर्थ लिखा। इस पूरी पुस्तक में उसने हिन्दी के कुल स्तर कवियों का नामानुक्रम के साथ एक संग्रह तैयार किया। यह नामानुक्रम वास्तव में वर्णानुक्रम से किया गया है।

इसके बाद दूसरा नाम आता है शिवसिंह सेंगर का। शिवसिंह सेंगर ने सन् 1877 में

शिवसिंह सरोज' नामक एक इतिहास-ग्रंथ की ही तरह का ग्रंथ तैयार किया। इस ग्रंथ में यों ही अस्तव्यस्तापूर्वक हिन्दी के लगभग एक हजार कवियों का वृत्त तैयार किया हुआ मिलता है। इस ग्रंथ में कवियों का संक्षिप्त जीवन-वृत्त रेखांकित मिलता है। हाँ, एक बात और यह है कि कवियों के संक्षिप्त जीवन-वृत्त के साथ ही यत्र-तत्र कवियों की कविताओं के उदाहरण भी इसमें दिये गये हैं।

इन दो प्रयासों के बाद एक महत्त्वपूर्ण नाम आता है जॉर्ज ग्रियर्सन का। ग्रियर्सन वृत्ति से भाषाविद थे और यहाँ भारत में रहते हुए खासकर उत्तर भारत में कार्य करते हुए उन्होंने बिहार की बोलियों का बड़ा ही अनोखा अध्ययन किया था। ग्रियर्सन ने सन् 1889 में अपनी एक पुस्तक प्रकाशित की 'मॉडर्न वर्नाक्यूलर लिटरेचर ऑफ नादर्न हिन्दोस्तान'। यह पुस्तक अपनी विषय-वस्तु को लेकर कोई बहुत मौलिक नहीं है क्योंकि इसमें शिवसिंह सेंगर लिखित 'शिवसिंह सरोज' नामक पुस्तक में संग्रहित कवि-वृत्त परक सामग्री का पूर्ण उपयोग किया है। कालक्रमानुसार ग्रियर्सन ने इस पूरी सामग्री को एक इतिहास का रूप देने की भरपूर कोशिश की है। इन संग्रहों को देखने से एक तथ्य उभरकर सामने आता है कि इसके कर्ता का प्रयोजन बहुत दूरगामी नहीं था। वे कुल मिलाकर इन संग्रहों के द्वारा हिन्दी साहित्य का केवल परिचय देना चाहते थे। ऐसा लगता है इसी लक्ष्य से ये पुस्तकें लिखी गयी हैं। जाहिर है, जब उद्देश्य ही बहुत व्यापक और गम्भीर नहीं था तो उनका निर्वचन भी तो वैसा ही होगा। सभी पुस्तकों में कुछ प्रसिद्ध और ज्ञातमात्र कवियों की एक तरह की सूची बनाकर छाप दी है। उस काल के समस्त साहित्यिक लेखन पर गौर करें तो पता चलेगा कि यह ऐसी प्रवृत्ति थी जो साहित्य के इतिहास-लेखन में ही नहीं, बल्कि उस युग के समस्त ऐतिहासिक दृष्टिकोण का ही एक अंग मात्र थी। स्पष्ट है, वहाँ इतिहास का अर्थ अत्यंत सीमित था। इतिहास का सीधा अर्थ था कवि-व्यक्तित्व की सूची और जिस सूची का एक मात्र उपयोग था कोरी जानकारी मात्र प्राप्त करना। यत्र-तत्र दी जाने वाली काव्यपरक उदाहरणों की सारणि का उद्देश्य महज काव्य का रसास्वादन कराना था और कुछ नहीं।

आज ऐसे ऐतिहासिक दृष्टिकोण के उपयोग की बात तो दूर प्रायः तभी उसके कुछ ही दिनों बाद समाज ने उसे छोड़ दिया। उन्नीसवीं सदी के उत्तरार्द्ध में सांस्कृतिक पुनरुत्थान की लहर ने सारे देश में नयी चेतना ला दी। अंग्रेजी साम्राज्यवाद के विरुद्ध व्यापक राष्ट्रीय भावना उमड़ उठी। विदेशियों के विरुद्ध अपने को श्रेष्ठ प्रमाणित करने की आकांक्षा प्रबल हो उठी। वर्तमान तो साथ था ही, इसलिये उन्होंने अतीत का सहारा लिया। स्वतंत्रता के संग्राम में अपने इतिहास का उपयोग पहली बार करने की मानसिकता बनाई गयी। यह एक ऐसी प्रवृत्ति उभरकर सामने आई जिसने एक ओर जहाँ अपने अतीत में छिपे रत्नों

को खोजने के लिये प्रेरित किया वहीं दूसरी ओर उन रत्नों को पुराने-से-पुराना प्रमाणित करने एवं विदेशी प्रतिभाओं की तुलना में गौरवशाली दिखाने का प्रोत्साहन भी दिया। इस भावना ने पूर्ववर्ती सिंहासो कंकाल को त्वचा से ढंककर उन्हें आकार प्रदान किया। यह प्रवृत्ति उस युग के साहित्य ही नहीं, सभी विषयों के इतिहास में देखी जा सकती है। संभवतः इसी प्रवृत्ति की प्रेरणा से सन् 1900-1911 ई. तक की काशी की 'नागरी प्रचारिणी सभा' ने बड़े व्यापक रूप से अज्ञात कवियों की खोज के काम का अभियान शुरू किया था। नागरी प्रचारिणी सभा ने अपने इस अभियान के तहत एक रिपोर्ट प्रकाशित की। यह रिपोर्ट इतनी बृहत् थी कि उसे आठ जिल्दों में प्रकाशित करना पड़ा। यह एक ऐतिहासिक और अत्यंत महत्त्वपूर्ण कार्य था। बाद में मिश्रबंधु ने उक्त रिपोर्ट के ही आधार पर लगभग पाँच हजार कवियों का एक विशाल वृत्त-संग्रह तैयार किया। यह वृत्त-संग्रह 'मिश्रबंधु विनोद' नाम से तीन खंडों में प्रकाशित हुआ। इसी के साथ हिन्दी नवरत्न नाम से मिश्रबंधु विनोद का ही सार तथा पूरक बनकर सामने आया। इन सभी प्रयत्नों में भी प्रणाली और ढंग तो पूर्व की ही तरह है, परंतु इनसे एक तथ्य उभरकर सामने आया कि कवि-संख्या की दृष्टि से हिन्दी-साहित्य का इतिहास किसी भी दूसरे साहित्य से कमतर और हीन नहीं है। हिन्दी नवरत्न ने तो यह भी प्रमाणित कर दिया कि इन कवियों में ऐसे नवरत्न भी हैं जो ऊँचे में किसी से उन्नीस नहीं हैं।

रामचन्द्र शुक्ल का इतिहास लेखन (हिन्दी साहित्य का इतिहास 1929) :

शुक्ल जी के पास एक आलोचक की ऐतिहासिक चेतना है साथ ही एक इतिहासकार की आलोचनात्मक चेतना भी। शुक्ल जी के इतिहास लेखन में उनका इतिहास संबंधी दृष्टिकोण भी उजागर होता है। उन्होंने अपने इतिहास ग्रन्थ के प्रारम्भ में ही लिखा है कि "जबकि प्रत्येक देश का साहित्य वहाँ की जनता के चित्रवृत्ति का संचित प्रतिबिम्ब होता है, तब यह निश्चित है कि चित्रवृत्तियों में परिवर्तन के साथ जनता के स्वरूप में भी परिवर्तन होता है। आदि से अंत तक चित्रवृत्तियों की परम्परा के साथ साहित्यिक परम्परा का सामंजस्य बिठाना साहित्य का इतिहास कहलाता है।" जीवन एवं समाज में हुआ परिवर्तन साहित्य के स्वरूप को परिवर्तन करता है। दूसरी बात यह है कि शुक्ल जी जनता और शिक्षित जनता के बीच के द्वंद्व और तनाव से उत्पन्न विवेक लेकर इतिहास लेखन को अंजाम देते हैं। यही कारण है कि वे साहित्य में साहित्यिकता और सामाजिकता का द्वंद्व और तनाव ढूँढते हुए दिखाई पड़ते हैं। साहित्यिकता का संबंध अनुभूतिवाद और अभिव्यक्तिवाद से है तथा सामाजिकता का संबंध लोकमंगल की प्रवृत्ति से है। साहित्य शिक्षित जनता की चित्र वृत्ति है तो सामाजिकता सामान्य जनता की।

शुक्ल जी हिन्दी साहित्य के इतिहास का प्रारंभ देशभाषा काव्य से मानते हैं। वे अपभ्रंश को पुरानी हिन्दी कह कर भी उसे साहित्य की पृष्ठभूमि में ही रखते हैं। उन्होंने हिन्दी के व्यापक जनस्वरूप को पहचानकर हिन्दी के अंतर्गत मैथली, राजस्थानी, अवधी, ब्रजभाषा और खड़ी बोली के साहित्य का विवेचन किया। रामचन्द्र शुक्ल के इतिहास की दो विशेषताएँ हैं - काल विभाजन और साहित्यिक मूल्यांकन। अर्थात् शुक्ल जी का काल विभाजन वैज्ञानिक इतिहास दृष्टि लेकर किया गया काल विभाजन है। वे काल विभाजन के लिए दो आधार अपनाते हैं - कालक्रम का आधार और प्रवृत्ति का आधार। कालक्रम के आधार पर उन्होंने हिन्दी साहित्य के इतिहास को - आदिकाल, पूर्वमध्यकाल, उत्तर मध्यकाल और आधुनिक काल में बाँटा है तथा प्रवृत्तियों के आधार पर उन्होंने वीरगाथा काल, भक्ति काल, रीति काल और गद्य काल जैसे वर्ग बनाए हैं। प्रवृत्तियों की प्रधानता के आधार पर ही उन्होंने विभिन्न कालों के नाम रखे हैं।

रामचन्द्र शुक्ल के लेखन के उपरांत साहित्य का इतिहास लेखन :

1. आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदी - (हिन्दी साहित्य का उद्भव और विकास, आदिकाल, हिन्दी साहित्य की भूमिका)

आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदी ने अपने इतिहास ग्रंथों में परम्परा के पुनर्मूल्यांकन के साथ साथ नयी साहित्यिक परम्पराओं की खोज की है। हजारी प्रसाद द्विवेदी के अनुसार मनुष्य ही साहित्य और समाज के इतिहास का मुख्य विषय है। वे मनुष्य से अधिक महत्व न इतिहास को देते हैं न परम्परा को। द्विवेदी जी शुक्ल जी द्वारा निर्धारित साहित्यिक प्रवृत्ति के निर्धारण की कसौटी को अस्वीकार करते हैं। उनके अनुसार किसी काल की प्रवृत्ति के निर्धारण के लिए ग्रंथों की बहुसंख्या उतना महत्व नहीं है जितना की प्रेरणादायक वस्तु का महत्व है। हिन्दी साहित्य की भूमिका में द्विवेदी जी ने माना है कि आदि काल में दो प्रकार की रचनाएँ रची गयी

- i. राज्य स्तुति परक ऐहिकामूलक काव्य
- ii. सिद्धो-नाथों की शास्त्र निर्पेक्ष उग्र विचारधारा

द्विवेदी जी दूसरे प्रकार की रचनाओं को शुद्ध साहित्यिक कोटि में तो नहीं मानते लेकिन उसमें निहित सामाजिकता के कारण उसका अध्ययन आवश्यक मानते हैं। राजस्तुति परक काव्यों का संबंध जहाँ समाज के समस्त वर्ग से था वहीं सिद्धो-नाथों एवं जैनों की रचनाओं का सम्बंध सामान्य जनता से। एक दूसरा भी कारण है सिद्धो-नाथों एवं जैनों की रचनाओं को साहित्य के अंतर्गत रखने का। उस काल की बहुत कम रचनाएँ उपलब्ध है या हो

रही है। शुद्ध साहित्य के आग्रह के कारण उनकी उपेक्षा, साहित्य और इतिहास के लिए हितकर नहीं है। द्विवेदी जी कहते हैं कि उस अंधकार युग को प्रकाशित करने के लिए कोई चिंगारी भी मिल जाए तो उसे जिलाए रखना कर्तव्य है क्योंकि वह बहुत बड़े आलोक की संभावना लिए हुए होती है।

द्विवेदी जी का भक्ति काव्य संबंधी चिंतन उनकी प्रगतिशील चेतना की झलक देता है। वे भक्ति काव्य को हत दर्प हिन्दु जनता का काव्य नहीं मानते हैं। वे भक्ति आंदोलन को इस्लाम की प्रतिक्रिया भी नहीं मानते हैं। उनके अनुसार भक्ति आंदोलन भारतीय चिन्ता धारा का ही स्वाभाविक विकास है। हजारि प्रसाद द्विवेदी आधुनिक काल के मूल्यांकन में भी अपनी प्रगतिशील अन्तदृष्टि का परिचय देते हैं। जिस तरह वे रीति काव्य के मूल्यांकन के क्रम में यह स्थापना देते हैं कि रूढ़ीबद्ध रसज्ञता से भरे हुए रीतिबद्ध काव्य की तुलना में वे गीत हजार गुणा अच्छे हैं, जो सामान्य जनता की आकांक्षाओं को अभिव्यक्त करते हैं। उसी तरह वे छायावाद के रूढ़ी विरोधी तेवर की मुक्त कंठ से प्रशंसा करते हैं। प्रगतिवादी आंदोलन के प्रति उनमें सहानुभूति है। वे कहते हैं कि अब ईश्वर का स्थान मानवता ने ले लिया है। द्विवेदी जी रूढ़ि और कर्मकांड के सख्त विरोधी थे। रूढ़ियाँ चाहे समाज की हों या काव्य की वे हमेशा उनके विरोध में खड़े रहें।

2. डा० रामकुमार वर्मा : हिन्दी साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास

यह आलोचनात्मक कम और विवरणात्मक अधिक है। यह एक अधुरा इतिहास है, क्योंकि इसमें 693 ई० से 1613 ई० तक के ही साहित्यिक विकास को विवेचित किया गया है। उन्होंने स्वयंभू को हिन्दी का पहला कवि कहा है जबकि यह अपभ्रंश की एक चर्चित कृति है। वे 693 ई० से 1000 ई० के काल को संधि काल कहते हैं। संधिकाल से मतलब है अपभ्रंश और हिन्दी की भाषायी संधि का काल। वे 1000 से 1200 ई० तक के काल को चारण काल नाम देते हैं जो नाम बाद में स्वीकृत नहीं हुआ। वर्मा जी ने विभिन्न काव्य धाराओं के नामाकरण में मौलिकता दिखायी है। वे ज्ञानाश्रयी शाखा को संत काल तथा प्रेमाश्रयी शाखा को प्रेम काव्य नाम देते हैं।

निष्कर्ष:

हिंदी साहित्य के इतिहास लेखन की परम्परा सतत चलती रही है। पूर्वकालीन इतिहास ग्रन्थों से प्रेरणा लेते हुए नई मान्यताओं और मौलिकताओं के साथ नए इतिहास ग्रन्थ सामने आते रहे हैं। हिंदी साहित्य के प्रारम्भिक इतिहास लेखक गार्सा-द- तासी से लेकर आज तक इस दिशा में क्रमिक विकास चलता रहा है। समय-समय पर नई दृष्टि, नई पद्धति

और नए चिन्तन के आधार पर अनुकूल और सन्तोषजनक साहित्य इतिहास के तथ्यों का उद्घाटन होता रहा है। इस प्रकार कहा जा सकता है कि हिंदी साहित्य के इतिहास की सुदृढ़ परम्परा सतत प्रवाहित होती रही है।

संदर्भ :

- हिन्दी साहित्य का वस्तुपरख इतिहास – राम प्रसाद मिश्र, पृ. १४८
- हिन्दी साहित्य का इतिहास – आचार्य रामचन्द्र शुक्ल, पृ. ११३
- <https://www.hindigyansagar.com/hindi-sahitya-ke-itihhas-ki-lekhan-parampara-evam-pramuk-itihhas-granth/>
- <http://emagazinetoday.blogspot.com/2010/03/blog-post.html>
- हिन्दी साहित्य का इतिहास, आचार्य रामचंद्र शुक्ल, नागरीप्रचारिणी सभा, वाराणसी
- साहित्य का इतिहास दर्शन, नलिन विलोचन शर्मा, बिहार राष्ट्रभाषा परिषद, पटना
- इतिहास दर्शन, रामविलास शर्मा, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली
- इतिहास और आलोचना, नामवर सिंह, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली
- साहित्य और इतिहास दृष्टि, मैनेजर पाण्डेय, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली
- हिन्दी साहित्य का इतिहास : पुनर्लेखन की समस्याएँ, सम्पादन एवं संकलन श्याम कश्यप, हिन्दी माध्यम कार्यान्वय निदेशालय, दिल्ली
- हिन्दी साहित्य और सम्वेदना का विकास, रामस्वरूप चतुर्वेदी, लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद
- साहित्य का इतिहास लेखन : समस्या-समाधान, व्यास भोलाशंकर. राजस्थान साहित्य अकादमी, उदयपुर

मीनाबा जाड़ेजा

पद्मावती हिंदी साहित्य के अंतर्गत सूफी परंपरा का प्रसिद्ध महाकाव्य है। इसके रचनाकार मलिक मोहम्मद जायसी है। दोहा और चौपाई छंद में लिखे गए इस महाकाव्य की भाषा अवधी है। इस महाकाव्य में दोहों को संख्या 653 है। इस महाकाव्य की रचना सावंत 1540 में हुई थी। पद्मावत की हस्तलिखित प्रतियां अधिकतर फारसी भाषा में ही लिखी गई है। इस रचना में कवि जायसी ने नायक रतन सेन और नायिका पद्मावती के सौंदर्य, प्रेम और निर्भीकता का चित्रण विस्तृत रूप में किया है। इस काव्य की कथा, पात्र और वातावरण ऐतिहासिक है, फिर भी वर्तमान समय में भी पद्मावती की कहानी को लेकर

‘जायसी का पद्मावत’ में पद्मावती के प्रेम, सौंदर्य और निर्भीकता का चित्रण

फिल्मों और टेलीविजन पर सीरियल बनाई जा रही है और सफल भी होती है। पद्मावती के पात्र को लेकर लेखन कार्य भी हुआ है जो विद्यार्थी गण संशोधन कार्य में पसंद करते हैं।

कवि जायसी के पद्मावत में कुल मिलाकर 33 खंड है। पहले खंड की शुरुआत मंगलाचरण से की गई है। इसमें १९२ चौपाइयां और दोहों है। पहले खंड में ईश्वर और उसकी तमाम अवस्थाओं का चित्रण है। यह ग्रंथ मसनवी शैली में रचित एक महाकाव्य है। चित्तौड़ की महारानी पद्मावती का इतिहास हिंदू जनता के हृदय को स्पर्श करने वाला है। पद्मावती काव्य में इतिहास और कल्पना का समन्वय किया गया है। कवि अपने काव्य को सफल बनाने के लिए कल्पना का सहारा लेता है, क्योंकि पाठकों को सिर्फ इतिहास में इतना रस नहीं होता जितना कल्पना में होता है। कवि जायसी ने पद्मावत ‘काव्य में कल्पना का प्रचुर मात्रा में प्रयोग करके साधारण जनता के हृदय में अपना स्थान जमाने में सफल हुए हैं। कवि जायसी के पद्मावत की कथा को देखा जाए तो इस प्रकार हैं—

सिंहल द्वीप के राजा गंधर्वसेन की कन्या पद्मावती रूप और गुण में जगत में अद्वितीय थीं। पद्मावती के घर हीरामन नाम का सुआ था, जो बड़ा वाचाल होर पंडित था। एक दिन वह पद्मावती से उसके मुताबिक वर ना मिलने के विषय में कुछ बोल रहा था कि राजा ने यह बात सुन लीं और उस पर क्रोधित हुए। सुआ राजा के डर से उड़ गया। वन में उड़ता उड़ता एक बहेलिया के हाथ में पड़ गया। बहेलिया ने चित्तौड़ के राजा रतन सिंह को सुआ बेच दिया।

एक दिन राजा रतन सिंह शिकार पर जाते हैं, तब उसकी रानी नागमती ने पूछा कि “संसार में मेरे समान सुंदरी भी कोई है?” नागमती के ऐसे प्रश्न से सुआ हंसने लगा और बोला कि सिंहल की राजकुमारी और तुम में दिन और रात का अंतर है। सुआ की यह बात सुनकर रानी को डर लगने लगा कि कहीं सुआ राजा से पद्मावती के सौंदर्य की प्रशंसा करेगा तो? नागमती ने दासी को सुआ मारने की आज्ञा दी, पर चेरी दासी ने राजा के डर से सुआ को मारा नहीं, बल्कि अपने घर में छुपा दिया। राजा रतनसेन के घर लौटने पर सुआ नज़र न आने से राजा क्रोधित होते हैं। डर की मारी दासी जल्द ही सुआ लें के राजा के सम्मुख रखकर सारा घटनाक्रम बता देती है। पद्मावती के रूप का वर्णन सुनकर राजा रतनसेन पद्मावती को पाने की सोच लेते हैं। जब से पद्मावती की सुंदरता के बारे में सुना तब से राजा पद्मावती को मिलने के लिए व्याकुल रहते हैं। राजा पद्मावती की खोज में अपने सैनिकों के साथ घर से निकल पड़ते हैं। अपने साथ हीरामन सुआ को भी ले जाते हैं, जो राजा रतनसेन को राह दिखाने में मददगार होता है राजा रतनसेन कलिंग से जहाज़ में बैठकर सिंहल की ओर पहुंचे। वहां शिव के मंदिर में बैठकर ध्यान करने लगे। राजा रतनसेन पद्मावती के नाम का जाप जपने लगे। हीरामन सुए ने पद्मावती के पास। जाकर राजा की व्याकुलता बताई। यह बात सुनकर राजकुमारी पद्मावती राजा रतनसेन को मिलने के लिए व्याकुल होकर शिव पूजन के लिए उस मंदिर में जाती है, जहां राजा रतनसेन ठहरे थे। राजा रतनसेन पद्मावती के सौंदर्य को देखकर मूर्छित हो जाते हैं, जब होश में आते हैं तब तक मैं पद्मावती निकल जाती है। इस बात का पता जब पद्मावती को चलता है तो वह कहना भेजती है कि – “मुझे पाने के लिए राजा को दुर्गम सिंहलगढ़ पर चढ़ाई करनी होगी”। राजा रतन सिंह पद्मावती की शर्त सुनकर ही अपने साथ आए हुए जोगियों के साथ गढ़ पर चढ़ाई कर देते हैं। सवार होते ही सिंहल गढ़ के सैनिकों द्वारा बंदी बनाया जाता है। राजा गंधर्वसेन के कहने से रतन सेन को सूली पर चढ़ाने को ले ही जा रहें थे कि इतने में राजा रतनसेन के जोगियों ने गढ़ को घेर लिया। इस लड़ाई में गंधर्व सेन की सेना हार जाती है। गंधर्वसेन अपनी बेटी पद्मावती का विवाह राजा रतन सिंह के साथ करने को तैयार हो जाते हैं। विवाह के बाद राजा रतन सिंह और रानी पद्मावती चित्तौड़गढ़ आ जाते हैं। राजा रतन सिंह के दरबार में राघव चेतन नामक एक पंडित था। राजा रतन सिंह ने उसको कोई गलत कार्य करने पर देश निष्कासित कर दिया था। पंडित राघव चेतन राजा के द्वारा किए गए अपमान का बदला लेने के लिए दिल्ली के बादशाह अलाउद्दीन खिलजी के दरबार में जाकर रानी पद्मावती के अपार सौंदर्य का वर्णन करता है। अलाउद्दीन पंडित के मुख से पद्मिनी के सौंदर्य की बात सुनकर पद्मावती को अपनी रानी बनाने की ठान लेता है। अलाउद्दीन पद्मावती को पाने के लिए चित्तौड़गढ़ पर चढ़ाई करता है लेकिन सफल नहीं

होता। रात्रि में सोचने के बाद अलाउद्दीन में राजा रतन सिंह के सामने संधि का प्रस्ताव भेजा। राजा रतन सिंह अलाउद्दीन की संधि का प्रस्ताव स्वीकार करके अलाउद्दीन को दावत का आमंत्रण दिया। अलाउद्दीन राजा रतन सिंह के द्वारा दिए गए आमंत्रण से खुश हो जाता है और तुरंत ही चित्तौड़गढ़ जाने के लिए तैयार हो जाता है। अलाउद्दीन पद्मिनी के अपार सौंदर्य को देखने के लिए बड़ा लालायित था। चित्तौड़गढ़ के महल में पहुंचते ही अलाउद्दीन की आंखें पद्मिनी को देखने के लिए व्याकुल थी, लेकिन रानी पद्मावती को देखना इतना आसान नहीं था। वह बार-बार चारों ओर नजर करता है। ऐसे में सामने के दर्पण में से रानी पद्मावती की एक झलक दिखाई देती है। दर्पण में पद्मावती की झलक को देखते ही अलाउद्दीन मूर्छित सा हो जाता है। पद्मावती को देखते ही से अपनी रानी बनाने का मंसूबा घडने लगा। प्रस्थान के दिन राजा रतन सिंह अलाउद्दीन को बाहर तक छोड़ने चाहते हैं उन्हीं दौरान अलाउद्दीन के सैनिक राजा रतन सिंह को पकड़ कर दिल्ली ले जाते हैं। इस बात का पता जब रानी पद्मावती को चलता है तो वह तुरंत ही राजा रतन सिंह को छुड़ाने के लिए योजना बनाती है। दो वीर सैनिकों को दिल्ली बादशाह के पास भेजा जाता है और झूठ मुठ के बताया जाता है रानी पद्मावती राजा रतन सिंह से मिलकर आपके हरम में आएगी। बादशाह के द्वारा आज्ञा मिलते ही इथर ढंकी पालकी राजा की कोठरी के पास रख दी गई। पालखी में से उतर कर लोहार ने राजा की बेड़ियां काट दी। राजा रतन सिंह पहले से ही तैयार एक घोड़े पर सवार होकर निकल आए। राजा रतन सिंह का चित्तौड़गढ़ आने पर पद्मिनी ने कुंभलनेर के राजा देव पाल द्वारा दूती भेजने की बात बताई, जिसे सुनते ही कुंभलमेर पर चढाई की। लड़ाई में देव पाल और राजा रतन सिंह दोनों मर गए। रतनसेन के शव को चित्तौड़गढ़ लाया जाता है। रतनसेन की दोनों रानियां नागमती और पद्मावती पति के पीछे सती होने को तैयार होती है, क्योंकि वो अच्छी तरह से जानती थी कि अलाउद्दीन राजा के बिना चैन से जीने नहीं देगा। अलाउद्दीन रानी पद्मावती को पाने के लिए चित्तौड़ पहुंचता है, पर उसे राख के ढेर के सिवा कुछ नहीं मिला। अलाउद्दीन मुंह लटकाकर वापस चला जाता है। उपरोक्त कथावस्तु के जरिए कह सकते हैं कि प्रेम गाथा की परंपरा में 'पद्मावत' सबसे प्रौढ़ कृति है। कवि के शब्दों में इस प्रेम गाथा का मर्म है – “गाढ़ी प्रीति नैन जल भी” (६५२१२)। “प्रेम तत्व में जीवन का पूर्ण विकास और नएत्र-जल में उसकी समाप्ति”। प्रेम तत्व की दृष्टि से ‘पदमावत’ का जितना अध्ययन किया जाय उतना कम है। संसार के उत्कृष्ट महाकाव्य में इसकी गिनती होने योग्य है। इसे जो पद अभी तक प्राप्त हुआ है, भविष्य में इससे भी और उच्चतर होने की संभावना है। इसमें सिर्फ प्रेम तत्व का ही चित्रण नहीं है, लेकिन पद्मावती की निर्भीकता, स्वाभिमान और बेमिसाल त्याग देखने को मिलता है। पद्मावती का अपने पति के पीछे सती होना या

यह पद्मावती का स्वाभिमान और त्याग ही है। वह अलाउद्दीन की कुदृष्टि जान गई थी। पद्मावती चाहती तो ऐशो आराम से अपनी जिंदगी जी सकती थी, लेकिन रतन सेन के प्रति अपना अनन्य प्रेम के कारण ही सती होना ज्यादा पसंद करती है। इस प्रकार पद्मावती को पतिव्रता नारी भी कह सकते हैं। पद्मावती ने तत्कालीन समाज की परंपरा को निभाया है।

अतः कह सकते हैं कि पद्मावती सिर्फ रूपवान ना होकर, गुणवान भी उतनी ही थी, इसीलिए तो आज भी समाज में पद्मावती का उदाहरण दिया जाता है।

जायसी का 'पद्मावती' काव्य सिर्फ भाव पक्ष की दृष्टि से ही नहीं, बल्कि कला पक्ष की दृष्टि से भी उतना ही उच्च कोटि का है, जो पाठक गण रससभर उनका पठन करते हैं और आनंद प्राप्त करते हैं।

संदर्भ पुस्तक

- हिंदी साहित्य का इतिहास – डॉ नरेंद्र
- 'पद्मावत' – वसुदेव शरण अग्रवाल



Dr. Rupal Patel

ABSTRACT

Dr. Babasaheb Ambedkar, a versatile personality, dedicated his whole life for the upliftment of the downtrodden. He bravely fought against injustices, humiliations, oppression and evils of the society and made his unique place in the history of Indian constitution. Throughout his life, he raised voice against eradication of untouchability from the Indian Hindu society in order to construct a new social order as he wanted to provide them self – respect

Dr. Babasaheb Ambedkar : A Visionary Man



and dignified life. Ambedkar blames the rigid caste system as the root cause of the large scale problems of unemployment. He also emphasized the importance of education in one's life. The researcher has discussed Dr. Ambedkar's views on power of politics, caste and economic efficiency, growth of personality, importance of women empowerment and establishment of individuality in this paper. He believed in the society based on "Liberty, Equality and Fraternity".

KEY WORDS: Injustice, humiliation, oppression, eradication of untouchability, women empowerment, equality, liberty, fraternity

A caste is an Enclosed Class. Hindu society is like tower which have several stories without a ladder on an entrance in which one was to die in the story in which one was born.

- Dr. B.R. Ambedkar (Prasad and Singh, 2017, 23).

Dr. Ambedkar, a multi-faceted and a multi-dimensional personality, led a number of movements for the up liftment of the down trodden people and devoted his life for the security of human rights. He proved himself a symbol of struggle for the achievement

of social justice. His thoughts are relevant even today regarding social justice, elimination of untouchability and establishment of freedom, equality and fraternity.

Dr. Babasaheb Ambedkar is also the shining star of the Dalit Community – a community deprived, despised, de privileged, persecuted, discriminated and humiliated at the hands of caste people since time immemorial. Starting from the dust he reached the Himalayan summit of his respective field. He has never come with the golden or silver spoon in his mouth, but born with the iron spoon and deprived of the love and affection of mother. Dr. Ambedkar, the son of mother Bhimabai and father Ramji Sakpal, was the fourteenth issue of his parents. He was born in an untouchable Mahar family with British Army tradition. His grandfather Maloji Sakpal had joined British Army and retired as Hawaldar. His father Ramji Sakpal was the Headmaster at the Army School in Mhow Cantonment near Indore.

From childhood, he suffered a lot and became a victim of humiliation. When Ambedkar was of six, he lost his mother. Besides, he faced harsh treatment at the hands of the graded and degraded Indian society. He received his name ‘Ambedkar’ from his loving teacher. He was fortunate to have teachers like R.A. Seligaman and John Dewey. They played vital role in the development of Dr. Ambedkar. His devotion, attentiveness and diligence were noticed by his teachers who advised Ambedkar’s father to extend full support in study. His father was very cooperative so he tried his best to provide book requirements and other necessities even by borrowing from his daughters.

Dr. Ambedkar inherited certain virtues from his family background. He was from the military background, so he was a brave son of a brave father and grandfather. He received the family tradition of reading Ramayana and Geeta and enchanting ‘Abhanga’ of the great saints and couplets of Saint Kabir and his mother’s instructions

to address the strangers with respect made him full of humanity. Throughout the life, he was humiliated a lot. But he could not return the same coin to the society in which he had to live.

Despairs make the man resolute. In Urdu, it is said, “Mushkilen Etani Parin Ki Jeena Asan Ho Gaya” means much distresses made the living easy. It happened with Dr. Ambedkar. He became strong and fought against so many injustices and evils of the society bravely and made his own unique place in the history of Indian constitution.

In the early 1920s, Dr. B.R. Ambedkar came forefront in the Indian social – political field and completely devoted and made efforts a social, political, economic and religious level for the raise of the lowest strata of the society of India. The government of Maharashtra published his works. The government published 21 volumes of “Dr. Babasaheb Ambedkar, Writing and Speeches” of about 1400 pages during 25 years. These books include his speeches, writings, his fight for social justice, equality, freedom and democracy. After the independence of India, his views particularly his political ideas acquired huge response and respect. Throughout his life, he fought for the betterment of the oppressed and other socially backward people like women. His contribution for the agriculture and economic reforms is remarkable too.

He was awarded posthumously with the Bharat Ratna the highest civic honor of India in 1990 for his remarkable endowment as an architect of the Nation.

- Eradication of Untouchability from the Hindu Society:

His major aim was to destroy untouchability from the Indian society. He emphasized on eradicating untouchability in order to institute a new social order based on the principle of equality. His entire life was the saga of unremitting for social justice. According to Ambedkar:

Caste does not result in economic efficiency, caste cannot and has not improved the race, caste has however done one thing, it has completely disorganized and demoralized the Hindu. The Hindu often complain of the isolation and exclusiveness of a gang or a clique and blame them for anti – social spirit. But they conveniently forget that this anti – social spirit is the worst feature of their own caste system. (Ambedkar:1979, 27).

The role of Ambedkar in the moulding of the Nation is unique. He showed the path to the thousands of exploited people particularly the untouchables. He led them towards self – respect and dignity and guided them that education is core for the liberation from humiliation and oppression. Education makes man capable to establish a new social order. Ambedkar stood as a protector for the down trodden people and he himself thought that bad people can ruin good constitution. In this way, he wanted to bring social equality.

- Power of Politics:

Dr. Ambedkar believed that politics has been for power and Ambedkar knew that the high caste politics would ensure that the downtrodden people will not be able to penetrate in the political system unless and until the whole system and conception of caste is changed and wiped out from India. Though he framed the law that every person should be equal before the law but he always mentioned that the equality cannot be achieved unless every person cannot attain equality and equal status in the society. Throughout his life he fought for social equality, which he could not imbibe in the constitution.

Dr. Ambedkar's views on social, economic and political reforms are unique. He believed that without social efficiency, no permanent progress in any other activity was possible. Pin pointing the majoritarian rule by the upper class Hindus, Dr. Ambedkar expresses his views how they can be fit for the exercise of political power

when they do not allow a large class of their own countrymen like the untouchables to use the public places like wells and schools, and for how long shall these differences exist? Dr. Ambedkar strongly believed that by making it a part of constitution, one cannot ignore the problem arising out of the existing social order.

He also emphasized that socialists in India walk upon the footsteps of their fellow counterparts in Europe and they seek to interpret Indian factual history by using tools of economics and hence resulting in economic interpretation of the Indian factual history. The socialists preach that property is the only source of power. Real reformation lies in economic emancipation of the masses by equalization of property which will prevail over any other kind of reformation. However, economic motive is not the only motive which activates the human society. Social status of an individual by itself is a source of power which might be devoid of economic soundness of the individual. Only property cannot bring power, but religion and social status too are sources of power and authority. If the social status and economic and religion are essential attributes of power then social and economic reforms should come to the forefront. Thus, the doctrine of economic interpretation of the history adopted by the socialists can be countered in this manner. In short, the socialist ideal of economic reform cannot be obtained unless there is a social revolution resulting in a seizure of certain powers. Here, Dr. Ambedkar opines that in order to make socialism a definite reality the socialists must first deal with problems of caste and social order.

- Caste and Economic Efficiency:

Dr. Ambedkar's views on caste and economic efficiency are equally important. It is a matter of shame that even after hundreds of years of independence and we have entered into the age of modernity, the caste system is still rigidly followed. It is a pity that it is being defended in the name of 'Division of labour'. But

it is not really a division of labour but it is a division of labourers. Generally the division of labourers is based on natural aptitudes but the Indian society, on the name of division of labour, has been violating the caste system. Ambedkar blames the rigid caste system as the root cause of large scale problems like unemployment. There are many professions which are degraded by the Indian society like caste division.

As per Dr. Babasaheb Ambedkar, the roots of untouchability is in the Indian religion which is based on the caste system. The lower caste people are untouchables. He wrote many books on the caste system. They are:

- 1) Who Are Shudras
- 2) Gandhi and Emancipation of the Untouchables
- 3) Annihilation of Caste

The purpose of his writings and speeches is to bring awareness and consciousness among the untouchable people.

Ambedkar has given us the idea of caste less society. For Ambedkar, an ideal society should be based on 'Liberty, Equality and Fraternity'. Ambedkar associates the idea of fraternity with that of democracy. By democracy, Ambedkar does not mean a form of state but a form of associated living, an attitude of respect and reverence towards your fellow beings.

On minorities of the Indian society, Ambedkar opines that no democracy can survive without the protection of the minority interests. Minority safeguards were required. In order to safeguard their interests, their voices were left unheard for ages as the majority had monopolized both the public as well as the political sphere and they chose to ignore the tormented voices of the oppressed lower caste minorities. According to him, reservation will bring about new hopes among these oppressed classes by ensuring a legitimate political participation hence inculcating the values of national unity.

- Growth of Personality:

The highest aim of a society was the ‘growth of personality’. A liberal society is duty bound to give enough liberty to each individual to assume any socially desirable role that he finds suitable for himself. For Ambedkar, democracy was the political form best suited to bringing about the kind of just society he envisioned. The fact is that we are divided in many fronts such as caste, creed, religion, language etc. But our nationalists believe that in spite of all dividing lines, the one thread which bound us together was the cultural and geographical togetherness.

- Women Empowerment:

Dr. Babasaheb Ambedkar, the first Law Minister of India, defended women, particularly from the weaker section in the form of Hindu code Bill on 11 April, 1947. He strongly believed in the equality of women in the society. He was influenced with Gautam Buddha’s views on women who believed women as one on the seven treasures.

For women empowerment, Ambedkar remarked that caste and gender are linked together by intrinsic lines. According to Ambedkar, there exists a vicious cycle between women being oppressed and caste being perpetuated. The evils of child marriage, confinement within four walls of the house and restrictions in work sphere, compulsory ascetic widowhood, veiling system and even sati tradition are the results of the rigid caste system and meeting the goal to protect endogamy. As the country’s first law minister, he advocated the reformation of the personal laws with special emphasis on the marriage laws like ensuring right of divorce for women, declaring polygamy as illegal, legalizing of inter – caste marriage.

- A Visionary Educationist:

“Educate, Unite, Struggle”

Education makes man perfect. According to Dr. Ambedkar, education is a movement which brings humanity, livelihood, wisdom

and betterment of life. Justice, fraternity, equality and fearlessness can be acquired only through education. It brings awareness and difference between good and bad. Through education he wanted to establish value based country with morality. He also emphasized education of women through which they can uplift the living standards of the whole family. He also emphasized scholarships in the financial problems of the oppressed people. Education shakes off the mental sluggishness and eradicates the bias among people.

Ambedkar opined that the work without knowledge is futile. When human beings work without education, it is like the waste of human power and is considered illiterate. If the leader is not educated, he drags whole society towards darkness and deterioration. So Ambedkar strongly opined that education is the must for the development of the society as well as the Nation. He also tried to change the education system after the worse experiences with untouchables. The concept of “Night School Education” was the fruits of Ambedkar’s continuous efforts. He emphasized primary education as well as higher education for the overall development of the nation.

- Emphasize on Individuality:

Every person has right to live a dignified life. Dr. Ambedkar believed in uniqueness of man, his individuality and ability, his capacity and courage. The sole purpose of the life of human being is living good life. In order to live dignified life, man has to fight against injustice, tyranny and false traditions. He has to destroy all sorts for privileges in order to free from the bondages of humiliation, harassment and exploitation. So, Dr. Ambedkar is the one who had attempted to establish harmony between mankind and social orders.

Dr. Ambedkar strongly believed that social divisions in our society are deep rooted and cannot be done away with so easily. Democracy was not just a principle which was to be followed, but it was a necessary social condition for the people to reside together in a single community.

To conclude, communication and participation between groups were essential for a harmonious life. But in India, there was no such participation. Hindus, Muslims, Christians, Persians and Jews each had their own like mindedness, isolating them from each other and make the word “HINDU” meaningless.

Ambedkar’s life is a proof of astonishing success through hard work in adverse circumstances. Like Buddha, he wanted each individual to be enlightened and awakened. Political upliftment of Indian society is not possible without liberation of Indian mind set. He also believed in creating a modern Indian society based on principles of liberty and equality. His views on rigid caste system as a basis of economic decline in India have been proved beyond doubts. For social emancipation of India women empowerment is essential. He also favoured one state one language policy. He believed that this would result in unifying states under one language that is Hindi.

To conclude, Dr. Ambedkar is a multifaceted personality with extraordinary philosophy. He is a politician, a feminist, a social supporter, a reformer, an economist and a historian. He was the principal architect of the Indian constitution. His views are still relevant in India for social justice, equality, freedom and fraternity.

Bibliography

- ▶ Ambedkar, Dr. Babasaheb. “Annihilation of Caste” .Babasaheb Ambedkar Writing and Speeches. Pub. By Govt. of Maharashtra, Bombay: 1979.
- . What Congress and Gandhi have done to the Untouchables. Gautam Book Centre, Delhi: 2009.
- . Dr. Babasaheb Ambedkar: Writings and Speeches. Dr. Ambedkar Foundation, New Delhi: 2014.
- ▶ Baudh, A.J.K. Dr. Ambedkar’s Evidence before the Simon Commission. Samyak Prakashan, Delhi: 2013.
- ▶ Jatave, D.R. The Political Philosophy of Dr. B.R. Ambedkar, Phoenix Publishing Agency, Agra: 1965.

- Kazeha, K.S. B.R. Ambedkar : The Architect of the Constitution, Rawat Publication, Jaipur: 1988.
- P. Ashok Kumar. Dr. B.R. Ambedkar and Social Justice : Towards an Egalitarian Social Order.Meena Book Publications : Delhi: 2016.
- Prasad, Dr. Anirudh and Dr. Chandra SenPratap Singh, "Introduction", Baba Saheb B. R. Ambedkar, Justice K. Ramaswamy and RohithVemula : A Study in the National Perspective. Kalpaz Publications, Delhi: 2017.
- Purohit, Ashok. Gandhi, Ambedkar and Indian Dalits. Wisdom Press: New Delhi : 2016.



Prof. Gargi Goel

Abstract

The emergence and popularity conjured up by the literary sensibility (magical realism) in the postmodern literary milieu implicitly signals yet another milestone in the ongoing globalizing process in literature. Magical realism as a mode, style and politics widened its latitude in a world characterized by alteration, enduring change and uncertainty. This literary mode being a unique mix of discursive heterogeneity succeeded in capturing reality in

Magic Realism In Post Modern Literature



alternate ways and from multiple perspectives. This paper primarily attempts in locating its contours in the postcolonial literature and its effectiveness in representing reality that is heterogeneous hybrid.

Key words: Magical Realism, postcolonial, heterogeneity, alternative.

Introduction:

Postcolonial discourse is a retort to the process of colonial extension. Post colonialism employs numerous devices and tropes allied with postmodernism. Both post-modern and the post-colonial share common concerns in terms of techniques like magic realism, themes like history and marginality, and devices like irony and allegory. The concept of magic realism has never actually managed to noticeably differentiate itself from neighboring forms such as marvelous, fantasy, meta fiction, the flamboyant, or the Oxymoronic in nature. The magic realist draws from the authentic as well as the miraculous. Rushdie is categorized as a postmodern author. One of the main features is the presence of a fantastical element which cannot be explained according to our knowledge of the world, but the magical things really do happen. I have selected these features

because I believe they also exemplify the magic realism (as used in postmodernism). Magic realism is apprehensive with problems that are vital to postmodern literature. However, magic realism in postmodern literature is chiefly used to criticize the conventional order in different spheres of public life.

The rise of this literary sensibility (magical realism) and the considerable popularity enjoyed by it in the postmodern literary world implicitly signals yet another milestone that is the globalization of literature. In a vanquished and subsumed traditional world, magical realism entered as a discursive heterogeneity to form one among the top rugs in the ladder towards modernism. It demarcates a fluid boundary between postmodernism and post colonialism. Aligning with the other emergent modernist art traditions, magical realism rejected the nineteenth century positivism and the predicament of art on science and empiricism. Conversely, it ushered the readers to a magical world of folklore, mysticism and mythology. Conceptualization of magical realism from a theoretical stand point is intriguing and complex as many writers have adopted the style and adapted them to their varying literary political needs across borders. From a true postmodern standpoint, it is hardly totalizing or absolutist. Not in simple terms could it be reduced as a genre that simply mixes the supernatural and the natural, the magical and the real, the determinate and the ambiguous. Instead the style provides the space for multiplicity, hybridity and heterogeneity. While at one level it could be seen as a modernized extension of the veteran literary genre: the romance, on the other level it could be seen as a decolonized space that visualises dehierarchization and plurality in postcolonial discourse. In this context it is fundamental to read through some of the perspectives conjured up and practiced by literary theorists.

While Maggie Ann Bowers sees magical realism as a narrative mode that provides “a way to discuss alternative approaches to

reality to that of Western philosophy, expressed in many postcolonial and non-Western works of contemporary fiction,(22)”

Stephen Slemon views it as “a concept of resistance to the massive imperial centre and its totalizing systems” (410).

Locating magical realism from a literary view point reveals two discourses at work, the magical and the real. However, these two are never asymmetrical, but sustainably extend tension as well as resistance between them. Magic never becomes improbable in the magical realist text, instead emerges normative and normalizing within the realistic matrix. The real and the magic are synthesized in such a manner that the element of magic organically spring out of the reality portrayed. Magical realism when positioned within the literary history reveals it as a literary genre that modified the artistic traditions of the 19th century realism of Flaubert and George Eliot. While realism premises itself on empirically verifiable evidences, magical realism integrates conflicting perceptions and realistic elements in a magical atmosphere. It in fact provides the writers latitude to disclose ideas that would remain undisclosed in realistic fiction as the indeterminate and indefinable events are empirically unverifiable in magical realism. Put to it differently, it is an alternate mode of openly yet subtly presenting more than what could be directly recorded, through syncretizing mythology, reality, fantasy and history.

Magical realism easily grabs attention of the readers as it operates in a real world with stories that remain familiar and credible to readers. The critic Angel Flores writes: “The practitioners of magical realism cling to reality as if to prevent literature from getting in their way, as if to prevent their myth from flying off, as in fairy tales, to super natural realms. The narrative proceeds in well-prepared increasingly intense steps, which ultimately may lead to one great ambiguity or confusion” (43) Magical realism if seen from a different plane is also potentially connected with the postcolonial

thought. While the post colonialists consider realism as a hegemonic representation of the colonizer, magical realism provides scope for a powerful decolonizing project to imagine alternate histories. It offers voice to the marginalized and visibility to the non-canonical texts. Eurocentric cultural norms privilege formal realism that is characterized by rational thought and logical rendering rather than mysterious and fantastic. Magical realism then emerges as a regional alternative and subversion to the Western construction of the world. It potentially subverts the assumptions and conventionalities of the European realism and privileges the juxtaposition of objective and subjective realities.

Stephen Slemon while relating magical realism with postcolonialism sees it as a weapon of the “silenced, marginalised, disposed voices” in their fight against “inherited notions of imperial history” (342). Slemon sees it as a powerful device to address the socio-political issues using a non-imperial narrative tradition and thereby establish a sense of identity. In a similar perspective, Wendy B. Faris, another critic observes magical realist texts as those written in reaction to the totalitarian regimes. She writes: In magical realism, the focalization - the perspective from which events are presented- is indeterminate; the kinds of perceptions it presents are indefinable and the origins of those perceptions are unlocatable. That indeterminacy results from the fact that magical realism includes two conflicting kinds of perception that perceive two different kinds of event: magical events and images not normally reported to the reader of realistic fiction because they are not empirically verifiable, and verifiable (if not always ordinary) ones that are realism’s characteristic domain. Thus magical realism modifies the conventions of realism based in empirical evidence, incorporating other kinds of perception.

In other words, the narrative is “defocalized” because it seems to come from two radically different perspectives at once. In the magical realist text, the binaries between the foreign and native,

cosmopolitan and local, Western and non-Western are blurred. Paradoxically, most of the magical realist writers intentionally picture a come up against the imbalanced West and East necessitating an interbreeding of modern literary tradition with one or plurality of pre-modern, pre-scientific and pre-literate narrative traditions. This further implicitly brings forth a fusion of Western and non-Western cultures, modern and pre-modern manner of living in a carnivalesque narrative setting. Magical realism as a mode, style and politics profit much in a world characterized by alteration, enduring change and uncertainty. Fredric Jameson and Perry Anderson connect the development of capitalism with the rise of magical realism. Jameson suggests that “magic realism depends on a content which betrays the overlap or the coexistence of pre-capitalist with nascent capitalist or technological features” (as quoted in Cooper 16). Most of the magical realist writers paint in their texts societies that are heterogeneous, cultures that are under transition and populations that are hybrid and fluid. Postcolonial writers draw special effects from magical realists in their efforts to express a fissured and fragmented world, distorted and culturally displaced.

Now to add a historical glimpse of the evolution of the term Magical Realism, it was coined in the early 20th century to describe a neo-realist, post expressionist style of painting in Germany that later turned to be one of the popular artistic trends in international fiction especially in the postcolonial societies. The term was first introduced by the German art historian Franz Roh through a German phrase *Magischer Realismus* (meaning ‘a countermovement’) who applied the term to the paintings which he studied to show how everyday familiar objects could be perceived unfamiliar and fantastic. It received acceptance in the Italian art circles through Massimo Bontempelli. A few artists who associated themselves early 5 in this defamiliarizing art movement include Carl Franz Radziwill, Otto Dix and George Grosz. Notably, this art-literary expression

‘magical realism’ spread world across with the translation of Roh’s book *Nach-Expressionismus, Magischer Realismus: Probleme der neuesten Europaischen Malerei* (“Post-Expressionisms, Magical Realisms: Problem of the Newest European Painting”) in 1925.

However, a significant role played in disseminating the term in the academia is Angel Flores with the publication of his 1955 essay titled “Magical Realism in Spanish American Fiction.” Since 1960s the style gained currency in both Europe and America and frequently the term came to be largely associated with the works of South American authors such as Borges, Carpentier, Asturias, Cortazar, Gabriel Garcia Marquez and others. Due to diverse cultural and political issues that crowded Latin American countries between 1930 and 1945, magic realism found a fertile ground there and developed in equally different ways. So from a different paradigm, magical realism was a strong reaction against the cultural and political commotion of the age that illustrated over signification of European Expressionism, ramifications of the First World War, the political turmoil and the widespread revolutionary fervor that were worthy of attention during the period. However, it is inappropriate to confer magical realism as particularly Latin American phenomenon as the same frame has influenced many writers across geographic boundaries. Writers like Salman Rushdie used this “technique to open up new opportunities, varieties and wonders as metaphors from the issues they focus on” which includes the celebration of issues such as plurality, identity crisis, multiculturalism and hope for a new nation. (342) Wendy B. Faris while locating the factors that typify the rubric of magical realist texts observes five primary factors such as (i) “irreducible element” of magic, (ii) detailing of a strong presence of the phenomenal world, (iii) reader’s unsettling doubts in reconciling to contradictory understanding of events, (iv) merging of different realms in the narrative and (v) disturbance of the received ideas about time, space and identity (7). Tomo Virk

supplements these characteristics with a few more factors based on the works of Kafka, Grass and Nabokov which include (i) critique of Eurocentric discourse, (ii) incorporation of mythology, (iii) diverse time lines and (iv) alternative perspectives on history. (as quoted in Mrak 2-3)

Two decades prior to the publication of *One Hundred Years of Solitude* (1967), sophisticated readers viewed magical realism from the framework of a Latin American affair following Alejo Carpentier. But with Marquez's text, many writers North American, Anglophone and Francophone were persuaded to experiment with this fictional practice. Some of the popular texts under this genre include: Gabriel Garcia Marquez's *One Hundred Years of Solitude* (1967), Toni Morrison's *Beloved* (1987), Salman Rushdie's *Midnight's Children* (1981) and Ben Okri's *The Famished Road* (1991). At this point it would be an injustice to ignore some of the important Latin American developers and practitioners of magical realist tradition such as the Guatemalan novelist and poet Miguel Angel Asturias, Argentine shortstory writer and essayist Jorge Luis Borges, Argentine novelist and short storywriter Julio Cortazar, Mexican author Elena Garro, Cuban novelist and essayist Alejo Carpentier, Chilean novelist Isabel Allende and indeed the Columbian novelist Garcia Marquez.

To round up, magical realism being a discursive heterogeneity succeeded in capturing reality in alternate ways and from multiple perspectives; the known and unknown, visible and invisible, rational through focal shifts, word plays, repetition, organic mingling of the real and the fantastic thereby aiming to privilege the marginalized narrative traditions. With an imaginative efflorescence, relying on orality and with an authorial reticence and ironic distance, it voiced the silenced 'other', visibilised the invisible, offered alternate representations of history and transgressed the ontological asymmetrical boundaries thereby opening up a decolonized space.

Works Cited

- Abdullah, Md. Abu Shahid. "Salman Rushdie's *Midnight's Children*: Connection between Magical Realism and Postcolonial Issues." *International Journal of English and Education* 3.4 (2014): 341-350. Web. 15 Feb 2015.
- Bowers, Maggie Ann. *Magic(al) Realism*. New York: Routledge, 2005. Print (22)
- Cooper, Brenda. *Magical Realism in West African Fiction: Seeing with a third eye*. London and New York: Routledge, 1998. Print. 7
- Faris, Wendy B. *Ordinary Enchantments: Magical Realism and the Remystification of Narrative*. Nashville: Vanderbilt UP, 2004. Print. (124-32)
- Flores, Angel. "Magical Realism in Spanish American Fiction."
- In: Zamora, Louis Parkinson and Wendy B. Faris (Eds.) *Magical Realism: Theory, History, Community*. (3-4)
- Slemon, Stephen. "Magic Realism as Postcolonial Discourse." (342, 410).




Dr. Ajitha S. Nair

Abstract:

The wide eminence and honor of Tagore's religious verses as mentioned in the Gitanjali acquired and attained the nobel prize. His sense of devoutness, piousness and holiness in both subjective and objective levels is substantially highlighted. This poem is a spiritual pursuit in hunt for the divine and supremeor almighty god. The poet is overwhelmed with pleasure for God's presence in his life in time of his happiness & sorrow . the spiritual vehemence

Inner Psyche And Affection In Tagore's Poetry



of Tagore is enormous in presenting. God in every domain of his life. In his poem, he presents God as a father figure, and as a friend. His search for God is meant for peace, fulfilment, unity and meanings of life and death.

Key Words: devoutness, piousness, spiritual, religious, supreme power

All nature poets like Wordsworth, Shelley and keats found the rhyme and rhythm and pulsation in all natural objects, Tagore found the pervading presence of God in man, nature and love.

His love is not profane but real; it is the life- warming and life enhancing. In all his poems there is the union of body and soul, soul and devotion, devotion and spiritual power that is GOD. Some of the scenes or imagery may be said to be:

The Sadhaka and his roasary, the bees to be bee-hive, the flowers to a florist, musician with his lyre, man to a woman, lover to her lady or Radha to her Krishna.

When we see Rabindranath Tagore's poems like 'Urvashi',

'Mansi', 'Sonar Tari', 'PrabhatSangit', 'Sandhya Sangit', Chitra Kahani and Kalpana and Gitanjali- we see that love transcends all worldly pleasures.

In a word, 'Love for Tagore is JIVAN DEVATA. In Gitanjali we see the yearning of Radha for her Krishna or the prayer of FINITE for the INFINITE, as defined by Dr. S. Radhakrishnan.

Rabindranath Tagore's Poetry like Naivedya, Kheya, Gitmalya and Gitanjali are full of humanity, love of nature, devotion to God and human body, soul and oneness with Nature, Love and God.

Tagore considers real devotee as frail vessel – first few cantos. God created this Universe. This goodly earth with everlasting love for Nature and God.

*In our salutation to thee, my God,
Let all my senses spread out and touch this world at thhy
feet.
Leave out Chanting and Singing and telling beads...
leave out the corner of the dark place or temple...
Open the doors and thine eyes and see Thy God...
Deliverance! Where is deliverance?
Our MASTER has HIMSELF taken
This task upon HIMSELF.
HE is bound with us.
My debts are large, my failures great
my shame secret and heavy
When I come to thee I shiver
My Prayer is that it may be granted.*

Throughout Gitanjali, there are such thoughts of all humans who have understood the Power and Glory of God.

Man is of a fail vessel one who seeks God must try to seek him Sitting in Prayer with 'DehSudhi', 'Asan Sudhi', vatavaran- Sudhi and Maan (mind) Sudhi.

One must remember that 'Sadhana' by a Sadhak is not easy. He must try to know that his body is the temple of God and his soul is the eternal flame of Light that God throws on entire World.

Water, air and vegetations are the elements of earth which sustain us but real sustaining Power is the communion of human soul unto that spiritual power the omnipotent, omniscient and omnivivent 'GOD'.

God's presence is all around. As Kabir Saheb rightly said that "man need not look for God in the temple, Church or mosque.... God is within you. Tagore also finds the presence of GOD everywhere.

Gitanjali is the song of Love and Devotion with hundred and four stanzas in which an Upanishadik Rishi is chanting Vedic and holy hymns to God.

Geet + Anjali = Geetanjali

'Gitanjali' is one of the epoch making poems written by Rabindranath Tagore as Aurobindo Ghose wrote his poem on Supramental themes during the early twentieth century. There are two famous Indian Poets JAYADEVA and Tagore who weote about Krishna-Radha Theme- Tagore's Gitanjali'.

'Gitanjali is Tagore's most famous work which brought him the prestigious NOBEL PRIZE for Literature in 1913. It was originally designed to be in 108 Stanzas comparable to the Rosary beads of 108 in number but it came out in 104 only.

Tagore gave significant titles to his orks with sound echoing the sense. In most of his poems, essays, short stories or dramas, there sense-sound effect- i.e. 'SUR' and 'SAR'. We can quote Kheyya Gitamalya, Naivedya and 'Geeta'- 'Manjari'. In Gitanjali, we can see the invocation or prayer or ARGHYA by an Upanishadik Rishi early morning on the bank of the sacred river.

The rishi is chanting the vedic hymns to the Lord or creator of this Vishwa(Universe).

Tagore's world was small but so great as the Universe. This Earth separates countries, provinces men and animals into geographical divisions but Tagore's world has no divisions nor has its boundaries, His poetry is on man and nature, nature and humanity, man and God.

In all his poems there is love, music, nature, - all the manifestations of mother Earth in excellent music. Nature is a play-house, men and women, its actors and God is the Director or the music maestro and it is love which binds All.

Work Cited

- Tagore, Rabindranath (1952), Collected Poems and Plays of Rabindranath Tagore, Macmillan Publishing (published January 1952), ISBN 978-0-02-615920-3 _ _ (1930), The Religion of Man, Macmillan.
- Tagore, Rabindranath some songs and poems from Rabindranath Tagore, East West publications, ISBN 978-0-85692-055-4.
- Gitanjali (Song offerings)/ with an Introduction by W.B.Yeats.-London, 1913.
- Song offerings (Gitanjali)/ Translated and Introduced by Joe Winter.-London: Anvil, 2000.
- Song offerings (Gitanjali)/ Translated and Introduced by Joe Winter.-London: Anvil, 2000.



Dr. Sangeeta P. Ghate

Abstract

According to the 2011 census, women account for 48 per cent of the total population of the country. Women face disparities in access to and control over services and resources. Bulks of the public expenditure and policy concerns are in “gender neutral sectors”. Gender budgeting has gained increasing recognition as an important tool for promoting gender equality and women’s empowerment. The goal of gender budgeting is to promote gender equality by

Gender Budgeting In India



integrating gender perspectives into the budget process. This involves identifying and addressing the specific needs and priorities of women and men in budget planning and implementation, as well as monitoring and evaluating the impact of budgetary decisions on gender equality. In current world there are huge supporters of gender equality. Women and men are not competitors, they are cooperators.

Keywords - Gender Budget, Women Empowerment.

Introduction

Gender budgeting is a strategy used by governments and organizations to analyze the budgetary implications of policies and programs on gender equality. The concept involves examining how different budget allocations and expenditures impact men and women differently, and making adjustments to ensure that resources are distributed in a more equitable and gender-sensitive way.

Gender Budget Statement was first introduced in Budget 2005-06. On the basis of the information furnished by the Ministries/

Departments, the Gender Budget Statement is prepared. This Statement indicates, in two parts, the budget provisions for schemes that are substantially meant for the benefit of women. Part A details schemes in which 100% provision is for women, Part B reflects schemes where the allocations for women constitute at least 30% of the provision.

Gender budgeting has gained increasing recognition as an important tool for promoting gender equality and women's empowerment. It has been implemented by a growing number of countries and organizations around the world, including the United Nations, the European Union, and many national governments.

By incorporating gender considerations into budget planning and implementation, gender budgeting aims to improve the effectiveness and efficiency of public spending, while also promoting greater social justice and gender equality.

Gender budgeting is a strategy used by governments and organizations to analyze the budgetary implications of policies and programs on gender equality. The concept involves examining how different budget allocations and expenditures impact men and women differently, and making adjustments to ensure that resources are distributed in a more equitable and gender-sensitive way. Gender budgeting has gained increasing recognition as an important tool for promoting gender equality and women's empowerment. It has been implemented by a growing number of countries and organizations around the world, including the United Nations, the European Union, and many national governments.

By incorporating gender considerations into budget planning and implementation, gender budgeting aims to improve the effectiveness and efficiency of public spending, while also promoting greater social justice and gender equality.

Objectives of Paper

- To know the concept of the Gender Budgeting.

- To discuss the present situation of the Gender Budgeting.
- To discuss the opportunities and Challenges regarding Women Empowerment.

Methodology used for this paper

The present paper is based on secondary data by nature. Newspapers, magazines, online blogs, articles and Union Budget 2023, brief report regarding Gender Budgeting used for this paper.

Main Theme

Gender Budgeting (GB)

GB is concerned with gender sensitive formulation of legislation, Programmes and schemes; allocation of resources; implementation and execution; audit and impact assessment of Programmes and schemes; and follow-up corrective action to address gender disparities. A powerful tool for achieving gender mainstreaming so as to ensure that benefits of development reach women as much as men. Does not seek to create a separate budget but seeks affirmative action to address specific needs of women. Monitor expenditure and public service delivery from a gender perspective. Entails the dissection of the government budgets to establish its gender differential impacts and to ensure that gender commitments are translated into budgetary commitments.

It is a mechanism for the institution to fulfill its responsibilities and, therefore, a political expression of its resource allocation priorities. Gender budgeting schemes are ultimately politicized declarations as well as fiscal policy mechanisms. Gender-sensitive budgeting analyzes how budgets address the concerns of females and males, regardless of whether they are youngsters, adolescents, or grownups. Analysis on Gender budgeting is crucial for revealing violence against women and releasing resources between two groups. This sort of research aids in determining alternatives to gender discrimination by emphasizing the independence demoralization of two separate groups: men and women. Gender budgeting

investigated the concept of gender on all laws and projects, not just female appropriations or policies.

According to the 2011 census, women account for 48 per cent of the total population of the country. Women face disparities in access to and control over services and resources. Bulk of the public expenditure and policy concerns are in “gender neutral sectors”. Implications on women in the above sectors are not recognized or identified. Gender responsive budgets policies can contribute to achieving the objectives of gender equality, human development and economic efficiency. Gender Budget Statement (GBS) was first introduced in the Indian Budget in 2005-06. This GB Statement comprises two parts—

- Part A reflects Women Specific Schemes, i.e. those which have 100% allocation for women.
- Part B reflects Pro Women Schemes, i.e. those where at least 30% of the allocation is for women.

The objectives of gender budgeting can be summarized as follows:

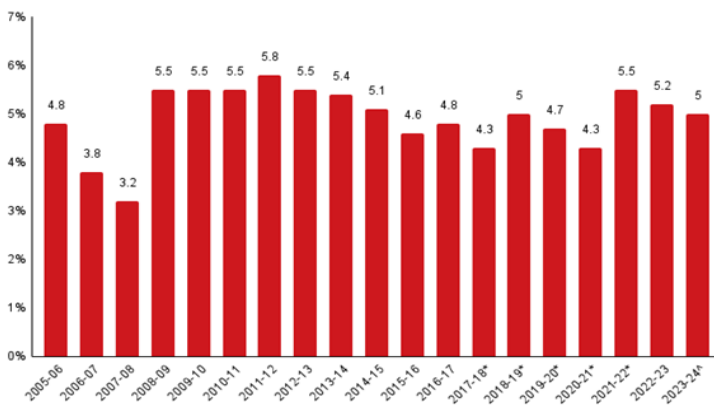
1. Promoting gender equality: Gender budgeting aims to ensure that budgetary decisions are made in a way that promotes gender equality. This involves identifying and addressing the specific needs and priorities of women and men in budget planning and implementation.
2. Eliminating gender-based discrimination: Gender budgeting seeks to eliminate gender-based discrimination in budgetary decisions. This involves identifying and addressing the ways in which budgetary decisions may disproportionately affect women and men differently.
3. Improving resource allocation: Gender budgeting aims to improve the efficiency and effectiveness of public spending by ensuring that resources are allocated in a way that addresses the specific needs and priorities of women and men.

4. Increasing transparency and accountability: Gender budgeting promotes transparency and accountability in budget planning and implementation by making gender-specific data available to the public.
5. Enhancing participation and representation: Gender budgeting seeks to enhance the participation and representation of women in the budget process, thereby empowering them to influence budgetary decisions and ensure that their needs and priorities are taken into account.

Overall, the objectives of gender budgeting are to promote gender equality and women’s empowerment, improve the effectiveness and efficiency of public spending, and ensure that budgetary decisions are made in a transparent and accountable manner.

In 2005, India started releasing a gender budget along with its Union budget. The gender budget is an exercise that applies a gendered-lens to the allocation and tracking of public funds. The focus is on improving women’s welfare through government policies.

Figure 1: Allocation to Gender Budget as a Proportion of the Union Budget



Source: Gender Budget, Union Budget 2005-06 to 2022-23. Available online at <https://www.indiabudget.gov.in/>

Note: All figures are Revised Estimates, except figures marked with * which are Actuals, and ^ which are Budget Estimates.

In the above graph initially, the year of 2005-06 there is 4.8% The allocation to gender budgets in India as a proportion of the total Union budget has remained constant since its inception, ranging from around 3 to 6 per cent of the Union budget. For FY 2023-24, the total allocation for Gender Responsive Budgeting increased by a mere 2 per cent from the Revised Estimates of FY 2022-23. In recent years, the actual allocation to gender budget as a proportion of the union budget peaked in the pandemic in FY 2021-22. However, it has been falling since then. In FY 2022-23, the RE of gender budget accounted for 5.2 per cent of the Union Budget. For FY 2023-24, the Budget Estimate of the Gender Budget accounts for just 5 per cent of the total Union Budget. Allocation to gender budget as a proportion of the union budget fell from 5.2% (2022-23) to 5% (2023-24).

Major schemes that benefit women

- Jal Jeevan Mission (JJM) aims to provide household tap connections to all rural households by 2024. Tap water can particularly improve women's quality of life because it is mostly women and girls who gather water in households that do not have regular water access.
- Pradhan Mantri Awaas Yojana – Gramin (PMAY-G) accounted for 24 per cent of the gender budget in 2023-24 and was placed in Part A of the GRB because the scheme encourages houses to be owned by women and thereby might benefit women.
- Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Scheme (MGNREGS) On the other hand, only 27 per cent of the funds allocated under the Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Scheme (MGNREGS) accounted for Part B of the GRB, despite women being 55 per cent of MGNREGS workers.

Some of the problems of gender budgeting are:

- **Limited political will:** The success of gender budgeting initiatives often depends on the political will of policymakers to implement gender-responsive budgeting practices. Without strong political commitment, gender budgeting efforts may not be fully integrated into the budget process.
- **Lack of gender-disaggregated data:** Gender budgeting requires accurate and reliable gender-disaggregated data to identify the specific needs and priorities of women and men. However, in many countries, such data is not readily available or is of poor quality, making it difficult to implement effective gender budgeting practices.
- **Resistance to change:** Gender budgeting may be met with resistance from those who are not accustomed to considering gender issues in budgetary decisions. This can lead to a lack of understanding or buy-in from key stakeholders and result in limited implementation of gender budgeting practices.
- **Complex budget processes:** The budget process can be complex and involve multiple layers of decision-making, making it challenging to integrate gender perspectives at each stage. This can result in gender budgeting efforts being marginalized or overlooked in the budget process.
- **Limited resources:** Gender budgeting requires additional resources, including staff time, training, and expertise, to implement effectively. In many countries, budget constraints and competing priorities may limit the availability of these resources.

Challenges

- Not only has the magnitude of the gender budget as a proportion of the total expenditure of the Union Budget decreased, the budgetary allocations for promoting gender equality and women's empowerment have also shown a decline.

- There are only a few “big budget” women exclusive schemes of the Ministry of Women and Child Development (MWCD) like the Nirbhaya Fund and the Beti Bachao Beti Padhao campaign.
- Lack of dedicated human resources to implement the interventions identified by the GBCs.
- Monitoring remains one of the weakest links in the GRB work with no designated mechanism for monitoring it at the national level.
- Assumptions behind reporting allocations under Part B of the GBS remain questionable.

Conclusion

The future scope for gender budgeting is significant, as more and more countries and organizations recognize the importance of promoting gender equality and empowering women. Some of the key areas for future development and expansion of gender budgeting include:

- Strengthening gender-disaggregated data: Efforts to collect and analyze gender-disaggregated data need to be strengthened to improve the accuracy and reliability of gender budgeting initiatives.
- Building capacity: There is a need to build the capacity of policymakers, budget officials, and civil society organizations to implement gender budgeting practices effectively.
- Improving accountability: Greater accountability mechanisms are needed to ensure that gender budgeting initiatives are monitored and evaluated regularly to assess their impact on gender equality.
- Addressing intersecting forms of discrimination: Future gender budgeting efforts need to take into account the intersecting forms of discrimination faced by women, including those based on race, ethnicity, class, and sexual orientation.
- Integrating gender into macroeconomic policies: Gender budgeting

efforts need to be integrated into macroeconomic policies and development strategies to ensure that gender considerations are taken into account at all levels of economic decision-making. the future scope for gender budgeting is vast, as it has the potential to significantly contribute to the achievement of gender equality and women's empowerment.

References

1. Ria Kasliwal, The Status of Gender Budgeting in India, English Blogs, Government Budget, Union Budget, 10 February 2023, <https://accountabilityindia.in/blog/gender-budgeting-in-india/>
2. Gender Budget, Union Expenditure Profile for FY 2005-06 to FY 2023-24.
3. Press Release on Jal Jeevan Mission: during lockdown by Ministry of Jal Shakti dated 2 July 2020.



Dr. Shilpa Patel

ABSTRACT

In today's modern and competitive era, manufacturers are constantly striving to increase the profit of their business.

Attempts to increase sales by marketing the product they sell goods in their own city, in their own state, in the other states, but now all the companies are mostly doing international business. International business has to face difficulties like market of other

Environment Of International Marketing



culture country, customer's choice culture and currency of great country.

KEY WORDS: International Business, Manufacturing, Constancy, Product.

INTRODUCTION

Every business unit should remain alert about the environment affecting marketing activity, if they want to stand in market competition. Effectiveness of different decisions regarding marketing activity depends upon the circumstances and connected environments. If they are favourable, the decisions which are taken can be successfully achieved and when the factors are unfavorable, decisions do not become successful. Some factors which are not under the control of the firm, but create specific effects are called 'Environment'. They include population, structure of consumption, national income, its distribution, legal provision, politics, technology, economic, social, cultural and natural environments etc. In every country, these types of factors have different effects. All these factors

are known as 'International Marketing Environment' Prof. Kotler describes this type of factors as 'Environmental variables.'

Classification of International Marketing Environment: Mr. Philip Kotler has classified abroad marketing environments as under:

(1) Organisational Environment, (2) Market Environment, (3) Macro Environment, (4) Extra Environment

As such for detailed study all the main environmental factors should be taken into consideration.

Factors affecting Abroad International Marketing: They can be pointed out as under:

(1) Market Competition (2) Science and technology (3) Economic condition (4) Social condition (5) Cultural factors (6) Political factors (7) Legal factors (8) Demographic factors (9) Size of national income and its distribution (10) Customs and traditions of trade.

(1) MARKET COMPETITION: More or less competition exists in every country in the world. In a capitalized country, the element of competition is more in comparison to socialistic and communist countries. Every manufacturer tries to produce for different markets, such as monopoly, semi-monopoly and perfect competition market. They arrange the channels of distribution to sell their product, considering the nature of market and frame different type of strategies. Producers always remain alert to remove the factors, which are adversely affecting and try to increase the sale. They change their strategy according to the change in the market environment. From the view point of international marketing, there is a keen competition in the market of America, Japan, Germany. As a result it is very difficult to enter that market. On the other hand, it is somewhat easy to enter the market of Romania, Bulgaria, Korea etc.

(2) SCIENCE AND TECHNOLOGY: Science and technology are fast changing these types of factors obviously affect the market. E.g. the number of manufacturers of cotton cloth has decreased. This

type of manufacturers of cotton cloth started producing mix fabrics which have become successful and benefited them. Now due to growth of science and technology messages are broadcasted through satellite. So the use of Television, Radio, Wireless, Computer, Internet increases. Its adverse effect lies on gramophone and film industry. Many industries develop due to research such as zerox machine, ready-made block for house construction, refrigeration, cold storage, electric motor, automobile equipment etc. Its adverse effects also affect many industries. Management should make required changes in their method of production after considering the new technological environment to maintain the market share.

India, Brazil, Africa, Philippines and many other countries have adopted new technology to boost up industrial development. Due to this reason rate of economic development and income of people increase. As a result demand of household products and some luxurious products increases.

(3) **ECONOMIC CONDITION:** In the different countries the economic conditions are different. They depend on different factors:

- (1) Rate of economic growth.
- (2) Population growth rate.
- (3) Money supply, inflation rate, price rise
- (4) Growth of transportation and communication.
- (5) Rate of growth of human efficiency
- (6) Business cycles
- (7) Growth of Banking services.

If the growth rate and market condition are not favourable, the market structure is adversely affected. When it improves it will have positive influence on markets purchasing power. It is necessary to analyses demand of the customer and the market condition in the most effective way.

USA, Japan, England, France and West Germany are fairly developed. They use their own technology and help developing economics and on the other hand they import agricultural products.

(4) SOCIAL CONDITION: Social structure i.e. traditions, methods, customs etc. have a basic influence on economic development, industrial output and distributional factors. Social backwardness, immorality, rigidity and other social factors influence negatively. Caste, religions, customs, conflicts will keep man at specified low level and they live in total darkness. The nature, behaviour, trend of human being change very slowly. In the western countries the social structure is open and wants are unlimited.

India, Pakistan, Sri Lanka, Burma, Bangladesh and South African Countries are totally covered by poverty and ignorance. Their basic needs are not luxurious but primary needs. In many countries of the world human values differ substantially. Their habits, ways of living etc. also differ. These factors will have to be considered in international marketing.

(5) CULTURAL FACTORS: Culture is a composite of belief, knowledge, art, religion taboos, customs, habits, lifestyle and restriction of group behaviour, which are widely reflected in human behaviour, customs and traditions.

The condition of each country is likely to be different. For example, the political structure and fiscal approach sometimes automatically include exploitation of workers. The marketing strategies will have to be set up in such a way that they increase profit by less exploitation.

People adopt tactics in such a way that they give them more income with less effort. People now want more leisure, and would like to exploit others through any method. Thus, the marketing strategies should be set up accordingly. When fashions or traditions change, the suitable changes are also required.

There is a remarkable difference between the culture of east and west. Indian culture has enforced a new atmosphere in the market structure. In the present stage of information and technology the cultural changes have a large impact. People's dressing, food habits and luxury are changing dramatically. These factors cannot be ignored.

(6) **POLITICAL FACTORS:** The political factors play a vital role, which have large influence on market. Price, size of market, coverage, advertisement etc. influence the market. The market policy has to be decided on this basis. The industrial development or growth depends on free / controlled policy adopted by the country. This indicates that the political factors play a vital role.

The political situation is likely to be different in different countries. Hence the Market strategy is also likely to be different. In the regulated market, Government rules over the market and the resources are diverted as per the rules of the government. The welfare aspect is more important than profitability. Uplifting the rural social welfare and other developmental aspects are important. Thus the political factors widely influence the market and other related factors are also important in the strategy of marketing.

(7) **LEGAL FACTORS:** On one side the legal aspects have started changing. Their purpose is to control exploitation, profit margin, malpractice, adulteration, black, marketing, high prices, less weight and other marketing malpractices. The laws were passed to control these.

The emergence of the above situation is found to be different in different countries. Some countries prefer to put control over the distribution network. In India, weight control, packing, price, weight, manufacturing date, etc. rules have been introduced. All affect the marketing practices. In India MRTP Act and FEMA prefer to control the marketing activities.

(8) **DEMOGRAPHICS FACTORS:** The entire market structure is influenced by the demographic structure. Size, age group, geographical area, size of family, birth death rate, sex ratio, religions, classification, growth of population are very important. These affect the marketing strategy.

The size of populations is different in different countries. India and China possess high population. Russia, Australia have low population. The developing countries possess seller's market so it is necessary to decide the strategy of such a nature that increases sales. When population increases, the demand rises, market expands, demand for food, clothes, residence, primary and other things develop. Then the marketing strategy has to be developed in such a way as to adjust with this situation.

The suitable changes in the marketing strategy have to be made on the basis of changes in birth rate, death rate, urbanization and development of rural urban market. India is highly populated country and also developing very fast. This is why developed countries prefer to capture the India market. India has also adopted the concept of globalization and liberalization. Hence, many foreigners have entered the Indian market.

(9) **SIZE OF NATIONAL INCOMES AND ITS DISTRIBUTION:** The purchasing power of people usually depends on : (1) Current income and expected future income. (2) Properties to consume and save. (3) Price rise (4) Credit availability and facilities. When above factors are favourable the purchasing power rises. When need of people rises the producer has to make suitable changes in his production and distribution structure. In India, per-capita income also rises with the national income. The high income is usually limited to upper section of the society. Thus national income and its distribution influence the international marketing.

(10) **TRADE CUSTOMS AND TRADITION:** The traders always prefer to use different ways to increase their sales. In the beginning the producer himself was looking after the marketing but now different methods are used for the distributors. Different methods of indirect sale are adopted. The departmental stores, Super market, chain store, postal selling etc. are new types of selling techniques.

The purpose of this technique is to see that products reach the ultimate consumers in a proper quantity and quality at a proper time and price. The traders have made several changes in their distribution channels and marketing strategies are settled in that way. In modern time, internet and T.V. channels play a vital role in expanding the geographical scope of the market. The information technology has made entire world a market.

CONCLUSION:

The national and International Environment have large affects on the market. All these factors are important to analyse for the producer and distributor. They try to adjust with the market condition. The producer studies the market behaviour and decides the marketing strategy accordingly. They try to get protection against the negative factors. it is necessary to decide the impact of environment i.e. how, what, when, how much the factors will have influence. This is very useful for the producers.

REFERENCES:

- (1) Marketing Management by Philip Letter.
- (2) Marketing Management by Arun Kumar, N. Meenakshi
- (3) Marketing Management by Philip Kotler, Kevin lane Keller
- (4) Marketing Management by T. N. Chhabra, Ankur Chhabra.
- (5) Marketing Management by Dr. Amit Kumar.



Dr. Manish Chudasma

INTRODUCTION:

In India economic activities are being propelled by the process of globalization, which has integrated regional economics societies and cultures driven by a global network of communication transportation and trade. In general as economics become more connected to other economics, not only the opportunities have increased but competitors also has increased to significant extend through liberalization has facilitated cross border capital flow an form of flow of investment

Performance Of Insurance Industry In INDIA: A Critical Analysis



similarly the lives of people also changed so insurance industry is very important in India.

Specific contribution of insurance industry and the process of economic growth both in developed and developing countries as well as to the well being of poor in particular.

Insurance industry in India

It is the feeling of common man in India that insurance is a mechanism for managing the risk. There is good empirical and theoretical evidence that insurance sector influence economic development of India (Monalisa Ghosal, 2012; Anit Kumar Chakra Barth, 2006)

The insurance industry in India consists of 52 insurance companies of which 24 are in life insurance business and 28 are non-life insurance.

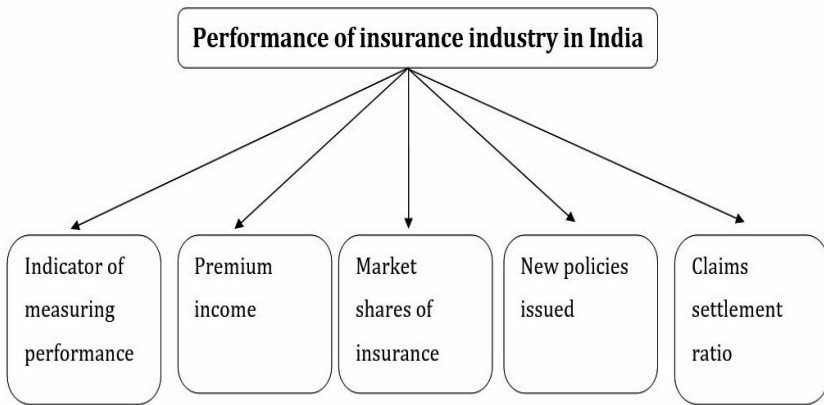
However the annual report 2012-13 of the IRDA observed that the prospects of life insurance business in India are still not satisfactory.

International comparison

The negligible growth rate and contribution of life insurance industry in India can be attributed to the low insurance penetration and density compare to other country India have a still low growth.

India has the lowest insurance penetration and density when compared to the selected countries in the world. They are even low compared to the world average. It can be observed that in unites states the non-life insurance penetration and density are high and in Switzerland the non life insurance density,

Insurance density accounts for around 83.0 percent of the total density.



Premium income

There are 53 insurance companies operating in India as on march 2014 of which 24 are in insurance business and 28 are in non life insurance business and GIC is the sole national reinsurer.

The total premium income recorded in the insurance industry has been increasing in the recent years.

Market shares

Market shares on the basis of premium income of life and non-life insurance industry in India. The share of public sector has decline compare to a private sector.

Market shares of private insurers have increased both in life and non life insurer. Here private sector has done good performance.

New policies issued

The no of policies issued represent the spreading capacity of the insurance industry by attracting the people toward the insurance products.

Claim settlement ratio

The performance of life insurance industry primarily depends on two important factors one is underwriting and other is settlement of claim.

Life insurance contract is an agreement wherein insurer agree to pay a certain sum to insurer upon happening of an event specify upon a policy and upon nature and condition of policy.

Conclusions

It is quite clear from the above discussion that the insurance penetration and density is very low compared to the global position and that exists in the developed countries.

The claims settlement ratio, one of key indicator for measuring the operational efficiency of insurance. Industry shows that LIC has fared well in terms of high settlement ration of individual and group death claims, compared to private insurer.

References

- (1) Management and business studies Vol:3, No.4 PP413-422
- (2) IRDA (Act)
- (3) The insurance Act,1938




Prof. Milin Danak

Abstract :

Today's business is too much competitive than ever before and repetitively upgrading with new technologies along with changing business environment and market elasticity. Business failure is a common factor if suitable functioning and co-conferment not possible among the organizational subunits or responsibility centers where the individual managers are directly hold liable for their actions. Handling organizational aims largely depend upon proper

Responsibility Accounting – A study relating to the organisation



performing across the organization which can be purely controlled by delegating authorities and responsibilities based on the size and formation of organizations. Responsibility accounting helps not only in assessing performance but also in taking managerial decisions like cost control and profit planning.

Ethical dilemmas can be detached from business operations at all level if responsibility accounting is properly practiced. This study focuses on the evaluations of the previous literatures relating to responsibility accounting. A descriptive approach is used to review different literatures to recognise the impression of responsibility accounting in business organizations.

Keywords: responsibility accounting (RA), controllability, decentralization and motivation

Introduction:

Responsibility accounting (RA) is a system of control where responsibility is ascribed for the control of costs. The persons are made responsible for the manipulate of costs. Proper authority is given to

the persons so that they are able to keep up their performance. In case the performance is not according to the predetermined levels then the persons who are assigned this duty will be personally responsible for it. In this responsibility accounting, the emphasis is on men rather than on systems.

According to ICWAI, Responsibility accounting is 'a scheme of management accounting under which accountability is established according to the responsibility delegated to various levels of management and a management information and reporting system instituted to give sufficient feedback in terms of delegated responsibility. Under this system divisions or units of an organization under a specified authority in a person are established as responsibility centres and evaluated individually for their performance.'

This is a system of accounting in which cost data are reported to managers who are in charge of various cost centres. In this system, budgets are prepared and actual performance is recorded and reported.

Responsibility accounting focuses main attention on responsibility centres. The managers of different activity centres are responsible for controlling the costs of their centres. Information above costs incurred for different activities is supplied to the persons incharge of various centres. The performance is constantly compared to the standards set and this process is very useful in exercising cost controls. Responsibility accounting is different from cost accounting in the sense that the future lays prominence on cost control whereas the latter lays emphasis on cost ascertainment.

Definitions Responsibility Accounting

C. T. Horongrent :

"Responsibility Accounting or profitability accounting or activity accounting which means the same thing, is a system that recognizes

various decision or responsibility centers throughout the organisation and traces costs (and revenue, assets and liabilities) to the individual managers who are primarily responsible for making decisions about the costs in question."

Robert Anthony :

"Responsibility accounting is that type of management accounting which collect and reports both planned and actual accounting information in terms of responsibility centers".

Essential features of Responsibility Accounting

Costs and Revenues: The physical resources used in an organization such as quantity of raw-material used and labour hours consumed, are termed as inputs. These inputs expressed in the financial terms are known as costs. Similarly, outputs expressed in monetary terms are called revenues.

Advantage of Costing: It requires both planned and actual financial information. It is not only the historical cost and revenue data but also the planned future data which is essential for the implementation of responsibility accounting system.

Identification of Responsibility Centres: The whole concept of responsibility accounting is focused around identification of responsibility centres. The responsibility centres represent the sphere of authority or decision points in an organization. In a small firm, one individual or a group of individuals, who are usually the owners, may possibly manage or control the entire organization. However, for effective control, a large firm is, usually, divided into meaningful segments, departments or divisions. These sub-units or divisions of organization are called responsibility centres. A responsible centre is under the control of an individual who is responsible for the control of activities of that sub-unit of the organization. Generally, for effective planning and control purposes, responsibility centres are classified under three categories:

- (a) Cost centres;
 - (b) Profit centres;
 - (c) Investment centres.
- Relationship between organisation structure and Responsibility Accounting System: A sound organization structure with clear lines of authority- responsibility relationship is a prerequisite for establishing a successful responsibility accounting system. It must be founded upon the existing authority-responsibility relationships in the organization. In fact, responsibility accounting system should parallel the organization structure and provide financial information to evaluate actual results of each individual responsible for a function.
- Assigning Costs to Individuals and Limiting their efforts to Controllable Costs: After identifying responsibility centres and establishing authority-responsibility relationships, responsibility accounting system involves assigning of costs and revenues to individuals. Only those costs and revenues over which an individual has a definite control can be assigned to him for evaluating his performance. Responsibility Accounting (RA) has an appeal because it distinguishes between controllable and uncontrollable costs. Unlike traditional accounting where costs are classified and accumulated according to function such as manufacturing cost, distribution cost etc., RA classifies and accumulated costs according to controllability.
- Transfer Pricing Policy: In a large scale operation having dispersed groups, there is a universal practice of moving goods and services from one segment of the organization to another. The significance of the transfer price can well be judged from the fact that for the transferring division it will be a source of revenue, whereas for the division to which transfer policy for the successful implementation of RA system. There are various

transfer pricing methods in use, such as cost price, cost plus normal profit, incremental cost basis, standard price etc.

- **Performance Reporting:** As stated earlier, RA is a supervise mechanism. A control system to be efficient should be such that deviations from the plans must be reported at the earliest so as to take corrective action for the future. The deviations can be known only when performance is reported. Thus, RA system is focused on performance reports also known as Responsibility Reports, prepared for each responsibility unit. Unlike authority which flows from top to bottom, reporting flows from bottom to top. These reports should be addressed to appropriate persons in respective responsibility centres. The reports should contain information in comparative form as to show plans and the actual performance and should give details of variances which are related to that centre. The variances which are not controllable at a particular responsibility centre should also be mentioned separately in the report.
- **Participative Management:** The function of RA system becomes more effective if participative or democratic style of management is followed, wherein, the plans are laid or budgets are fixed according to the mutual consent and the decisions reached after consulting the subordinates- It provides motivation to the workers by ensuring their participation and self imposed goals.
- **Management by Exception:** It is a well accepted fact that at successive higher levels of management in the organizational chain less and less time is devoted to control and more and more to planning. Thus, an effective RA system must provide for management by exception.
- **Human Aspect of RA:** The aim of RA is not to place blame. Instead it is to evaluate the performance and provide feed back so that future operations can be improved. Goals and objectives

are achieved through people and, hence, RA system should motivate people. It should not be taken as a device to punish subordinates. The best RA system enlightens employees about the positive side of control. To ensure the success of RA system, it must look into the human aspect also by considering needs of subordinates, developing mutual interests, providing information about control measures and adjusting according to needs.

Benefits of RA:

- **Assigning of Responsibility:** Each and every individual in the organization is assigned some responsibility and they are accountable for their work. Every body knows what is expected of him. The responsibility can easily be acknowledged and satisfactory and insufficient performances of various persons are known.
- **Improves performance:** The assigning of tasks to specific persons acts as a motivational factor too. The persons incharge for different activities know that their performance will be reported to the top management. They will try to improve their performance.
- **Helpful in Cost Planning:** Under the system of RA, full information is collected about costs and revenues. This data is helpful in planning of future costs and revenues, fixing of standards and preparing of budgets.
- **Delegation and control:** This system enables management to delegate authority while retaining overall control. The authority is delegated according to the requirements of the task assigned. On the other hand, responsibility of various persons is fixed which is helpful in controlling their work. The control remains with top management because performance of every cost centre is regularly reported to it.
- **Helpful in Decision Making:** RA is not only a control device but also helpful in decision making. The information collected under

this system is helpful to management in planning its future actions. The past performance of various cost centres also helps in fixing their future targets. So this system enables management to take important decisions.

Findings of the study:

Responsibility accounting is a system of finding out a causal relationship between activities and performance of the activities so that divisional performance can be evaluated

easily that leads to the motivation to different segments of organizations through using the concept of decentralization.

Decentralization diverges from size of organization, normally large organizations use the responsibility accounting systems. So, it is an effective method of cost control through managing different parts of operation where information content and notion of control are useful in imposing controllability with adopting responsibility as well as accountability.

Conclusion and guideline for future research:

This study has been alleged a large volume of theoretical and experiential research on responsibility accounting is done in gathering the concepts of controllability, responsibility and accountability principles where cost control and profit planning are assessed as guiding criteria so that the large organizations can adopt and contrivance it in order to conquer organizational objectives effectively and efficiently. In control mechanism there are two types of control: absolute and relative control. Though RA deals with the relative control but absolute control is rare. So, only relative costs can be controlled by using the cost center of RA system. For evaluating segmental performance through ROI, RI, EVA and BSC. It is not a new concept in our country. It has already been practiced in manufacturing industries like textile and garments industries and service organizations. This

study reveals some useful information which is not free from certain limitations. This study is based only on the secondary sources of data (published articles, books and websites) where primary sources of data are not generalized. Further research can be targeted towards a more longitudinal study on overall manufacturing or service organizations. This system should be practiced in all organizations to ensure effective controllability, responsibility, accountability and to evaluate performance. So, responsibility accounting helps not only in control but also in planning as well as decision making too.

References

1. Indjejikian R, Nanda D. Dynamic incentives and Responsibility Accounting, *Journal of Accounting and Economics*. 1999; 27(2):177-201.
2. Cools M, Slagmulder R. Tax-Complaint Transfer Pricing and Responsibility Accounting, *Journal of Management Accounting Research*. 2009; 21(1):151-178.
3. Benston G.J. The Role of The Firm's Accounting System for Motivation, *The Accounting Review*. 1963; 38(2):347-354.
4. Baiman S, Noel J. Non-controllable Costs and Responsibility Accounting, *Journal of Accounting Research*. 1985; 23(2):486-501.
5. Bloomfield B.P, Coombs R. Machines and manoeuvres: Responsibility accounting and the construction of hospital information systems, *Accounting, Management and Information Technologies*. 1992; 2(4):197-219.



Prof. Parashar Dave

Abstract

It is a mathematical truth that a scientifically selected sample would reveal the features and characteristics of the population. The statistical theory of sampling is based on a scientific law. Hence, it can be relied upon to a greater extent than any arbitrary technique which lacks basis and acceptability. Test Checking and Sampling can never. Bring complete reliability; it cannot give accurate results. It is a process of estimation. What error is tolerable for a particular

Auditing – Concept, Objectives, Limitations Of A Unit



matter under examination is a matter of the individual's judgment in that particular. Entries involving large amounts or relating to material accounts are ..seen exhaustively and other entries are picked up for verification from the remainder according to a certain plan. Sometimes entries are checked for a few specified months exhaustively and the rest go unchecked. Test Check is normally planned in such a way that the audit programmes for 3 to 5 years cover all types of transactions in case of a medium or large sized Company. Thus, if in one year the months of January, June and December are checked; April, July and September may be checked in the second year and so on. The staff and management of the Auditee Company should not be able to anticipate the pattern of test checking, otherwise they will predict the areas and periods to be covered in any one year and will be careful regarding the same. If test checking becomes routine, predictable and mechanical, it loses its value. Hence, the Auditor should keep changing the methods of test checking at reasonably frequent intervals. The extent of test

checking would primarily depend on the Auditor's judgment of a particular situation. This judgement in turn depends on the previous experience of the Auditor, current developments and the efficacy of Internal Control System.

Keywords: Fraud, Error, Auditing

Introduction

Economic decisions in every society must be based upon the information available at the time the decision is made. For example, the decision of a bank to make a loan to a business is based upon previous financial relationships with that business, the financial condition of the company as reflected by its financial statements and other factors. If decisions are to be consistent with the intention of the decision makers, the information used in the decision process must be reliable. Unreliable information can cause inefficient use of resources to the detriment of the society and to the decision makers themselves. In the lending decision example, assume that the bank makes the loan on the basis of misleading financial statements and the borrower Company is ultimately unable to repay. As a result the bank has lost both the principal and the interest. In addition, another company that could have used the funds effectively was deprived of the money. As society become more complex, there is an increased likelihood that unreliable information will be provided to decision makers. There are several reasons for this: remoteness of information, voluminous data and the existence of complex exchange transactions.

As a means of overcoming the problem of unreliable information, the decision-maker must develop a method of assuring him that the information is sufficiently reliable for these decisions. In doing this he must weigh the cost of obtaining more reliable information against the expected benefits. A common way to obtain such reliable information is to have some type of verification (audit) performed by independent persons. The audited information is then used in

the decision making process on the assumption that it is reasonably complete, accurate and unbiased. Modern business needs information about activities to be planned for the future. A major function of management is decision-making. It requires selection of an optimal course of action from among a set of alternatives. Costing techniques play an important role in gathering and analyzing revenue and cost data. It also helps to control business results and to make a proper appraisal of the performance of persons working in an organisation. Cost accounting also helps in acquiring Plant and Machinery. Adding or dropping Product, make or buy decision, special pricing of products and replacement of assets.

Objectives

There are two main objectives of auditing. The primary objective and the secondary or incidental objective.

- a. Primary objective – as per Section 227 of the Companies Act 1956, the primary duty (objective) of the auditor is to report to the owners whether the balance sheet gives a true and fair view of the Company's state of affairs and the profit and loss A/c gives a correct figure of profit or loss for the financial year.
- b. Secondary objective – it is also called the incidental objective as it is incidental to the satisfaction of the main objective. The incidental objective of auditing are:
 - i. Detection and prevention of Frauds, and
 - ii. Detection and prevention of Errors.

Detection of material frauds and errors as an incidental objective of independent financial auditing flows from the main objective of determining whether or not the financial statements give a true and fair view. As the Statement on auditing Practices issued by the Institute of Chartered Accountants of India states, an auditor should bear in mind the possibility of the existence of frauds or errors in the accounts under audit since they may cause the financial position

to be mis-stated.

Fraud refers to intentional misrepresentation of financial information with the intention to deceive. Frauds can take place in the form of manipulation of accounts, misappropriation of cash and misappropriation of goods. It is of great importance for the auditor to detect any frauds, and prevent their recurrence. Errors refer to unintentional mistake in the financial information arising on account of ignorance of accounting principles i.e. principle errors, or error arising out of negligence of accounting staff i.e. Clerical errors.

Origin and Evolution

The term audit is derived from the Latin term 'audire,' which means to hear. In early days an auditor used to listen to the accounts read over by an accountant in order to check them. Auditing is as old as accounting. It was in use in all ancient countries such as Mesopotamia, Greece, Egypt, Rome, U.K. and India. The Vedas contain reference to accounts and auditing. Arthasashthra by Kautilya detailed rules for accounting and auditing of public finances.

The original objective of auditing was to detect and prevent errors and frauds

Auditing evolved and grew rapidly after the industrial revolution in the 18th century. With the growth of the joint stock companies the ownership and management became separate. The shareholders who were the owners needed a report from an independent expert on the accounts of the company managed by the board of directors who were the employees.

The objective of audit shifted and audit was expected to ascertain whether the accounts were true and fair rather than detection of errors and frauds.

In India the companies Act 1913 made audit of company

accounts compulsory with the increase in the size of the companies and the volume of transactions the main objective of audit shifted to ascertaining whether the accounts were true and fair rather than true and correct. The International Accounting Standards Committee and the Accounting Standard board of the Institute of Chartered Accountants of India have developed standard accounting and auditing practices to guide the. The later developments in auditing pertain to the use of computers in accounting and auditing. In conclusion it can be said that auditing has come a long way from hearing of accounts to taking the help of computers to examine computerised accounts

Definition

The term auditing has been defined by different authorities-

Spicer and Pegler: "Auditing is such an examination of books of accounts and vouchers of business, as will enable the auditors to satisfy himself that the balance sheet is properly drawn up, so as to give a true and fair view of the state of affairs of the business and that the profit and loss account gives true and fair view of the profit/loss for the financial period, according to the best of information and explanation given to him and as shown by the books; and if not, in what respect he is not satisfied."

The book "an introduction to Indian Government accounts and audit" "issued by the Comptroller and Auditor General of India, defines audit "an instrument of financial control. It acts as a safeguard on behalf of the proprietor (whether an individual or group of persons) against extravagance, carelessness or fraud on the part of the proprietor's agents or servants in the realization and utilisation of the money or other assets and it ensures on the proprietor's behalf that the accounts maintained truly represent facts and that the expenditure has been incurred with due regularity and propriety. The agency employed for this purpose is called an auditor."

Objectives of Auditing

There are two main objectives of auditing. The primary objective and the secondary or incidental objective.

(1) Primary objective – as per Section 227 of the Companies Act 1956, the primary duty (objective) of the auditor is to report to the owners whether the balance sheet gives a true and fair view of the Company's state of affairs and the profit and loss A/c gives a correct figure of profit or loss for the financial year.

(2) Secondary objective – it is also called the incidental objective as it is incidental to the satisfaction of the main objective. The incidental objectives of auditing are:

- iii. Detection and prevention of Frauds, and
- iv. Detection and prevention of Errors.

Detection of material frauds and errors as an incidental objective of independent financial auditing flows from the main objective of determining whether or not the financial statements give a true and fair view. As the Statement on auditing Practices issued by the Institute of Chartered Accountants of India states, an auditor should bear in mind the possibility of the existence of frauds or errors in the accounts under audit since they may cause the financial position to be mis-stated.

Fraud refers to intentional misrepresentation of financial information with the intention to deceive. Frauds can take place in the form of manipulation of accounts, misappropriation of cash and misappropriation of goods. It is of great importance for the auditor to detect any frauds, and prevent their recurrence. Errors refer to unintentional mistakes in the financial information arising on account of ignorance of accounting principles i.e. principle errors, or error arising out of negligence of accounting staff i.e. Clerical errors.

Benefits and Limitations of Audit

Benefits of Audit

I. Businessman's point of view	II. Investor's point of view	III. Other Advantages.
1 Detectonof errorsandfrauds	1 . Protects interest	1. Evaluate financial status
2 Loan from banks	2. Moral check	2. Usting of shares
3 Builds reputation	3. Proper valuation of investments	3. Settlements of claims
4 Proper valuation of assets	4 Good security	4 Evidence in court
5. Government acceptance		5. Settlement of accounts
6. Update accounts		5. F aciStates calcula tion of Purchase. Conskteraton.
7 Suggestions for improvement		7 Facilitates taxation
8. Useful for agency		

Limitations of Audit

At this stage, it must be clear that the objective of an audit of financial statements is to enable an auditor to express an opinion on such financial statements. In fact, it is the auditor's opinion which helps determination of the true and fair view of the financial position and operating results of an enterprise. It is very significant to note that the AAS-2 makes it a subtle point that such an opinion expresses by the auditor is neither an assurance as to the future viability of the enterprise nor the efficiency or effectiveness with which management has conducted affairs of the enterprise.

The inherent limitations are:

I. First of all, auditor's work involve exercise of judgment, for example, in deciding the extent

of audit procedures and in assessing the reasonableness of the judgment and estimates made

by the management in preparing the financial statements. Further much of the evidence

available to the auditor can enable him to draw only reasonable

conclusions there from. The

audit evidence obtained by an auditor is generally persuasive in nature rather than

conclusive in nature. Because of these factors, the auditor can only express an opinion.

Therefore, absolute certainty in auditing is rarely attainable. There is also likelihood that

some material misstatements of the financial information resulting from fraud or error, if

either exists, may not be detected.

II. The entire audit process is generally dependent upon the existence of an effective system

of internal control. Further, it is clearly evident that there always be some risk of an internal

control system failing to operate as designed. No doubt, internal control system also suffers

from certain inherent limitations. Any system of internal control may be ineffective against

fraud involving collusion among employees or fraud committed by management. Certain

levels of management may be in a position to override controls; for example, by directing

subordinates to records transactions incorrectly or to conceal them, or by suppressing

information relating to transactions. Such inherent limitations of internal controls system

also contribute to inherent limitations of an audit.

Generally following are the Limitations of auditing

1. **Non-detection of errors/frauds:** Auditor may not be able to detect certain frauds which are committed with malafide intentions.
2. **Dependence on explanation by others:** Auditor has to depend on the explanation and information given by the responsible officers of the company. Audit report is affected adversely if the explanation and information prove to be false.
3. **Dependence on opinions of others:** Auditor has to rely on the views or opinions given by different experts viz Lawyers, Solicitors, Engineers, Architects etc. he can not be an expert in all the fields
4. **Conflict with others:** Auditor may have differences of opinion with the accountants, management, engineers etc. In such a case personal judgement plays an important role. It differs from person to person.
5. **Effect of inflation:** Financial statements may not disclose true picture even after audit due to inflationary trends.
6. **Corrupt practices to influence the auditors:** The management may use corrupt practices to influence the auditors and get a favourable report about the state of affairs of the organisation.
7. **No assurance:** Auditor cannot give any assurance about future profitability and prospects of the company.
8. **Inherent limitations of the financial statements:** Financial statements do not reflect current values of the assets and liabilities. Many items are based on personal judgement of the owners. Certain non-monetary facts can not be measured. Audited statements due to these limitations can not exhibit true position.
9. **Detailed checking not possible:** Auditor cannot check each and every transaction. He may be required to do test checking.

Conclusion

Auditing is a systematic and scientific examination of the books of

accounts and records of business to enable the auditor to satisfy himself that the profit and loss account and the balance sheet are properly drawn up so as to exhibit a true and fair view of the financial state of affairs of the business and profit or loss for the financial period.

The term auditing has been distinguished from accounting and investigation. The main point of distinction is that accountancy is concerned with the preparation of financial statements whereas auditing is concerned with checking of these financial statements and reporting on the financial position and result of operation of the organisation. Investigation is undertaken for some special purpose i.e. to determine the extent of fraud or to determine the purchase price of the organisation and the like.

Objectives of audit are broadly classified into a) primary objective and b) secondary objective. Primary objective of audit is to substantiate the accuracy of the financial statements prepared by the accountant while the secondary objective is to detect and prevent errors and frauds.

A number of advantages can be derived from getting the accounts audited by a qualified auditor, such as early detection of errors and frauds, reliability of accounts, statements of various types of claims, securing loans from banks and other financial institutions, etc.

Audit is classified into various types, viz., audit under statute, audit of accounts of private firm, audit of accounts of private individuals, audit of trust accounts. An auditor can adopt any one of the modes to conduct his audit of an organisation, viz. continuous audit or periodical audit or interim audit.

Besides being a Chartered Accountant an auditor should possess certain other qualities, such as knowledge of relevant laws, intelligence, tactfulness, vigilance, honesty and integrity, courage, impartiality, broadmindedness, patience, perseverance, maintaining secrecy of his client, commonsense etc.

Bibliography/References

1. Contemporary Auditing : Kamal Gupta, Tata Mc-Graw Hill, New Delhi.
2. A Hand-Book of Practical Auditing: B.N. Tandon, S.Chand and Company, New Delhi.
3. Fundamentals of Auditing : Kamal Gupta and Ashok Arora, Tata Mc- Graw Hill, New Delhi.



Prof. Nakul Solanki

ABSTRACT :

It is believed that the word demography is to be derived from the Latin word demos meaning people and hence demography can be regarded as science of population. The study of demography is gaining increasing significance in India in particular and in all countries in general because of ever increasing population creates social and economic as well as political problems. The study of demography is as old as human society itself. All over the world there has been a

A Study On Demographic



tendency to keep an account of human population for smooth running of the administration and for solving social and economic problems.

He is therefore regarded as the originator of demographic studies. Peter R. Cox, William Patty, Edmand Halley, Frank-Lorimer and many others have given significant contribution in developing scientific study of demography.

MEANING - FRANK LORIMER

"In broad sense demography includes both demographic analysis and population studies. A broad study of demographic studies include both qualitative and quantitative aspects of population."

KEYWORD: Population growth medical research.

METHODS OF COLLECTION DEMOGRAPHIC STATISTICS :

The following three methods are used for collecting demographic statistics:

(i) Registration Method; (ii) Census Method; (iii) Analytical Method.

(i) REGISTRATION METHOD :

This is an important method of collecting demographic statistics regarding births, deaths, marriages, migrations, etc. In most of the advanced societies regular system of registration of vital events exists. Registering vital events is a duty of all individuals of a society. Registering such events is compulsory even by law. Moreover such a registration provides important evidence. From birth registration records the information regarding the place of birth, sex, religion of parents, etc. can be available. Similarly from the death register we can get information regarding the place of death, the age, social status and cause of death of the person. In our country registration of births, deaths and marriages is compulsory by law. Municipalities and local bodies maintain such records. The state government collects this information every month. These data provide useful information about birth rate, death rate and the rate of the population growth.

(ii) CENSUS METHOD :

In our country and practically in all countries of the world population census is carried out at an interval of ten years. Census is the complete enumeration of individuals inhabiting in a specified area at a specified time. Information regarding age, sex, marital status, occupation, education, religion, etc. is collected in census. Census data are useful in studying the rate of population growth, unemployment, literacy, migration, birth rate, death rate, etc. The main difficulty of the method is that it provides data at the interval of ten years, but it fails to give us intercensus data.

(iii) ANALYTICAL METHOD :

It is not possible to conduct the census every year. The intercensus estimates can be projected by using various rates like birth rate, death rate, etc. and results of the population census. For example from the birth rate and the death rate the population growth can be estimated for intercensus period. The method is mathematical and it is based on the analysis of various results. From fertility rates and

the sex composition the estimates of number of births can be obtained for any age group. Insurance company use this method to decide the expectation of life at any age from life tables.

USES OF DEMOGRAPHIC STATISTICS :

The following are some of the important uses of demographic statistics.

- (1) These statistics are useful in knowing the trend of the population growth. They are also useful in knowing the trend regarding birth , death, marriages, etc.
- (2) Vital statistics are useful for planning and evaluation of economic and social development of a country.
- (3) Vital statistics supply 4seful information for medical and pharmaceutical research.
- (4) The information regarding births, deaths, marriages are very useful for public administration. The information regarding death rate helps the health departments in improving the standards of their services. The causes of deaths in different age groups are useful in planning different remedial measures for the age groups.
- (5) The premium rates for insurance are based on life tables. Vital statistics are useful in constructing such tables.
- (6) The international policy of public health can be framed from such statistics of different countries.
- (7) Vital statistics can also be used for determining the age of retirement.

DEFECTS OF DEMOGRAPHIC STATISTICS :

- (1) The registration of birth and death is not very reliable in all states and hence these statistics are not satisfactory.
- (2) In registration of death, the age of the person and the cause of his death are generally not shown.

- (3) The records of deaths are mostly incomplete and hence the correct death rate cannot be found out Government of India appointed many commissions to suggest the method of improving these data. However there is no significant improvement in the system.

SUGGESTIONS :

- (1) The registration of births and deaths should be made compulsory in the country.
- (2) A central organisation should be formed for the collection of reliable information in all states.
- (3) Up-to-date registers should be maintained in each town.
- (4) The importance of these records should be explained to all citizens and proper propeganda should be made to get their co-operation.
- (5) While registering birth or death the following information should be obtained.

In the case of birth, place, date, sex, religion, the age of mother, the names of parents while in registering death the name, place, cause of death, date, religion, occupation, marital status, etc. should be mentioned.

REFERENCES :

1. Ken Black, Business Statistics, John Wiley & Sons (Asia) Pvt. Ltd. Singapore
2. J. K. Sharma, Business Statistics, Pearson Education, New Delhi.
3. Sancheti & Kapoor, .Business Statistics, Sultan Chand & Sons, New Delhi.
4. Srivastava O.S. : A Text Book of Demography, Vikas Publishing.
5. Trivedi and Trivedi : Business Mathematics, Pearson India Ltd., New Delhi.



Prof. Nirav R. Pandya

Abstract

Forensic accounting gained popularity in India following the Enron, Rajat Gupta and Satyam cases. Few chartered accounting firms specialize in fraud investigation as a practice area. Forensic accounting is an area where forensic accountant examine financial information to detect and investigate financial fraud. The knowledge about forensic accounting helps to look into Cases of fraud, money laundering and other financial crimes.

An Overview Of Forensic Accounting In India



Introduction:

The term ‘forensic’ is “using scientific tests to investigate a crime”. It further refers to the application of professional, technical, or scientific knowledge for criminal investigations. It also includes the application of such knowledge for legal proceedings. Forensic accounting is the application of accounting skills to determine whether there has been fraud or embezzlement. We also call it forensic audit, forensic auditing, financial forensics, or forensic accountancy. It is the use of accounting skills to analyze financial data for use in legal proceedings. Forensic accounting includes, for example, examining a company’s financial statements.

Meaning of Forensic Accounting:

Forensic accounting utilizes accounting, auditing and investigative skills to conduct an examination into the finances of an individual or business. Forensic accounting provides an accounting analysis suitable to be used in legal proceedings. Forensic accountants are trained to look beyond the numbers and deal with the business

reality of a situation. Forensic accounting is frequently used in fraud and embezzlement cases to explain the nature of a financial crime in court.

Definitions of Forensic Accounting:

- As per Forensic Accounting.com “The integration of accounting, auditing and investigative skills yields the specialty known as Forensic Accounting.”
- As per Webster Dictionary, Forensic Accounting “Belonging to, used in or suitable to courts of judicature or to public discussion and debate”.
- According to Zia (2010) “The science that deals with the relation and application of finance, accounting, tax and auditing knowledge to analyze, investigate, inquire, test and examine matters in civil law, criminal law and jurisprudence in an attempt to obtain the truth from which to render an expert opinion”.
- According to ICAI, “forensic accounting is the use of professional accounting skill in matters involving the possibility of fraud, to collect relevant evidence and facts which could help support an expert view for potential or actual civil or criminal litigation.”

A brief explanation of the key words:

- Forensic accounting: The overriding objective of forensic accounting is to gather facts and evidence, especially in the area of financial transaction and operational arrangements to help the professional form an individual expert view.
- Litigation: It is a process of handling or settling a dispute in a court of law or before a regulatory body. It would include alternative dispute resolution mechanisms.
- Investigation: A critical examination of evidence, documents, facts and witness statements concerning an alleged legal, ethical or contractual violation. The examination would involve collection,

documentation and evaluation to portray the facts of the alleged violation with an expectation that the matter might be brought to a court of law or a regulatory body.

What does Forensic Accounting cover?

The two major aspects within forensic accounting practices are:

1. Litigation support services. A forensic accounting expert measures the damages experienced by the parties implicated in legal disputes and can aid in settling conflicts, even before it reaches the courtroom. In the event that a conflict reaches the courtroom, the forensic accounting professional could give evidence as an expert witness.
2. Investigative/fact-finding services. A forensic accountant must determine whether illegal matters such as employee felony, securities embezzlement (including tampering and distortion of financial accounts), identity theft and insurance racket have taken place.

The scope of Forensic Accounting:

- Look for evidence of unusual development in the accounting and financial systems.
- Design accounting processes for verifying important premises and data. A forensic accounting orientation also calls for skills in identifying possible fraud.
- Perform audit type processes on a routine schedule in order to reduce transaction processing risks.
- Cover a broad range of businesses and locations that require customary or continuous surveillance of all transaction processing systems.

Importance of Forensic Accounting:

- Assessing working transactions for compliance with basic operating processes and agreement.

- Performing thorough scrutiny and examination of financial payment dealings in the accounting system to decide if they are standard or beyond company policy.
- Assessing standard ledger and financial reporting system transactions for likely unlawful tampering or falsification of information or accounts and its consequences on the ensuing financial accounts.
- Analyzing warranty requests or returns for practices of fraudulence or misuse.
- Assisting in estimating the economic damages and the ensuing insurance demands that arise from catastrophes such as fires or other natural setbacks.
- Affirming business rating in consolidations and accomplishments.

Forensic Accountants:

Although the focus is fundamentally on accounting concerns, the function of a forensic accountant may also cover a more generic investigation including collection of evidence.

Almost every accounting firm in the country today has forensic accounting sections. Within these sections, there may be sub-differentiations; for instance, some forensic accounting experts may specialize in insurance applications, personal injury declarations, fraudulence, construction or royalty audits.

Forensic accountants may also offer their services in retrieving profits from crime and in relation to appropriation proceedings relevant to definite or assumed proceeds of crime or dubious transfer of funds. Unique only to India, there is a specific species of forensic accountants known as Certified Forensic Accounting Professionals.

Forensic Accounting in India:

Given the nature and types of fraud in India, the Reserve Bank of India (RBI) has compulsorily made forensic accounting audit mandatory for all banks within the country. The establishment of

Serious Fraud Investigation Office (SFIO) in India has become the turning point for forensic accountants in the country. The indications of the growing demand for the field are:

- The growing list of online criminal offences
- Breakdown of regulators to trace and detect cyber-security frauds
- The long chain of co-operative banks going bust

The companies act of 2013 opened the way for a cutting edge strategy to combat economic fraud and protect national wealth. A thorough examination was required, as well as stable environment for guarding against fraud, irregularities and holes in the compliance culture. Thus, forensic accounting was required to quickly locate the scam's perpetrators, identify the danger connected with money laundering and discover the planning and execution of the fraud.

Types of fraud:

1. Banking Frauds
2. Corporate Frauds
3. Insurance Frauds
4. Health Care Frauds
5. Cyber Frauds
6. Securities Frauds
7. Consumer Frauds

Nature of frauds in India:

- Employee Fraud
- Vendor Fraud
- Customer Fraud
- Investment Fraud
- Bankruptcy

The Difference between Forensic Accounting and Forensic Auditing:

The primary difference between forensic audits and accounting lies in the purpose of the audit.

- A forensic accounting assignment relates to Frauds against the Business. This issue may involve employee fraud or a dispute with a vendor or customer.

On the other hand, forensic auditing related to Frauds for the business. Forensic audits relate directly to financial statement frauds whereas forensic accounting requires investigative techniques and technology. The auditor's report must meet the standards for presentation in court.

- Forensic Accounting assignments are complex in nature. Forensic Accountants answer the questions such as who perpetrated the fraud? What was the modus operandi? And what were the fraud losses?

On the other hand forensic auditors are engaged to check the trail of money. Source of funds to utilization, forensic auditors answer the questions such as motives of the businesses behind the fraud.

Tools and Techniques used for the purpose of Forensic Accounting:

1. Theory of Relative Size Factor (RSF): The relative size factor test is an effective test for detecting errors. This test highlights all the possible fluctuation. It measures the ratio of largest number to the second largest number in the given set. Higher the difference indicates higher chances of occurrence of fraud and error.
2. Computer Assisted Auditing Tools (CAATs): Computer-assisted audit techniques (CAATs) is an automated tool to perform audit process.

CAAT are used by the auditors to perform various auditing procedures such as:

- Testing details of transactions and balances,
- Identifying inconsistencies or significant fluctuations,
- Testing general as well as application control of computer systems.

- Sampling programs to extract data for audit testing, and
- Redoing calculations performed by accounting systems

3. Benford's Law: It is a mathematical tool, and is one of the various ways to determine whether variable under study is a case of unintentional errors (mistakes) or fraud. Once the variable or field of financial importance is decided, the left most digit of variable under study extracted and summarized for entire population. The summarization is done by classifying the first digit field and calculating its observed count percentage. Then Benford's set is applied. A parametric test called the Z-test is carried out to measure the significance of variance between the two populations, i.e. Benford's percentage numbers for first digit and observed percentage of first digit for a particular level of confidence. If the data confirms to the percentage of Benford's law, it means that the data is Benford's set, i.e. there is 68% (almost 2/3rd) chance of no error or fraud. The first digit may not always be the only relevant field. Benford's Law gives the expected patterns of the digits in the numbers in tabulated data. Benford has given separate sets for 2nd, 3rd ,... and for last digit as well.

4. Data Mining: Techniques: It is a set of assisted techniques designed to automatically mine large volumes of data for new, hidden or unexpected information or patterns. Data mining techniques are categorized in three ways:

- Discovery: It helps in discovering the usual knowledge without predefined hypothesis.

- Predictive modeling: In this model patterns are discovered from the database to predict the outcomes.
 - Deviation and Link analysis: In this model unusual items are detected. Link discovery has emerged recently for detecting a suspicious pattern. It mostly uses deterministic graphical techniques, Bayesian probabilistic casual networks. This method involves “Pattern matching” algorithm to ‘extract’ any rare or suspicious cases.
5. Ratio Analysis: Data analysis ratios for key numeric fields are also a useful technique used by forensic accountants to detect the frauds.

The following three ratios are commonly used to do data ratio analysis to report on the fraud health by identifying possible symptoms of fraud

- The ratio of the highest value to the lowest value (max/min);
- The ratio of the highest value to the second highest value (max/max2); and
- The ratio of the current year to the previous year Using ratio analysis, a financial expert studies relationships between specified costs and some measure of production, such as units sold, dollars of sales or direct labor hours.

Conclusion:

Forensic accounting provides an accounting analysis suitable to be used in legal proceedings. To conclude Forensic accounting as a discipline is an interesting area and can be highly useful to both the investigator and the society. Investigators act as sniffer dogs but if disclosure is transparent and authentic then the chances of frauds would reduce. It investigates and collects evidence of frauds that will be placed in the hands of the judicial authority.

Reference:

➤ Shimoli Dhami (2015). Forensic Accounting: Signaling Practicing Accountants To Improve Skillset And Forming Regulatory Body For Forensic Accountants In India: GJRA - GLOBAL JOURNAL FOR RESEARCH ANALYSIS Volume-4, Issue-5,

Websites:

- <https://indiaforensic.com/>
- <https://www.bajajfinserv.in>
- <https://www.investopedia.com/>
- <http://www.icaai.org/post/icaai-ed-forensic-accounting-investigation-standards>



Prof. Divita Patel

“Technology will never replace great teachers, but in the hands of great teachers it is transformational”

– George Couros

Introduction

Innovativeness is never related to the issues at all; it is always tied to the personality of the speaker. It is evident in the way lessons are created and handled, in the teacher’s empathy for students, in

Creative Approaches To Teaching Through Technology In Classroom



the genuine excitement that precedes each new class, and in each new task that rests in the hands of those who must teach specific skills and knowledge to others.

Technology makes learning more exciting. The utilization of the recent technological advancement and solutions tailored to students and their educational requirements will help to facilitate learning, and make it even more exciting and engaging. Modern technologies and the newest educational equipment will do this.

The greatest way to learn is by experimentation, practice, and examples. However, the source of creativity stems from and stays a part of the concept of the teacher who develops their class, whether they are teaching a new lesson, revising content covered, or evaluating student understanding.

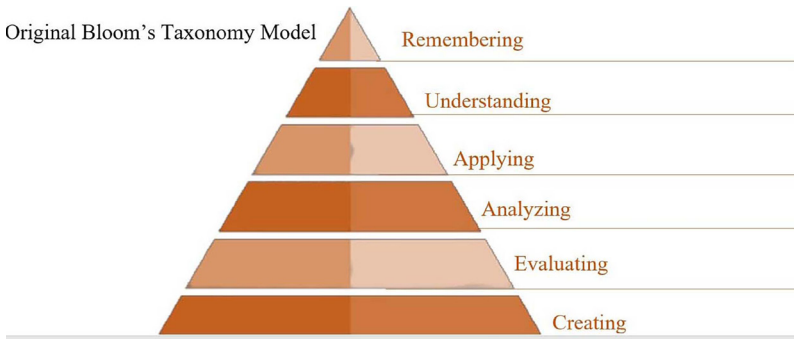
Integrating technology with Bloom’s Taxonomy

Bloom’s Digital Taxonomy is an expansion of the original Bloom’s Taxonomy. It was created by Andrew Churches in 2008. It establishes a hierarchy of learning activities in a digital setting. It

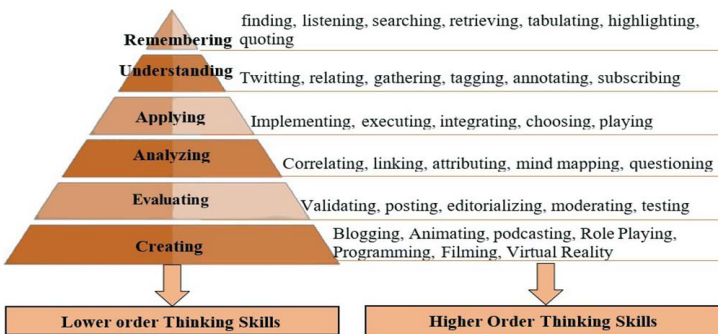
identifies each category and recommends a technology that may be used at each level to support learning.

Bloom’s Digital Taxonomy focuses on how we can combine technology and the updated taxonomy. It put emphasis on both process and product quality. This may be viewed as the procedure through which learner establishes PLE (Personal Learning Environment – are cutting edge learning portal that provides students control over and management of their own learning process)

Understanding Levels of Taxonomy Integrated with Technology



Bloom’s Taxonomy Model with Technical Terminology



Map (Lower order thinking skills to higher order thinking skills):



Bloom's Levels	Description	Digital Activities	Technology(Software)
Remembering	Ability to find knowledge and resources	Identify authentic search engines and their working	Google, Bing, Yahoo, Yandex etc...
Understanding	The capability of creating meaning and establishing the relationship	Annote, tag, or bookmark through social bookmarking applications and through social bookmarking facilities	Twitter, Pinterest, reddit, linktr, trello etc...
Applying	Application of knowledge to the situation	Edit your information on a public platform or personal site	Wikipedia, Wiki how, Scholar pedia
Analyzing	Identifying the connection between connection and whole	Use survey tools and conduct surveys	
Evaluating	Criteria based judgments	Give an answer to your weblog comments	
Creating	Combine prior knowledge to produce a new product	Produce their own podcasts, virtual tours, gamification and presentations	Video filmora

After inculcating skills in students, a teacher can give examples for students by creating:

- Live Search (through surfing- Referencing)

For instructors and students alike, Search is simple to use. You may improve your learning experience by finding thorough reference materials, thorough solutions, and even real-world case studies with only a few clicks. Sometimes searching through various books and websites to locate the knowledge you need is challenging. The greatest way to clarify concepts is to conduct a web search, regardless of whether you are trying to prepare for an exam, a presentation, or are just looking for more information on a certain subject.

- Creating blogs

Blogging has indeed become a powerful tool in the digital age, especially in the field of education. It allows educators to go beyond traditional teaching methods and engage students in a more interactive and creative way. By incorporating blogging into your pedagogical approach, you can create a platform for students

to express their thoughts, explore topics in depth, and collaborate with their peers. One of the key benefits of educational blogging is that it encourages students to become active learners. Instead of passively receiving information, they are encouraged to think critically, analyze concepts, and develop their own perspectives. Through writing blog posts and engaging in discussions, students can enhance their communication skills and gain confidence in expressing their ideas. Furthermore, blogging provides a space for students to receive feedback from both their peers and teachers. This feedback loop promotes a culture of continuous improvement and helps students refine their thinking and writing skills. It also fosters a sense of community within the classroom, as students can learn from and support each other's learning journeys.

- Virtual Tours with the help of virtual reality

A virtual tour for students can be a great way to explore new places and learn about different cultures without ever leaving your home. With the help of virtual reality technology, you can experience these places as if you were really there. In a virtual tour, you can visit famous landmarks, museums, and even travel to different parts of the world. This type of content can be a valuable learning tool for students who want to expand their knowledge and see the world from a new perspective.

- Visual manipulatives

Visual manipulatives are an effective tool for students to learn and understand various concepts. These manipulatives can be used in subjects such as math, science, and even language arts. Some examples of visual manipulatives include blocks for counting, fraction tiles, and graphs. By using these manipulatives, students can see and touch real-world examples of concepts they are learning, making the learning experience more engaging and enjoyable. In addition, visual manipulatives can help students better retain information and improve their problem-solving skills.

- Videos

Videos are becoming an increasingly popular way of teaching thanks largely to the power of visual storytelling. Videos can help teachers to explain even the most complex concepts in a fun and engaging way, and they have the ability to capture the attention of even the most disinterested student. Additionally, videos can be paused and re-watched, which is a great way of helping students to understand the material even better. All in all, videos are a powerful tool for any teacher looking to communicate ideas in a more compelling way.

- Gamification

Gamification has been gaining popularity in recent years as an effective tool for teaching. It has been shown to enhance learner engagement, motivation, and knowledge retention. Gamification also provides feedback and rewards that can drive learners to achieve their goals. By turning learning into a game, instructors can create an environment that encourages learners to take an active role in their education. This makes learning more fun and enjoyable, while also providing tangible benefits for knowledge acquisition. So, how does gamification help in teaching? It does so by creating an environment that encourages learners to engage with the material, making it easier for them to learn and retain information.



Dr. Bipin M. Vaghela

Abstract

The New Education Policy announced by Government of India (NEP-2020) was a welcoming Change and Fresh news amidst all the negativities surrounding the world due to the Challenges Posed by covid 19pandmic. The announcement of NEP 2020 was purely unexpected by Many. The changes that NEP 2020 has recommended were something that many educationists never saw Coming. Though the education policy has impacted school and college education

NEP Towards More Holistic And Multidisciplinary Education



equality. this article mainly tonuses on NEP towards more Holistic and Multidisciplinary Education.

India has a long tradition of holistic and Multidisciplinary learning, from universities such as Takshashila and Nalanda to the extensive literature of India Combing Subjects across fields. Ancient Indian literary works such as Banabhatta's kadambari described a good education as Knowledge of the 64 Class or art's and among these 64 art's were not only Subjects such as singing and painting, but also scientific fields, such a Chemistry and Mathematics, Vocational fields sach as carpentry and clothes – making professional field such as medicine and engineering as well as soft skills such as communication, discussion and debate the very idea that all branches of creative human endeavor including mathematics science, vocational subjects professional subject and soft skills should be considered arts has distinctly Indian origins this notion of a knowledge of many art's or what in modern times in often called the liberal art's must be brought back to Indian education that will be required for the 21st centry.

NEP towards more Holistic and multidisciplinary Education

Assessments of educational Approached in undergraduate education that integrate the humanities and arts with science, Technology, Engineering and mathematics have consistently showed positive learning outcome including increased creativity and higher = order thinking capacities problem = solving abilities teamwork communication skills more in depth learning and mastery of curricula across fields, increases in social and moral awareness, etc. be sides general engagement and enjoyment of learning, research is also improved and and multidisciplinary education approach.

A holistic and Multidisciplinary education would aim to develop all capacities of human beings intellectual aesthetic, social physical emotional emotional, and moral in an integrated manner. Such an education will help develop well rounded individuals that process critical 21st century capacities in fields across the arts. Humanities, Languages, Science, social science and professional, technical and vocational fields: an ethic of social engagement : soft skills such as communication discussion and debate : and rigorous specialization in a chosen field or fields. Such holistic education shall be in the long term. Me approach of all undergraduate programmers. Including those in professional technical and vocational disciplines.

A holistic and Multidisciplinary education as described so beautifully in india's past is indeed what is needed for the education of india to lead the country into the 21st century and the fourth industrial revolution. Even as IITS, will move towards more holistic and multidisciplinary education with more arts and humanities. Student of arts and humanities will aim to learn more science and all will make an effort to incorporate more vocational subjects and soft skills.

Departments in Languages, literature music, Theatre. Education, mathematic, statics, pure and Applied science,

Sociology, Economics, Sports Translation and Interpretation and others such subjects needed for a multidisciplinary stimulating Indian education and environment will be established and strengthened at all HEIS. Credits will be given in all Bachelor's Degree program mimes for these Subject is they are done from such department or through old mode when they are not offered in class at the HEI.

The structure and length of degree programmers Shall be adjusted accordingly. The undergraduate degree will be of either 3 or 4 years duration with multiple exit options within this period with appropriate certification, E.G.A. certificate crofter completing 1 year in a discipline or field including vocational and professional areas or a diploma after 2 years of study or a Bachelor's degree after a 3 years programmer. The 4 – years multidisciplinary Bachelor's programmer, however, shall be the preferred option since it allows the opportunity to experience the full range of holistic and multidisciplinary education in addition to a focus on the chosen major and minors as per the choices of the student. An Academic Bank Of SSS Credit (ABC) shall be established which would digitally store the academic credits earned from various recognized HEI, so that the degree from an HEI can be awarded taking into account credits earned. The 4 years programmer may also lead to a degree with research if the student completes a rigorous research projects a their major area (S) of study as specified by the HEI.

The structure and length of degree programmes shall be adjusted accordingly. The undergraduate degree will be of either 3 or 4 year duration, with multiple exit option within this period, with appropriate certification, e.g., a certificate after 2 years of study, or a Bachelor's degree after a 3 year programme. The 4 yea multidisciplinary bachelor's programme, however, shall be the preferred option since in allows the opportunity to experience the

full range of holistic and multidisciplinary education in addition to a focus on the chosen major and minors as per the choices of the student. An Academic Bank Of Credit (ABC) shall be established which would digitally store the academic credits earned from various recognized HEIs so that the degree from an HEI can be awarded taking into account credit earned. The 4 – year programme may also lead to a degree ‘ with Research ’ if the student completes a rigorous research project in their major area(s) of study specified by the Hel.

HELs will the flexibility to offer different designs of Master’s programmes : (a) there many be a 2 – year programme with the 3-year Bachelor’s programme; (b) for students completing a 4-year Bachelor’s programme with researcher, there could be a 1-year Master’s programme; and (c) there may be an integrated the 5-year Bachelor’s/Master’s programme. Undertaking a Ph.D. shall require either a Master’s degree or a 4-year Bachelor’s degree with research. The M.Phil. programme shall be discontinued.

CHALLENGE RELATED TO EDUCATION POLICY

Cooperation: Education of states is a concurrent subject. This is way most states have their school boards. Therefore the state Governments have to come forward for the actual implementation of this decision Also the idea of bringing a National Higher Education can be opposed by the states.

Expensive Education: The new education policy paves the way for admission to foreign universities is likely to be expensive for Indian education system. As a result in can be challenging for lower class students to purse higher education.

Lack of human resources: Currently skilled teachers in elementary education lacks in such a situation the implementation of the system mode for elementary education under the national Education Policy 2020.

SUGGESTIONS

The initial 5 years are included in early childhood care education. It will be implemented through Anganwadi First Anganwadi should be converted in to kids zone so that the child can get an education in sports also one of the tow Anganwadi workers should be replaced by an ASHA worker and physiotherapy so that both education and health will work together It is said that 85 % of brain development takes place in this period there for to prepare a strong and capable generation in this skilled training will have to be mode available to the children in the period.

Conclusion

Higher education is an important aspect in deicing the economy, social status technology adoption and healthy human behavior in every country. Improving GRE toinclude every citizen of the country in higher education offering is the responsibility of the education department of the country government national Education policy of India 2020 is marching toward achieving such objective by making innovative policies to improve the quality attractiveness, affordability and increasing the supply by opening up the higher education for the private sector and at the same time with strict controls to maintain quality in every higher education institution BY encouraging merit – based admission with free – ships & scholarship merit & research based continuous performers as faculty members, and merit based proven leaders in regulation bodies and strict monitoring of quality through biennial accreditation based on self – declaration of progress through technology – based monitoring, NEP – 2020 is expected to fulfill its objective by 2030.

REFERENCES

- Research paper by Hemlata Verma and Adarsh. International Journal of BMR Volume – 9, Issue -3, Pase 306.
- Nandini ed (29 july 2020) “ New Education Policy 2020 Highlights School and higher education to see major changes ” Hindustan Times.

- Jebaraj, Priscilla (2 August 2020) The Hindu Explains / what has the National Education Policy 2020 proposed The Hindu ISSN 0971-751X.
- Chopra Ritika (2 August 2020) Explained Reading the new National Education policy 2020. The Indian Express.
- Krishna Atul (29 July 2020) NEP 2020 Highlights School and Higher Education NDTV.
- [https:// static.pib.gov.in / write Read Data user file NEP Final English 0. Pdf.](https://static.pib.gov.in/write/ReadData/userfile/NEP_Final_English_0.Pdf)
www.NEP-2020



Lt. Poonam Zala

Introduction

1. It is a well-recognized fact that the future of any nation is largely related to the quality of its human beings. In this context, development of the youth into confident leaders with requisite character qualities and personal attributes, so that they can take their place as responsible citizens of the country, assumes great importance. In order to achieve this objective the youth needs to be exposed to such activities which can help them in developing their personality and character.

Personality / Character Development



Personality

2. Total personality factors are extremely important in day-to-day life. Often the wrong kind of personality proves exterminatory and causes undesirable situations or in the least tensions and worries in organisations. Some people arouse hostility and aggression in their associates while others invoke sympathy and supportive responses because of their personality features. Some people tolerate severely stressful situations, while tensions and similar circumstances swamp others.

3. Every day in conversation we hear such statements as ‘he has no personality at all.’ If we analyse such utterances we discover that the phrase, at number of the times, not only refers to the physical appearance of the individual, especially on initial contact but also refers to the other personality factors, at other times.

Character

4. A man’s character is made in the formative years of his life. The young can be compared to clay, which can be moulded

in the desired way. In ancient India young boys stayed with great saints and pundits to learn and specialise in various branches of knowledge. It is the qualities of character that make someone popular among the people. Popularity does not depend upon a pretty face or upon being handsome, but upon inner qualities of a true character. These qualities are loved by others. They may be a gentle voice, friendliness or the position of others. A person of a good character excels over others in certain qualities. A good character comprise virtues of having certain qualities of character more pronounced than others. The qualities of a good character bring magnetism in one's personality which comes from a proper adjustment of the many qualities of head and heart such as knowledge, tact, friendship and co- operation. A character of person would have some characteristics inborn as well as developed by experience and judgement such as integrity, moral courage, confidence, justice and highly developed sense of responsibility.

Determinants of Personality and Character Development

5. The major determinants of personality and character of an individual are:

(a) Biological. Biological factors may be studied under the following heads.

(i) Heredity. Certain characteristics, primarily physical in nature, are inherited from one's parents, transmitted by genes in the chromosomes contribute by each parent.

(ii) Brain. Another biological factor that influences personality is the role of the brain of an individual.

(iii) Physical features. Perhaps the most outstanding contribution to personality is the physical stature of an individual. An individual's external appearance makes tremendous effect in his personality.

(b) Cultural. Culture largely determines what a person is and what a

person will learn. The culture within which a person is brought up is a very important determinant.

- (c) Family And Social Factors. The contribution of the family and social group in combination with the culture is known as socialisation. Socialisation initially starts with the contact with mother and later on with other members of the family. The social group plays an influential role in shaping an individual's personality.
- (d) Situation. The home environment influences the personality of an individual. There is substantial evidence to indicate that the overall environment at home created by parents is critical to personality development.

6. Therefore, personality represents the whole person. It includes perception, learning, physique and lot more essentials.

Measures to Develop the Personality

7. Sometimes we see people at work and in our daily life who always appear to be self-confident and on top of the world. Everything seems to go right for these people. These people are not born with such qualities but there are lots of inputs and efforts behind their personality. Some of the important qualities which help an individual to develop the personality are as follows:

- (a) Judgement. By putting oneself in the others shoes and understand the situation from their point of view, setting aside your personal interests and your opinion would help in taking appropriate action that would be beneficial to all.
- (b) Mirroring. Understanding the body language of ideal people and making it a part of your attitude, observing how they act, how they speak and think. This is called mirroring.
- (c) Be Cheerful and Nice. Make sincere efforts to raise others spirits. Little things like these go a long way in breaking the ice and setting the relationship to a good start. A good relationship

brings good cheer which contributes to a good personality.

- (d) Be Sincere and Trust Worthy. Make others feel that whenever they need your help you will always be there to lend a hand. People tend to be more respectful to those they trust.
- (e) Provide Compelling Ideas. Explain how your ideas and suggestions could be the most effective techniques to implement. Just make sure that all your claims are true and verifiable. This will help always maintain a good reputation.
- (f) Conviction. Generally, this is a very important thing to remember when persuading anyone. People are self-centered and they always put their own ideas and well - being before others. No matter how close you are to becoming like them or how overwhelming your evidence is, if it does not satisfy you, the efforts will not produce satisfactory results. Therefore, your own conviction in convincing others is important.
- (g) Positive Attitude. Positive attitude leads to the confidence of the individuals. So whatever the situation may be, one should always try to be positive in thinking and attitude.
- (h) Leadership Skills. Leadership is the process of influencing the activities of an individual or a group towards the achievement of a goal in a given situation. Leadership arouses the qualities of philosophy, skill and attitudes.
- (j) Communication Skills. This is also one of the important features of personality development. An effective communication skill is an asset to achieve success. We need the support and co-operation of other people to help us in reaching our goals. Successful people know that good communication is an essential ability to influence others.

Measures to Improve Character

8. A character can be improved with practice. A few of the leadership traits if followed religiously can help to improve character.

These are listed as bellows:

- (a) Courage.
- (b) Decisiveness.
- (c) Initiative.
- (d) Enthusiasm.
- (e) Loyalty.
- (f) Justice.
- (g) Morality.
- (h) Sense of Duty.
- (j) Patriotism.

References :

1. NCC hand book
2. https://gcsanjauli.edu.in/files/ncc/prc_5.pdf